

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

*До 220-річчя
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

PROBLEMS OF LEGALITY

Збірник наукових праць

Спеціальний випуск

Харків
2024

УДК 340(06)

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

Збірник наукових праць включено до категорії «Б»

*Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 3 від 31.10.2024 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Луценко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гіляка* – канд. юрид. наук, доц.; *Адам Даль* – канд. юрид. наук; *Микола Інишин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Луценко* – канд. юрид. наук, доц.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Серєда* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Шендрик* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Олег Ярошенко* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Груциньський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Христина Ерміда* – проф. (Іспанія); *Карл Г. Кестнер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Герберт Кюннер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Бекім Максугі* – д-р філософії (Північна Македонія); *Снієхоле Матюльєне* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Маріо Ф. Монте* – д-р права, проф. (Португалія); *Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Тваронавічєне* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуертас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. – Спецвипуск. – 284 с.

Спеціальний випуск збірника наукових праць присвячено 220-річчю від дня заснування Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – флагамена юридичної освіти України, який забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців різних сфер юридичної практики, провадить значну науково-дослідну роботу з фундаментальних і прикладних проблем, робить вагомий внесок у розбудову правової Української держави.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжзв'язівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії:

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2024

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 3, 31.10.2024.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Adam Dal* – Ph.D. in Law; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Lutsenko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Shendryk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.; *Oleh Yaroshenko* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Łukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Cristina Hermida* – Prof. (Spain); *Karl H. Kestner* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Bekim Maksuti* – Ph.D. (North Macedonia); *Sniehole Matiuliene* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Mario F. Monte* – Dr. of Law, Prof. (Portugal); *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocno del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2024. – Special Issue. – 284 p.

A special issue of the collection of scientific works is dedicated to the 220th anniversary of the founding of the Yaroslav Mudryi National Law University – a flagship of legal education in Ukraine. The University provides training for highly qualified specialists in various fields of legal practice, conducts significant scientific research on fundamental and applied problems, and makes a substantial contribution to the development of a lawful Ukrainian state.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases "EBSCO Publisher" (USA), "WorldCat" (USA), "Directory of Open Access Scholarly Resources" (USA), "Directory of Open Access Journals" (DOAJ) (Sweden), "Information Matrix for the Analysis of Journals" (Spain), "Index Copernicus International" (Poland), "Bielefeld Academic Search Engine" (Germany); has a full text net copies in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, "Scientific Periodicals of Ukraine", "Central and Eastern European Online Library" (Germany), "Worldwide Scientific and Educational Library" (USA), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial Team:

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Гетьман А. П.</i> Вступне слово.....	6
<i>Дайнюс Жалімас.</i> Інавгураційна промова на урочистому засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.....	9
<i>Лученко Д. В., Цувіна Т. А., Карнаух Б. П., Філатова-Білоус Н. Ю., Євков А. М., Шуміло І. А.</i> Імплементация принципів відкритої науки в законодавство України: європейський досвід та національні особливості.....	15
<i>Комарова Т. В.</i> Цінності Європейського Союзу як орієнтир для правової системи України.....	61
<i>Уварова О. О.</i> (Не)узгодженість зовнішньої політики ЄС та її вплив на розвиток бізнесу і прав людини у Східній Європі й Центральній Азії.....	83
<i>Єрмолаєв В. М.</i> До питання про суд присяжних в Україні: історико-правовий аналіз.....	102
<i>Вовк Д. О.</i> Право та політична релігія: теологія радянського права.....	123
<i>Мохончук Б. С., Романюк П. В.</i> Правові засади гарантування свободи вираження поглядів у виборчих процесах.....	161
<i>Разметаєва Ю. С.</i> Штучний інтелект для прийняття судових рішень: деякі потенційні ризики.....	177
<i>Білоус В. В.</i> Інноваційні технології розвитку криміналістики в умовах війни.....	192
<i>Цувіна А. А., Цувіна Т. А.</i> Переосмислення регулювання: інтеграція великих мовних моделей у міжнародний арбітраж (<i>англійською мовою</i>).....	212
<i>Копиця Є. М.</i> Війна Росії проти України: тематичне дослідження з питань клімату, конфлікту та зеленого відновлення (<i>англійською мовою</i>).....	226

Освітньо-наукові центри

<i>Єрмолаєв В. М.</i> Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи.....	249
<i>Комарова Т. В.</i> Кафедра Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст».....	252
<i>Вовк Д. О.</i> Центр дослідження верховенства права і релігії.....	255
<i>Романюк П. В.</i> Центр виборчого права.....	257
<i>Разметаєва Ю. С.</i> Центр права, етики та цифрових технологій.....	262
<i>Уварова О. О.</i> Навчально-науковий центр підтримки проєктів і досліджень.....	266
<i>Цувіна Т. А.</i> Центр медіації та альтернативного вирішення спорів.....	268
<i>Копиця Є. М.</i> Центр права сталого розвитку та охорони довкілля.....	271
<i>Мельник Р. С.</i> Науковий центр німецького, австрійського та швейцарського права.....	276
<i>Сенаторова О. В.</i> Центр дослідження правових проблем перехідного правосуддя.....	279

CONTENTS

<i>Getman, A.P.</i> Introductory Word	6
<i>Žalimas, Dainius.</i> Inaugural Speech at the Solemn Meeting of the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University	9
<i>Luchenko, D.V., Tsvina, T.A., Karnaukh, B.P., Filatova-Belous, N.Y., Yevkov, A.M., & Shumilo, I.A.</i> Implementing Open Science Principles in Ukrainian Legislation: European Experiences and National Specificities	15
<i>Komarova, T.V.</i> EU Values as a Guide for Ukrainian Legal System	61
<i>Uvarova, O.O.</i> (In)Coherence of the EU External Policy Impact on Business and Human Rights Developments in the Eastern Europe and Central Asia	83
<i>Yermolaiev, V.N.</i> To the Question of the Jury Trial in Ukraine: Historical and Legal Analysis	102
<i>Vovk, D.O.</i> Law and Political Religion: the Theology of Soviet Law	123
<i>Mokhonchuk, B.S., & Romaniuk, P.V.</i> Towards a Legal Framework that Protects Freedom of Expression in Electoral Processes	161
<i>Razmetaeva, Yu.S.</i> Artificial Intelligence for Judicial Decision-making: Some Potential Risks	177
<i>Bilous, V.V.</i> Innovative Technologies for the Development of Criminalistic in the Conditions of War	192
<i>Tsvina, A.A., & Tsvina, T.A.</i> Rethinking Regulation: Integrating Large Language Models in International Arbitration	212
<i>Kopytsia, Ie.M.</i> The Russian War Against Ukraine: a Case Study in Climate, Conflict, and Green Recovery	226

Training and Research Centres

<i>Yermolaiev, V.N.</i> Center of Historical and Legal Studies of the Kharkiv Law School	249
<i>Komarova, T.V.</i> Jean Monet Departmen "In-Depth Study of EU Values and Law: the Ukrainian Context"	252
<i>Vovk, D.O.</i> Center for the Study of the Rule of Law and Religion	255
<i>Romaniuk, P.V.</i> Election Law Center	257
<i>Razmetaeva, Yu.S.</i> Law, Ethics and Digital Technologies Centre	262
<i>Uvarova, O.O.</i> Educational and Scientific Center for Project and Research Support	266
<i>Tsvina, T.A.</i> Center for Mediation and Alternative Dispute Resolution	268
<i>Kopytsia, Ie.M.</i> Center for the Law of Sustainable Development and Environmental Protection	271
<i>Melnyk, R.S.</i> Scientific Center of German, Austrian and Swiss Law	276
<i>Senatorova, O.V.</i> Centre for Research of Legal Problems of Transitional Justice	279

Вступне слово

17 листопада 2024 р. виповнюється 220 років від дня заснування Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Саме в цей день, за старим стилем – 5 листопада 1804 р., з ініціативи видатного українського просвітника В. Н. Каразіна було підписано Стверджувальну грамоту про заснування Імператорського Харківського університету. За його Статутом передбачалося створення в складі Університету «відділення моральних та політичних наук», яке в 1835 р. було перейменовано на «юридичний факультет». Тож, Харківський університет є другим за віком, після Львівського національного університету імені Івана Франка, найстарішим університетом України.

У 20-х рр. ХХ ст. у зв'язку з ліквідацією Харківського університету юридичний факультет було передано до новоствореного Харківського інституту народного господарства. 12 липня 1920 р. у ньому було сформовано «правове відділення», яке у 1921 р. реорганізовано в «юридичний факультет».

23 липня 1930 р. юридичний факультет було перетворено на окрему установу – Харківський інститут «державного» будівництва і права, що набув статусу закладу вищої юридичної освіти. У червні 1933 р. його було перейменовано на Всеукраїнський інститут «державного» будівництва і права, на який покладалася підготовка юридичних кадрів для державного апарату, судових і правоохоронних органів. А вже з 1 липня 1937 р. Інститут почав називатися «Харківський юридичний інститут», місією якого була підготовка юристів широкого профілю для роботи в судах, прокурорських і слідчих органах, адвокатурі, нотаріаті тощо.

Після визволення міста Харкова 23 серпня 1943 р. роботу Харківського юридичного інституту було відновлено, і того ж, 1943, року Інститут розпочав набір студентів на всі курси.

Процеси демократизації, що відбувалися в нашій країні, а також суспільно-політична ситуація наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. вимагали принципово нової освітньої політики, інших підходів до підготовки правознавців, що зумовило перетворення Харківського юридичного інституту на заклад вищої освіти нового типу. Так, 20 березня 1991 р. Харківський юридичний інститут було реорганізовано в Українську державну юридичну академію, якій 4 листопада 1995 р. було присвоєно ім'я Ярослава Мудрого, й вона отримала назву «Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

8 грудня 2010 р. Академію було реорганізовано в Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», який 4 грудня 2013 р. було перейменовано на Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

Сьогодні Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого є одним із найавторитетніших закладів вищої освіти України, справжнім центром підготовки високопрофесійних юристів, з яким конкурувати важко не лише вітчизняним, а й багатьом ЗВО Центрально-Східної Європи. Він забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців різних сфер юридичної практики, провадить значну науково-дослідну роботу як з фундаментальних, так і з прикладних проблем, робить вагомий внесок у розбудову правової держави, має могутній науково-педагогічний потенціал, потужні наукові школи, розвинену інфраструктуру, сучасну матеріальну базу, широкі міжнародні зв'язки, забезпечує функціонування та інноваційний розвиток освіти, підвищення її якості й доступності, інтеграції в європейський освітній простір зі збереженням національних досягнень і традицій. Університет постійно розвивається, вдосконалює свою структуру, послідовно модернізує організацію освітньої діяльності, розширює її практичну спрямованість і спеціалізацію, відкриває нові спеціальності, запроваджує новітні інформаційні технології. Сьогодні у структурі Університету функціонують три інститути, шість факультетів, 32 профільні кафедри та фаховий коледж.

Протягом 2023–2024 рр. Університет, уперше за всю свою понад двохсотлітню історію, увійшов до Міжнародного рейтингу QS (200 найкращих юридичних університетів світу, що є ключовим незалежним показником ефективності та репутації університетів на світовій арені). Загалом від України до зазначеного рейтингу в 2024 р. потрапило лише дві українські правничі школи – наша Alma Mater та Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Розпочата росією повномасштабна війна проти незалежності нашої держави стала каталізатором усіх процесів в українському суспільстві. Наш Університет, як і всі інші ЗВО, установи, організації та підприємства, працює задля Перемоги Збройних Сил України, Української держави над ворогом, створює безпечні умови для проведення освітянської та наукової діяльності, виконує інші, передбачені Законом України «Про вищу освіту» та Статутом Університету, функції та повноваження.

З першого дня війни Університет мобілізував свої сили на підтримку ЗСУ, ТрО, волонтерів, мирних мешканців, своїх працівників і студентів.

В Університеті працюють Штаб оперативного реагування та Гуманітарний штаб, до яких надходять запити від тих, хто потребує допомоги, і ми її надаємо. Університет одним із перших ЗВО Харківщини відкрив в одному із своїх гуртожитків Пункт незламності, облаштував найпростіші бомбо-сховища, створив безпечні умови для роботи викладачів і співробітників у навчальних корпусах, а також мешканців (у т. ч. тимчасово переміщених осіб) – у гуртожитках. Загалом, за час воєнної агресії рф проти України колектив Університету перерахував на потреби ЗСУ понад 25 млн грн (це відрахування із заробітної плати науково-педагогічних працівників і співробітників Університету; передача у власність рухомих транспортних засобів, іншого рухомого й нерухомого майна, надання гуманітарної допомоги тощо). Ми розуміємо, що наша допомога важлива, тому робимо все необхідне для розширення такої діяльності.

Війна не оминула жодну родину в Україні, зокрема й наш колектив, вона продовжує сіяти смерть на українській землі та забирати життя наших співвітчизників. Серед них студенти та випускники Університету, які стали на захист України. Багато з них удостоєні найвищих державних нагород, включаючи звання Героя України та ордена Богдана Хмельницького, ордена «За мужність» та багатьох інших високих відзнак. Це свідчить про непохитну відданість принципам патріотизму, мужності та справедливості. З кожною втратою, з кожною смертю наших захисників і захисниць ми розуміємо, яку високу ціну платимо за свободу.

Світла пам'ять воїнам, полеглим під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мирним громадянам, які загинули внаслідок збройної агресії російської федерації проти України!

Хай Господь оберігає нашу державу! Перемоги і Миру Україні! Слава Україні!

**Анатолій Гетьман,
ректор Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого**

Інавгураційна промова на урочистому засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Дайніус Жалімас

почесний доктор Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,

доктор юридичних наук, професор конституційного
та міжнародного права,

декан юридичного факультету Університету Вітовта Великого,
м. Каунас, Литва,

член Європейської комісії «Демократія через право» (Венеційська комісія),
колишній суддя (2011–2021) та Президент (2014–2021) Конституційного
суду Литовської Республіки, міжнародний експерт проєкту Ради Європи
«Підтримка судових інституцій та процесів задля посилення доступу
до правосуддя в Україні»

Шановні ректоре та проректори, Шановні викладачі та студенти, Шановні колеги та друзі!

Для мене велика честь отримати від вас звання *Doctor Honoris Causa*, я дуже зворушений. Хочу висловити щиру подяку кожному з вас. Не лише за цю виняткову нагороду, а насамперед за *тисячу днів героїчної витримки та боротьби з варварською агресивною війною*. Просто й правдиво кажучи, *за міцний захист всіх нас, усіх вільних європейських народів, включно з литовцями*, ми навечно будемо в боргу перед вами, наші українські сестри і брати.

Тому немає потреби говорити, який я щасливий бути з вами сьогодні, на 1000-й день широкомасштабної російсько-загарбницької війни, саме тут, у Харкові та у вашому видатному Університеті. «Харків – залізобетон» – визначний символ незламної сили та могутності. Це прекрасне місто зіткнулося зі смертельними загрозами, але воно навіть не похитнулося. Те саме можна сказати і про Ваш Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, який відзначає своє 220-річчя. Історія понад двох століть демонструє його непохитну відданість знанням і справедливості та стійкість. Навіть у найчорніші дні широкомасштабної агресії цей Університет ні на мить не припиняв виконувати свою місію. Тут професори та студенти, судді та адвокати, генерали та солдати стоять пліч-о-пліч, борючись за свою кра-

їну, за універсальні принципи гуманності та верховенства права, які ми всі поділяємо в Європі та які виходять далеко за межі України.

Я сприймаю цю нагороду також як знак поваги до моєї країни та міцної дружби між нашими країнами. Не так багато країн мають двох почесних докторів цього університету (станом на зараз, це лише Литва та Німеччина). Спочатку був проф. Альгїрдас Монкевічюс, колишній ректор Університету Миколаса Ромеріса та колишній міністр освіти, який отримав це звання у 2017 р. Ми цінуємо це як особливу честь. Я також висловлюю подяку від імені столітнього Університету Вітовта Великого, де я читаю лекції з міжнародного та конституційного права. Ми розглядаємо це звання як оцінку нещодавно встановленого партнерства між нашими університетами.

Дозвольте запевнити вас, що я не сприймаю це визнання як належне. Радше, я вважаю це привілеєм і обіцяю постійно підтримувати місію цього Університету та підтримувати віддану їй мужню спільноту, а також вашу незламну країну. З першого дня російської агресії для мене було зрозуміло, що нашу дружбу потрібно зберігати і зміцнювати, щоб ворог не зміг зламати нас і наш дух. Не можна дати навіть шансу змінити нашу взаємодію і взаєморозуміння.

Шановні колеги та друзі,

Протягом свого професійного та наукового життя я проводив дослідження з низки міжнародних та конституційно-правових тем: континуїтет та відновлення незалежності Литовської Республіки, радянські злочини за міжнародним правом, правовий статус Опору радянській окупації, антимажоритарний характер Конституції та недискримінації, роль конституційної юстиції в приборканні політичного популізму, десовєтизація – заборона тоталітарної символіки та криміналізація заперечення тоталітарних злочинів, правова база НАТО та конституційні підстави членства в НАТО тощо. Усіх їх об'єднує ідея свободи та справедливості, а також принципи верховенства права, плюралістична демократія та повага до прав людини.

Сьогодні я хотів би коротко торкнутися двох тем, які, на мою думку, є найважливішими для нас, литовських та українських юристів; вони також є ключовими для захисту наших спільних європейських цінностей. План перемоги президента Зеленського є керівним баченням майбутнього України. Це заклик до дії для всіх нас. Ключовим елементом цього плану є повноправне членство України в НАТО. Таким чином, побудова законодавчої бази для інтеграції України в ЄС і НАТО є надзвичайно важливою. Невід'ємною частиною раніше оголошеної Формули миру є справедливість через відповідальність за агресію та інші міжнародні злочини (включно відповідальність суддів так званого «кс рф» за рішення щодо анексії укра-

їнських територій). Обидві теми спрямовані на встановлення міцного миру та процвітання всіх нас, українців і литовців, усіх європейців і людей доброї волі в усьому світі.

Шановні колеги та друзі,

Що стосується західної геополітичної орієнтації України, я пишаюся тим, що зробив внесок у відповідні конституційні поправки 2019 р., які мають на меті назавжди вирвати Україну з лап росії шляхом інтеграції України в ЄС і НАТО. Вони утверджують європейську ідентичність українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу України.

На жаль, досі Конституційний Суд України не використав можливості розкрити потенціал конституційно закріпленого та захищеного західного стратегічного курсу України. Однак ми можемо заохотити Суд виконати це особливо важливе завдання, а також розкрити зміст цих конституційних положень самостійно.

Як впливає з судової практики Конституційного суду Литви, принцип західної геополітичної орієнтації є не лише політичним і декларативним; це стосується не тільки зовнішньої політики та політики безпеки; це також стосується добробуту, безпеки та стандартів нашого повсякденного життя. За наявності відповідального Конституційного Суду цей принцип може призвести до значної та прогресивної трансформації (європеїзації чи вестернізації) усєї правової системи, не залишаючи осторонь тлумачення самої Конституції. Це пов'язано з загальновідомим фактом, що західна геополітична орієнтація також передбачає конституційну орієнтацію держави на євроатлантичну спільноту держав, засновану на спільних демократичних цінностях, спільному спадку та цілях.

Що можна зробити для подальшого розвитку конституційного принципу західної геополітичної орієнтації України? Які максими маються на увазі?

По-перше, відмова від радянської спадщини, зокрема в законодавстві. Західна геополітична орієнтація спирається на дух, а не на букву закону, вона відкидає радянську систему як чужу та несумісну з національною конституційною ідентичністю, традиціями та прагненнями.

По-друге, встановлення відповідної ієрархії конституційних принципів. Зважаючи на важливість принципу західної геополітичної орієнтації, цей принцип має стати наступним після одвічних принципів Конституції України, таких як незалежність, територіальна цілісність та повага до прав людини. Це означає, що він має бути визнаний незмінним або можливим для зміни в особливо кваліфікованому порядку. Тому в майбутньому західна геополі-

тична орієнтація також може бути застосована як один із критеріїв конституційності будь-яких інших конституційних поправок.

По-третє, заборона Україні вступати в будь-які союзи, несумісні з ЄС і НАТО. Це зворотний бік західної геополітичної орієнтації. Це означає заборону насамперед утворень, створених на основі колишньої залежності від СРСР з метою збереження російського панування. В Україні цей елемент мається на увазі як послідовне продовження вже встановленого конституційного імперативу членства в ЄС і НАТО.

По-четверте, універсальність принципу західної геополітичної орієнтації. Основним обов'язком тут, зокрема для Конституційного Суду, є сприйняття, тлумачення та застосування інших положень Конституції в контексті конституційно підтвердженого незворотного євроатлантичного курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО. Дійсно, це може мати значний вплив на розуміння багатьох інших конституційних положень. Наприклад, посиляючись на принцип західної геополітичної орієнтації, Конституційний суд Литви проголосив, що заборона на створення іноземних військових баз на території Литви не поширюється на розміщення сил і баз союзників по НАТО.

По-п'яте, узгодження та гармонізація зі стандартами ЄС та НАТО. Право ЄС, у тому числі прецедентне право Суду ЄС, навіть належну практику національних судів країн ЄС і НАТО слід сприймати як джерела для тлумачення української національної Конституції. Дійсно, немає жодної конституційно виправданої причини шукати різні суто національні стандарти у сферах, які регулюються правом ЄС і стандартами НАТО, або там, де існує належна практика країн ЄС і НАТО.

По-шосте, безумовне впровадження європейських стандартів прав людини. В українському випадку, після конституційного затвердження європейської ідентичності України та незворотності євроатлантичного курсу, конституційним обов'язком української держави є забезпечення належного захисту прав людини та гармонізація всієї правової системи з вимогами ЄС, не чекаючи вступу до ЄС. Отже, основною перевагою конституційного принципу західної геополітичної орієнтації для всього українського народу є те, що будь-яка особа, спираючись на Конституцію України, може мати право вимагати від судових та правоохоронних органів не менш сприятливого ставлення, ніж вона отримала б згідно із законодавством ЄС.

Шановні колеги та друзі,

Євроатлантична інтеграція України є засобом досягнення подальшого розширення простору свободи та справедливості. Вона також невіддільна від

успіхів у боротьбі з найбільшим злом ХХІ століття – ідеологією «русского мира», або русофашизмом. Саме в цьому світлі я бачу наші спільні зусилля, спрямовані на створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України.

Я вважаю, що такий міжнародний судовий процес, як і його нюрнберзький попередник, є єдиним доступним і найавторитетнішим правовим засобом дослідження коренів цієї агресії, шляхом ретельного вивчення, засудження та оголошення несумісною з міжнародним правом усієї ідеології, яка є рушійною силою російської загарбницької війни.

Харків'яни добре знають усі жорстокості та величезні втрати, яких завдала російсько-фашистська ідеологія. Проте ця ідеологія стосується не лише винищення українців. Вона має набагато масштабніші цілі – повне знищення заснованого на правилах світового порядку (міжнародного права) і гуманізму як такого.

По-перше, йдеться про героїзацію радянського минулого, включно із захопленням країн Балтії, Голодомор та інші міжнародні злочини радянського режиму. Це ґрунт для пропаганди війни і такої мети, як «денацифікація» всіх, хто має іншу думку та оцінку ролі СРСР у Другій світовій війні.

По-друге, наполягання на існуванні єдиного російського народу, що має наслідком повне заперечення самостійного існування українського та білоруського народів, а також взагалі заперечення української державності.

По-третє, ставлення до інших держав, у тому числі до країн Балтії, що виникли на території колишньої російської імперії (або СРСР), як до випадкових і тимчасових проксі Заходу з сумнівною легітимністю. Щодо цього можна згадати відому тезу про «історичну Росію», під якою розуміється весь колишній Радянський Союз і на яку Росія нібито повинна мати особливі права, включно з можливими територіальними претензіями.

По-четверте, російська сфера ексклюзивних інтересів і впливу, подібна до схеми пакту Молотова-Ріббентропа. Там має бути обмежене право держав обирати колективні гарантії безпеки, щоб виключити НАТО. Щодо цього можна згадати пропозицію Росії, зроблену наприкінці 2021 р., відвести всі сили НАТО назад до лінії, яка існувала до розширення НАТО на Центральну Європу в 1997 р.

По-п'яте, першість і виняткова місія російського народу в захисті так званих «традиційних християнських (православних) цінностей». По суті, це антигуманна та антидемократична ідеологія, яка поширює ідеї національної ворожнечі, дискримінації жінок та ЛГБТ-спільноти. Вона також наполягає

на авторитаризмі (ідея сильного правителя) як елементі російської національної ідентичності.

Міжнародно-правова оцінка ідеології рашизму на найвищому рівні була б найкращою відповіддю на заклик Верховної Ради України засудити та оголосити поза законом цю ідеологію, як висловлено в її Заяві від 2 травня 2023 року про визнання існуючого політичного режиму російської федерації рашизмом і засудження його ідеологічної основи та суспільної практики як тоталітарних і людиноненависницьких.

Шановні колеги та друзі,

Занадто довго європейські країни були лише глядачами. Спочатку росія прийшла за чеченцями, і багато-хто навіть не знав, де це знаходиться. Потім прийшла черга грузин, і люди зробили вигляд, що не бачать цього. Потім дійшло до Криму та Донбасу, і дехто все ще покладав провину на Україну. Зараз росія прийшла за всіма українцями і дехто продовжує сподіватися, що на цьому вона зупиниться. Але вторгнення путіна говорять нам правду: якщо росію не зупинити, вона продовжить. Далі може бути Молдова, потім Балтика, Польща. Росія не зупиниться, якщо її не зупинити силою і всіма законними засобами відповідальності. І єдиний спосіб зупинити Росію – стати разом з вами. Від самого початку російської агресії у 2014 році я перебуваю у вашому розпорядженні серед тих, хто стоїть з вами, і я бачу наше спільне зобов'язання боротися разом на всіх можливих напрямках – військовому, юридичному, науковому чи політичному.

Слава Україні!

Дякую!

Імплементация принципів відкритої науки в законодавство України: європейський досвід та національні особливості

Дмитро Валентинович Лученко*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

*e-mail: d.v.luchenko@nlu.edu.ua

Тетяна Андріївна Цувіна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Богдан Петрович Карнаух

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Наталія Юліївна Філатова-Білоус

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Андрій Миколайович Євков

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Інеса Анатоліївна Шуміло

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

В умовах європейської інтеграції України та активного реформування наукової сфери впровадження принципів відкритої науки набуває особливої актуальності для вітчизняної академічної спільноти. Метою цієї роботи є аналіз законодавства ЄС та України у сфері забезпечення відкритого доступу до наукової інформації та дослідницької інфраструктури, а також висвітлення шляхів удосконалення захисту авторських прав та системи оцінювання якості наукової діяльності в аспекті відкритої науки. У ході дослідження автори використали комплексний підхід, поєднуючи загальнонаукові методи аналізу та синтезу, порівняння та історичного аналізу із спеціальними методами юридичної науки – доктринальним, прогнозування та моделювання, здійснили багатопланове дослідження і обґрунтували висновки щодо

необхідності оновлення й удосконалення чинного законодавства. У першому розділі статті висвітлено питання правового забезпечення відкритого доступу до науково-технічної інформації, обґрунтовано необхідність запровадження до законодавства нових понять: «відкритий доступ до науково-технічної інформації», «публічне фінансування наукового дослідження», «дослідницькі дані», «метадані» та ін. Другий розділ присвячено питанням захисту авторських прав у контексті відкритої науки, запропоновані зміни до законодавства України у сферах відкритого доступу до наукових публікацій, глибокого аналізу тексту та даних, врегулювання «сирітських» творів та права вторинної публікації. У третьому розділі аналізується відповідність законодавства України принципам відкритої науки в оцінюванні і стимулюванні наукових досліджень та пропонується прийняття нової методики атестації наукових установ, яка має втілити виважений баланс між кількісним і змістовим (якісним) оцінюванням наукових досліджень. Четвертий розділ статті присвячено аналізу політики та законодавства ЄС щодо відкритого доступу до дослідницької інфраструктури та пропозиціям оновлення термінології чинного законодавства України, запровадивши нові поняття «відкритий доступ до дослідницької інфраструктури», «реєстр дослідницької інфраструктури» та ін. В останньому розділі аналізується положення законопроекту щодо академічної доброчесності в аспекті політики відкритої науки, містяться пропозиції щодо вдосконалення окремих правових норм.

Ключові слова: відкрита наука; відкритий доступ до наукових публікацій; дослідницькі дані; метадані; «сирітські» твори; право вторинної публікації; відкритий доступ до дослідницької інфраструктури.

Implementing Open Science Principles in Ukrainian Legislation: European Experiences and National Specificities

Dmytro V. Luchenko*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

*e-mail: d.v.luchenko@nlu.edu.ua

Tetiana A. Tsvina

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

Bohdan P. Karnaukh

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

Nataliia Yu. Filatova-Belous

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

Andrii M. Yevkov

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Inesa A. Shumilo

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

In the context of Ukraine's European integration and ongoing scientific sector reform, implementing Open Science principles has become increasingly relevant for the national academic community. This paper analyzes EU and Ukrainian legislation regarding open access to scientific and technical information and research infrastructure, while also proposing ways to improve the quality assessment system for scientific and technical activities. The authors employ a comprehensive methodology, combining general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, and historical analysis) with specialized legal research methods (doctrinal analysis, forecasting, and modeling) to conduct a multifaceted study and support their conclusions on the need for legislative updates. The first section examines the legal framework supporting open access to scientific and technical information, arguing for the introduction of new legislative concepts including "open access to scientific and technical information", "public funding of scientific research", "research data", "metadata". The second section addresses copyright protection within the open science context, proposing amendments to Ukrainian legislation regarding open access to scientific publications, in-depth text and data analysis, regulation of orphan works, and the right of secondary publication. The third section evaluates the alignment of Ukrainian legislation with open science principles in research assessment and incentivization, recommending a new certification methodology for scientific institutions that balances quantitative metrics with substantive qualitative assessment. The fourth section examines EU policy and legislation on open access to research infrastructure, proposing updates to Ukrainian legislative terminology by introducing concepts such as "open access to research infrastructure" and "research infrastructure register". The final section analyzes the academic integrity draft law from an Open Science policy perspective, offering recommendations for improving specific legal provisions.

Keywords: open science; open access to scientific publications; research data; metadata; orphan works; right of secondary publication; open access to research infrastructure.

Вступ

Політика відкритої науки, попри свої глибокі історичні корені у традиціях наукової комунікації та співробітництва, сьогодні постає як революційний напрям трансформації дослідницької діяльності. Хоча принципи прозорості та доступності наукового знання завжди були невід'ємною частиною академічного етосу, сучасна концепція відкритої науки викликає неоднозначну реакцію у світовій академічній спільноті. З одного боку, дослідники визнають потенціал відкритої науки у прискоренні наукового прогресу, демокра-

тизації знань та підвищенні ефективності досліджень. З іншого – існують обґрунтовані застереження щодо захисту інтелектуальної власності, забезпечення якості досліджень та збереження конкурентних переваг. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання формування збалансованої нормативно-правової бази, яка б ураховувала як інтереси окремих науковців та інституцій, так і загальносуспільну користь від відкритого доступу до наукових здобутків.

Реалізація політики відкритої науки в Україні стикається з безпрецедентними викликами, що постали перед національною академічною спільнотою внаслідок військової агресії РФ. Через щоденні обстріли території України знищується дослідницька інфраструктура, відбувається вимушена міграція науковців за кордон, розриваються зв'язки усталених дослідницьких колективів, існує реальна загроза незворотної втрати наукового потенціалу [1]. У цьому контексті політика відкритої науки набуває додаткового стратегічного значення, адже вона сприяє збереженню наукового доробку шляхом розподіленого зберігання даних, підтримці наукової діяльності та інтеграції українських науковців до міжнародних проєктів і надання доступу до світових наукових ресурсів та проведення досліджень на базі закордонних установ.

Одним із засобів, спрямованих на післявоєнне відновлення дослідницької діяльності та пріоритизацію відкритої науки в Україні є проєкт «Відкрита наука для української системи вищої освіти» (Open4UA), який реалізується в межах Програми Erasmus+ щодо розбудови потенціалу у сфері вищої освіти [2]. До проєкту залучено п'ять українських університетів, Міністерство освіти і науки України, Національний фонд досліджень України, представники громадянського суспільства, а також освітяни і науковці з університетів Бельгії, Нідерландів та Словенії. Серед завдань консорціуму – проведення порівняльного аналізу чинного законодавства Європейського Союзу та України щодо запровадження політики відкритої науки, а також розробка відповідного законопроекту. Виконуючи ці завдання, група науковців Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого здійснила не лише аналіз внутрішнього законодавства України та іноземних держав, а й дослідила теоретичні підходи до правового регулювання суспільних відносин у сфері наукових досліджень.

Перші кроки на шляху розуміння науки як регульованого, професійного виду діяльності були зроблені британським науковцем Дереком де Солла Прайсом (*Derek de Sollf Price*), на думку якого, після Другої світової війни «мала наука» перетворюється на «велику науку», для якої характерні масо-

вість професії науковця, управління та об'ємне фінансування з боку держави й великого капіталу, часткова втрата автономії й дедалі зростаюча залежність від джерел фінансування [3]. У цей же час виникає наукознавство як низка напрямів досліджень науки, серед яких виокремлюють шість основних: логіко-гносеологічне, історичне, соціологічне, економічне, психологічне та наукометричне.

Особливий внесок у розуміння концепції відкритої науки зробив професор Колумбійського університету Роберт К. Мертон, автор терміна «етос науки» як сукупності чотирьох імперативів: комуналізму, універсалізму, незацікавленості та організованого скептицизму (CUDOS) [4]. Саме принцип комуналізму лежить в основі сучасної ідеї відкритої науки, який Р. Мертон розглядає як загальну доступність результатів науки – вони мають бути суспільним надбанням, публікуватися в повному обсязі якомога швидше, адже знання виробляються не індивідами, а спільнотою, окремий науковець залежить від інтелектуального спадку дисциплінарної спільноти. Універсалізм розглядається автором як оцінка наукових результатів на позаперсональному рівні, без упереджень щодо особистості дослідника, його раси, статі, належності до певної наукової школи тощо. Нормою наукового етосу також має бути незацікавленість (безкорисливість), тобто результати досліджень мають бути позбавлені впливу ненаукових інтересів (релігійних, політичних, економічних та ін.). Організований скептицизм передбачає критичність, кожен науковець має бути найжорсткішим критиком самого себе. Пізніше формула CUDOS була доповнена іншими нормами, такими як раціональність, емоційна нейтральність, оригінальність, але традиційно саме перші чотири норми етосу науки вважаються класичними та найширше визнаються.

Сьогодні правові виклики, пов'язані з впровадженням відкритої науки в Європейському Союзі та інших країнах світу, особливо в контексті інтелектуальної власності, відкритого доступу та захисту даних, є предметом дослідження багатьох науковців. Метою цієї роботи є аналіз законодавства ЄС та України у сфері забезпечення відкритого доступу до наукової та науково-технічної інформації і дослідницької інфраструктури, а також висвітлення шляхів удосконалення системи оцінювання якості наукової та науково-технічної діяльності. Також завданням авторів є поширення результатів проєкту Open4UA та залучення до дискусії академічної спільноти.

Огляд літератури

Дослідженням правових аспектів політики відкритої науки займаються фахівці багатьох іноземних університетів та експерти численних міжна-

родних урядових і неурядових організацій. Насамперед слід відзначити роботи американського філософа права, директора проекту відкритого доступу у Гарвардському університеті професора Пітера Сюбера (*Peter Suber*), які сформуvalи міжнародні дискусії щодо адаптації права інтелектуальної власності для підтримки відкритої науки [5]. Значно вплинули на формування правових засобів підтримки відкритої науки роботи Майкла Керролла (*Michael Carroll*), члена ради засновників Creative Commons, який багато пише про правові механізми сприяння відкритому доступу, зокрема через моделі ліцензування [6]. В. Ліптон (*Vera J. Lipton*) вивчає правові виклики, пов'язані з впровадженням відкритої науки в Європейському Союзі, особливо в контексті інтелектуальної власності, відкритого доступу та захисту даних. Її роботи фокусуються на інтеграції політики відкритої науки в національні та європейські правові системи [7]. Видатною постаттю руху за відкриту науку є канадський професор Жан-Клод Гедон (*Jean-Claude Guédon*), який критикує традиційні видавничі моделі та виступає за правові реформи, які сприяють відкритому доступу та зменшують бар'єри для академічних публікацій [8]. У ході дослідження автори також зверталися до серії робіт П. Уліра (*Paul Uhlir*), сфокусованих на правових засадах ефективного обміну даними у правових дослідженнях та розробці рекомендацій щодо політики відкритої науки і дослідницької інфраструктури [9]. Важливі аспекти правового регулювання політики відкритої науки досліджує американська професорка В. Стодден (*Victoria Stodden*), зокрема, це правові питання, пов'язані з відтворюваністю наукових досліджень та відкритими даними [10].

Важливими літературними джерелами також є колективні монографії, в яких комплексно висвітлюються проблеми втілення політики відкритої науки. Однією з таких книг є «Радикальні рішення та відкрита наука: відкритий підхід до розвитку вищої освіти» за редакцією іспанського науковця Д. Бургоса (*Daniel Burgos*). У монографії розкриваються поняття відкритого доступу, відкритих технологій, відкритих даних, відкритих результатів досліджень, відкритого ліцензування, відкритої акредитації та сертифікації, відкритих освітніх ресурсів. Усі ці ключові теми розглядаються експертами, які представляють сучасний стан речей та майбутні кроки на шляху до корисної та ефективної імплементації [11].

Проблеми реалізації політики відкритої науки активно обговорюються і в українському академічному середовищі переважно крізь призму наукознавства, бібліотекознавства та соціології, але фундаментальних правових досліджень у цій сфері бракує. Найбільшу увагу юристів привертають проблеми захисту авторських прав, зокрема, провідні науковці у сфері

інтелектуальної власності Ю. Капиця, О. Орлюк, К. Шахбазян присвятили декілька робіт питанням охорони прав інтелектуальної власності, захисту конфіденційної інформації в умовах відкритої науки в Європейському Союзі та Україні [12; 13]. Окремі правові питання реалізації державної політики відкритої науки висвітлювалися у роботах Ю. Носенко, А. Сухіх, А. Василенко та інших авторів [14; 15]. Потужний внесок у комплексне дослідження цієї проблематики роблять експерти міжнародних освітніх проєктів О. Березко [16], І. Кучма [17], фокусуючись на розробці пропозицій реформування законодавства та інституційних підходів щодо впровадження політики відкритої науки і оцінювання результатів наукових досліджень. Указані дослідники суттєво вплинули на розробку та впровадження правових аспектів у контексті політики відкритої науки. Їхні праці широко цитуються і продовжують формувати дискусії про те, як правові системи можуть адаптуватися для підтримки принципів відкритої науки.

Матеріали та методи

Основною емпіричною базою цього дослідження стали рекомендації міжурядових організацій щодо впровадження концепції відкритої науки в національну політику держав – членів ООН, законодавчі акти Європейського Союзу та країн-членів, аналітичні доповіді міжнародних неурядових організацій, чинне законодавство та проєкти нормативних актів України. Серед міжнародних актів особливе значення мають Рекомендації щодо відкритої науки, затверджені 15.11.2021 р. на 41-й Генеральній конференції ЮНЕСКО, Сан-Франциська декларація про оцінку наукових досліджень (*The Declaration on Research Assessment – DORA*) 2012 р., принципи *FAIR* для дослідницьких даних 2016 р., Берлінська декларація про відкритий доступ до наукових та гуманітарних знань від 22.10.2003 р. Основними актами ЄС, що аналізувалися у статті, є: Рекомендації Ради ЄС 2021/2122 від 26.11.2021 р. щодо Пакту про Дослідження та інновації у Європі, Регламент ЄС № 1290/2013 про правила участі в програмі «Горизонт 2020» від 11.12.2013 р., Директива 2019/1024 Європейського Парламенту і Ради про відкриті дані і повторне використання інформації публічного сектору від 20.07.2019 р., Висновки Ради ЄС щодо переходу і до системи відкритої науки від 27.05.2016 р., Європейська хартія доступу до дослідницьких інфраструктур: принципи та керівництво для доступу та пов'язаних з ними послуг 2016 р., Стратегічний план впровадження Європейської хмари відкритої науки від 14.03.2018 р. та чимало інших.

Ретельно досліджувалося національне законодавство, зокрема Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25.06.1993 р. № 3322-XII, Закон

України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. №1977-ХІІ, Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. № 2811-ІХ та інші акти національного законодавства. Особлива увага також була приділена аналізу проєкту Закону «Про внесення змін до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” щодо питань дослідницької інфраструктури та підтримки молодих вчених» № 10218 від 06.11.2023 р.

При написанні статті були використані загальнофілософські та загальнонаукові методи дослідження. А саме: аналізувалися окремі правові елементи політики відкритої науки, такі як відкритий доступ до публікацій та дослідницьких даних, дослідницька інфраструктура, оцінювання наукових досліджень та ін. Результати аналізу об'єднувалися для формування цілісного уявлення про правові аспекти відкритої науки. Методи індукції та дедукції дозволили зібрати емпіричні дані (аналіз міжнародного досвіду, національних політик тощо), зробити узагальнення тенденцій правового регулювання відкритої науки та перевірити гіпотези й теоретичні положення на основі вже чинних правових норм та практик. Автори широко використовували порівняльний метод для аналізу відмінностей у регулюванні відкритого доступу та захисту авторського права в ЄС, окремих країнах – членах ЄС та в Україні, що дало змогу виявити найкращі практики і можливості імплементації цих підходів у національне законодавство. Для дослідження еволюції концепцій відкритого доступу та відкритої науки використовувався історичний метод, який дозволив краще оцінити правові виклики та потребу у зміні законодавства.

Автори також застосовували спеціальні методи. Для аналізу нормативно-правових актів на їх відповідність принципам відкритої науки та законодавству ЄС застосовувалися догматичний метод і метод правової інтерпретації. Метод прогнозування дав змогу оцінити можливі наслідки впровадження нових законодавчих ініціатив для академічної спільноти та законодавства України. Для розробки оптимальної моделі правового регулювання відкритої науки з урахуванням кращих європейських практик та специфіки національного правопорядку був використаний метод правового моделювання.

Так, при написанні цієї роботи використаний комплексний підхід, поєднуючи загальнонаукові, загальнофілософські та спеціальні методи, автори спробували здійснити багатопланове дослідження й обґрунтувати висновки щодо необхідності оновлення та вдосконалення чинного законодавства.

Результати та обговорення

Забезпечення відкритого доступу до науково-технічної інформації

Питання відкритого доступу до науково-технічної інформації є одним з основ концепції відкритої науки. Саме це питання визначено як ключове в низці міжнародних і регіональних нормативних та рекомендаційних документів щодо відкритої науки. Забезпечення відкритого доступу стосується насамперед тієї науково-технічної інформації, збирання та отримання якої було профінансовано за рахунок бюджетних коштів. В основу забезпечення відкритого доступу покладено дві провідні ідеї. Перша полягає в тому, що наукові дослідження, які проводяться за рахунок бюджетних коштів, фактично фінансуються платниками податків, тобто потенційно всіма членами суспільства. Тому несправедливо змушувати платників податків знову платити за одержання доступу до тих даних і результатів, отримання яких і так було ними профінансовано. Друга ідея полягає в тому, що наука повинна повернутися до кооперативного, а не конкурентного процесу, а дослідники мають користуватися тими перевагами, які приносять цифровізація та Інтернет.

Рекомендації ЮНЕСКО щодо відкритої науки 2021 р. визначають мету, предмет, принципи й цінності концепції відкритої науки, виводячи також перелік рекомендацій державам-членам щодо тих дій, які слід здійснити для втілення цієї концепції в життя. Зокрема, згідно з підп. б п. (1) Розділу IV Рекомендацій держави – члени ЮНЕСКО повинні забезпечити, щоб дані й результати, отримані при реалізації досліджень, що фінансуються з публічних фондів, були у відкритому доступі, тобто надавалися всім зацікавленим особам невідкладно, безкоштовно і незалежно від їх місцезнаходження, національності, раси, віку, статі, доходу, соціально-економічних обставин, кар'єри, мови, віросповідання тощо [18].

Значна увага питанню відкритого доступу приділяється і в рамках Європейського Союзу, питання відкритості науково-технічної інформації є одним із ключових. Згідно з Директивою 2019/1024 Європейського Парламенту і Ради від 20.07.2019 р. про відкриті дані і повторне використання інформації публічного сектору держави – члени ЄС зобов'язані забезпечити доступність даних, отриманих у результаті наукових досліджень, шляхом розробки національних політик, спрямованих на забезпечення відкритого доступу до таких даних, що фінансуються державою («політика відкритого доступу»), а також можливості повторного використання таких даних, зокрема з комерційною метою (ст. 10) [19]. Забезпечення відкритого доступу до дослідницьких даних та наукових результатів є одним із ключових обов'язків у рамках

програми *Horizon Europe* – ключової грантової програми, покликаної підтримувати дослідження й інновації в ЄС. Україна бере участь як асоційована країна у всіх частинах Рамкової програми «Горизонт Європа» в найсучасніших версіях та завдяки фінансовому внеску до Європейського інституту інновацій та технологій згідно з Угодою між Україною і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» [20].

Відкритий доступ до дослідницьких даних та наукових результатів у концепції відкритої науки базується на таких засадах:

– доступ має бути настільки відкритим, наскільки це можливо, і настільки закритим, наскільки це необхідно, – доступ до науково-технічної інформації може бути обмеженим у виняткових випадках, зокрема, якщо відкритий доступ суперечить законодавству про захист персональних даних, порушує права інтелектуальної власності третіх осіб, суперечить публічним інтересам держави (зокрема, забезпеченню її безпеки тощо);

– дані, отримані в ході і в результаті досліджень, та наукові результати, які розміщуються в цифровій формі, мають супроводжуватися метаданими – даними, які характеризують, пояснюють або класифікують дослідницькі дані та наукові результати (наприклад, дані про дату створення дослідницьких даних, про їх автора тощо);

– дані, отримані в ході і в результаті досліджень, та метадані до них мають відповідати принципам FAIR – ці дані мають бути такими, які можна знайти (*findable*), умови доступу до них мають бути чіткими і зрозумілими (*accessible*), викладатися мовою і у форматі, який широко використовується в практиці (*interoperable*) та бути здатними до повторного використання (*reusable*);

– наукові результати та дані, отримані в ході і в результаті досліджень, повинні розміщуватися в надійних електронних репозитаріях, щоб унеможливити їх зникнення або стирання через сплив строку їх зберігання в первинних джерелах розміщення (наприклад, на Інтернет-сторінках журналів), кібератаки тощо.

В Україні вже було зроблено певні кроки в напрямі забезпечення відкритого доступу до науково-технічної інформації та наукових результатів. Згідно з Національним планом щодо відкритої науки, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.10.2022 р. № 892-р, забезпечення відкритого доступу до наукових результатів та науково-технічної інформації

є першим й одним із основних напрямів реалізації відкритої науки в Україні [21]. Певні положення, здатні забезпечити впровадження відкритого доступу до наукових результатів та науково-технічної інформації, вже містяться в національному законодавстві. Зокрема, в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначено, що одним із принципів державного управління та регулювання в сфері наукової діяльності є принцип свободи поширення відкритої науково-технічної інформації, а також принцип відкритості для міжнародного науково-технічного співробітництва, забезпечення інтеграції української науки у світовий науковий та Європейський дослідницький простір із забезпеченням захисту інтересів національної безпеки (пп. 7 та 8 ч. 1 ст. 46) [22]; у Законі України «Про науково-технічну інформацію» визначено *право на відкриту науково-технічну інформацію*, яке передбачає можливість вільного її одержання, зберігання, використання і поширення під час здійснення наукової, науково-дослідної, виробничої, громадської та іншої діяльності, що не забороняється чинним законодавством (ч. 1 ст. 5) [23]. У підзаконних нормативних актах передбачено створення і функціонування Національного репозитарію академічних текстів (Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.2017 р. № 541), в якому накопичуються, зберігаються і систематизуються академічні тексти [24], а також Національної електронної науково-інформаційної системи (Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1067), в якій зберігаються й верифікуються дані у сфері наукової і науково-технічної діяльності [25].

Важливі положення щодо забезпечення відкритого доступу до наукової інформації передбачено проектом Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” щодо питань дослідницької інфраструктури та підтримки молодих вчених» № 10218 від 06.11.2023 р. (далі – Законопроект № 10218) [26]. Зокрема, цей Законопроект впроваджує поняття і визначення «дослідницьких даних», «метаданих», «оптимізованих дослідницьких даних (FAIR-даних)», «принципів належного управління дослідницькими даними (принципи FAIR)», які є важливими для формування нормативних положень щодо забезпечення відкритого доступу.

Водночас у чинному законодавстві відсутні норми, які безпосередньо визначають: а) поняття відкритого доступу до науково-технічної інформації; б) види й обсяг науково-технічної інформації, до якої має забезпечуватися відкритий доступ; в) умови, за яких до науково-технічної інформації має надаватися відкритий доступ; г) випадки, в яких до науково-технічної інформації відкритий доступ може не надаватися попри те, що така інформація й результати отримані внаслідок реалізації наукових проєктів, профінансованих за рахунок бюджету; д) вимоги до змісту й форми розміщення науко-

во-технічної інформації, а також метаданих, що їх супроводжують; е) вимоги щодо розміщення науково-технічної інформації у державних базах даних з метою забезпечення їх довговічного й безпечного зберігання. Законопроект № 10218 цих норм також не запроваджує, а, як уже було зазначено, лише запроваджує термінологічний апарат під майбутнє законодавче вирішення окреслених питань.

Вбачається, що для забезпечення відкритого доступу до науково-технічної інформації необхідним є доповнення низки законів, які регулюють питання наукової діяльності, новими положеннями, а також внесення точкових змін до чинних їх норм.

У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» доцільно запровадити нові поняття, необхідні для коректного регулювання питань відкритого доступу, внести зміни до тих норм, які стосуються мети й принципів державної політики у сфері наукової діяльності, а також врегулювати інші засадничі питання, що стосуються відкритого доступу. Зокрема, важливо доповнити статтю 1 такими поняттями:

- «відкритий доступ до науково-технічної інформації» – безоплатний доступ суб'єктів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, а також суб'єктів відносин у сфері науково-технічної інформації до науково-технічної інформації;
- «публічне фінансування наукового дослідження» – надання коштів та/або майна для забезпечення проведення наукового дослідження за рахунок державного бюджету (в тому числі коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного та освітнього співробітництва).

Більш детальні положення щодо забезпечення відкритого доступу мають бути закріплені в Законі України «Про науково-технічну інформацію» від 25.06.1993 р. № 3322-ХІІ. Насамперед цей Закон слід доповнити визначеннями основних понять, що стосуються забезпечення відкритого доступу. Зокрема, статтю 1 цього Закону слід доповнити поняттями:

- «репозитарій» – розподілена електронна база даних, призначена для зберігання і систематизації науково-технічної інформації з метою унеможливлення втрати цієї інформації;
- «довірений репозитарій» – загальнодержавний репозитарій, який забезпечує його авторизованим користувачам доступ до розміщеної в ньому науково-технічної інформації, і визначається центральним органом державної виконавчої влади, який здійснює управління у сфері науково-технічної інформації;

- «дослідницькі дані» – дані в електронній формі, відмінні від наукових публікацій, зібрані та/або одержані в процесі здійснення наукових досліджень, які слугують первинним джерелом для наукового аналізу та використовуються як підтвердження здійснення наукової діяльності або отримання наукових результатів;
- «метадані» – структуровані дані (що можуть включати інформацію про автора, назву, предметну сферу, методологію, анотацію, ключові слова, бібліографічні дані та інші релевантні характеристики наукового дослідження та/або наукового результату), що описують, роз'яснюють, дають змогу ідентифікувати, спрощують використання та управління набором даних;
- «принципи FAIR» – принципи, що передбачають забезпечення багатоваріантного використання дослідницьких даних та метаданих, їх доступність, здатність до взаємодії з різними типами даних (інтероперабельність) та здійснення оперативного пошуку необхідної інформації.

Крім того, на нашу думку, слід змінити підхід до визначення поняття «науково-технічна інформація», яке є громіздким, не відповідає сучасним вимогам. Убачається, що це поняття має містити три ключові терміни: «науковий результат», визначення якого міститься в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «дослідницькі дані» та «метадані», які широко використовуються в проаналізованих вище зарубіжних документах, що визначають та описують концепцію відкритої науки. Тому пропонуємо змінити чинне визначення науково-технічної інформації на таке: *«науково-технічна інформація – наукові результати, дослідницькі дані та/або метадані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді»*. Отже, поняття «науково-технічна інформація» буде родовим щодо наукових результатів, дослідницьких даних та метаданих.

Убачається, що варто також доповнити статтю 1 частиною 2, в якій зазначити, що поняття «науковий результат», «відкритий доступ», «публічне фінансування наукового дослідження» вживаються в цьому Законі в значеннях, наведених у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Варто відзначити, що Закон України «Про науково-технічну інформацію» як нормативний акт, прийнятий ще в 90-х рр. ХХ ст., містить чимало формулювань, застарілих за своїм змістом і стилістикою їх викладення. Тому багато положень цього Закону потребують внесення до них низки змін як редакційного, так і змістового характеру, для приведення їх у відповідність до сучасних реалій. Зокрема, це положення, що стосуються суб'єктів науково-технічної діяльності (ст. 3), права на науково-технічну інформацію (ст. 5), режиму доступу до науково-технічної інформації (ст. 6) та ін. Без внесення

змін до цих статей неможливо забезпечити послідовне впровадження концепції відкритого доступу на рівні національного законодавства.

Для послідовного забезпечення відкритого доступу до науково-технічної інформації слід внести низку змін до статей, що містяться в розділах II, III, IV і V цього Закону, передбачивши детально, в яких саме випадках і в якому обсязі до науково-технічної інформації має бути забезпечений відкритий доступ. Крім цього, Розділ IV слід доповнити статтею 141 під назвою «Особливості доступу до науково-технічної інформації, створеної за замовленням і за рахунок публічного фінансування» такого змісту:

«Виконавці наукових досліджень (творці науково-технічної інформації), які здійснюються на підставі договору і більш ніж на 50 % фінансуються за рахунок публічного фінансування зобов'язані забезпечити відкритий доступ до науково-технічної інформації, отримання якої передбачене таким договором.

Дослідницькі дані та метадані мають бути розміщені у відкритому доступі протягом строків, вказаних у договорі на проведення наукового дослідження, що фінансуються за рахунок публічного фінансування на 50 % і більше. Наукові результати, одержання яких фінансується за рахунок публічного фінансування на 50 % і більше, у вигляді статей та інших рецензованих видань, які первісно не були опубліковані у виданнях з відкритим доступом, мають бути опубліковані у відкритому доступі невідкладно після спливу строку, протягом якого договором з видавцем повторно (вторинна) публікація заборонена або обмежена (строку ембарго). Проте якщо строк ембарго, встановлений договором, перевищує 12 місяців з моменту первинної публікації наукових результатів, наукові результати мають бути опубліковані у відкритому доступі невідкладно після спливу 12 місяців з моменту первинної публікації.

Виконавці наукових досліджень (творці науково-технічної інформації), які здійснюються на підставі договору і більш ніж на 50 % фінансуються за рахунок публічного фінансування, звільняються від обов'язку розміщувати науково-технічну інформацію у відкритому доступі, якщо надання відкритого доступу суперечить вимогам законодавства про захист персональних даних; надання відкритого доступу може порушити права інтелектуальної власності третіх осіб; надання відкритого доступу суперечить інтересам національної безпеки та обороноздатності держави; надання відкритого доступу порушує законні комерційні інтереси, зокрема права та законні інтереси щодо конфіденційної інформації та/або комерційної таємниці.

У разі неможливості забезпечення відкритого доступу безпосередньо до наукових результатів, отриманих у результаті виконання наукових досліджень,

частка публічного фінансування яких становить понад 50 %, виконавці таких досліджень зобов'язані забезпечити доступ до метаданих таких наукових результатів, а також до метаданих наукових результатів, які були зібрані й використані в ході виконання наукового дослідження. Відкритий доступ до таких метаданих має бути забезпечений не пізніше дати отримання науково-технічної інформації за результатами відповідного наукового дослідження.

Науково-технічна інформація, наукові результати та метадані, що їх описують, у будь-якому випадку мають бути розміщені згідно з принципами FAIR.

Розміщення у відкритому доступі здійснюється на умовах відкритих публічних ліцензій (зокрема, ліцензій Creative Commons Attribution (CC BY), що дозволяють вільне безоплатне використання об'єкта будь-якою особою щонайменше для цілей відтворення, розповсюдження, інтерактивного надання доступу та створення похідних творів з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення».

Крім цього, важливо передбачити в Законі України «Про науково-технічну інформацію» механізм довговічного зберігання науково-технічної інформації в надійних електронних базах даних (репозитаріях).

Авторське право та політика відкритої науки: перспективи реформування та адаптації законодавства України

Проблема узгодження авторських прав з цілями відкритої науки є однією з ключових у контексті розвитку сучасної наукової комунікації та поширення знань. Ця проблема набуває особливої актуальності в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та глобалізації наукових досліджень. Традиційна модель наукового публікування, яка базується на передачі авторських прав видавцям, часто створює бар'єри для широкого доступу до наукових результатів, що суперечить принципам відкритої науки.

Оскільки доктрина відкритої науки спрямована на те, щоб зробити наукові дослідження, дані та їх поширення доступними для всіх рівнів зацікавленого суспільства, то реалізація цієї концепції стикається з низкою правових перешкод, пов'язаних з наявною системою авторського права. Зокрема, виникає суперечність між прагненням науковців до поширення своїх результатів та обмеженнями, які накладаються видавцями наукових журналів.

Одним із ключових інструментів, що пропонуються для вирішення цієї проблеми, є використання відкритих публічних ліцензій, таких як ліцензії Creative Commons (CC). Ці ліцензії дозволяють авторам гнучко управляти своїми правами, надаючи користувачам більше свободи у використанні наукових робіт, одночасно зберігаючи авторство та визнання.

В аналітичному звіті Європейської комісії «Майбутнє наукових публікацій та наукової комунікації» також відзначається важливість відкритих ліцензій: «ЄС та національні організації, що фінансують, мають вимагати, щоб усі публікації та інші результати, профінансовані публічним коштом, були у вільному доступі під ліцензією CC BY» [27]. Ця рекомендація відображає загальноєвропейський тренд на підтримку відкритого доступу до результатів досліджень, особливо тих, що фінансуються за рахунок державних коштів.

З огляду на це вдосконалення законодавчої бази в Україні має бути спрямоване на те, щоб зробити публічні відкриті ліцензії стандартом для публікацій та інших результатів досліджень, профінансованих державою, а в перспективі – для всієї наукової продукції. Для реалізації цієї мети пропонується доповнити Розділ IV Закону України «Про науково-технічну інформацію» новою статтею, яка б регулювала особливості доступу до наукових результатів та науково-технічної інформації, створених за рахунок публічного фінансування, й містила такі ключові положення:

- визначення критеріїв досліджень, що мають публічне фінансування, а саме фінансуються повністю або більше ніж на 50 % за рахунок державного бюджету, місцевих бюджетів чи грантів державних установ;
- чіткий перелік наукових результатів, що підлягають обов'язковій публікації у відкритому доступі, який включатиме не лише традиційні форми наукових публікацій (статті, монографії), а й матеріали конференцій, звіти, дисертації, а також первинні дослідницькі дані та метадані;
- конкретні строки розміщення різних видів наукових результатів у відкритому доступі: для наукових статей та інших рецензованих публікацій – не пізніше 6 місяців після первинної публікації для природничих, технічних та медичних наук та не пізніше 12 місяців для гуманітарних і соціальних наук; для монографій – не пізніше 12 місяців після первинної публікації; для інших видів результатів – одразу після їх затвердження або прийняття;
- вимога використання відкритих публічних ліцензій, з рекомендацією застосовувати ліцензію Creative Commons Attribution (CC BY), що дозволить вільне безоплатне використання наукових результатів з обов'язковим зазначенням авторства;
- положення про обов'язок авторів розміщувати копії своїх робіт у відкритому доступі навіть у випадку публікації в журналах, що не є відкритими. При цьому може бути розміщена опублікована версія статті (якщо це дозволено видавцем), прийнята до друку версія рукопису (постпринт) або фінальна авторська версія рукопису;
- вимога щодо включення положень про забезпечення відкритого доступу до результатів досліджень у договори про надання грантів та фінансування досліджень за рахунок бюджетних коштів;

– визначення випадків, коли можливе обмеження відкритого доступу, зокрема, якщо результати досліджень містять інформацію, що може бути об'єктом патентування (відстрочка публікації до 18 місяців), якщо частина результатів містить конфіденційну інформацію або комерційну таємницю.

Відповідні зміни також мають бути внесені в Закон України «Про авторське право і суміжні права» щодо регулювання права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, новою частиною, в якій пропонується виключити з-під дії цієї статті неоригінальні об'єкти, згенеровані в ході наукової чи освітньої діяльності, що фінансується переважно за рахунок публічних коштів [28]. Такі об'єкти мають розміщуватися у відкритому доступі на умовах відкритих публічних ліцензій.

Іншим викликом для правового забезпечення принципів відкритої науки є так званий глибинний аналіз тексту та даних (*Text and Data Mining, TDM*) – процес виявлення та отримання нових знань і відкриттів шляхом автоматизованого аналітичного опрацювання великих обсягів текстів та даних. Ця технологія відкриває безпрецедентні можливості для наукових досліджень, особливо в епоху Big Data, коли обсяги доступної інформації зростають експоненціально. Однак, незважаючи на очевидну цінність TDM для розвитку науки та інновацій, його широке впровадження стикається із серйозними правовими перешкодами, зокрема у сфері авторського права. Основна проблема полягає у суперечності між необхідністю вільного доступу до наукової інформації для її аналізу та наявними обмеженнями авторського права.

Суть цього конфлікту полягає в тому, що для ефективного TDM необхідно мати можливість автоматизовано обробляти та аналізувати величезні масиви наукових публікацій, які зазвичай захищені авторським правом. Це вимагає не лише легального доступу до цих матеріалів, а й дозволу на їх копіювання та обробку, що часто суперечить традиційним нормам авторського права. Ситуація ускладнюється тим, що значна частина наукових публікацій розповсюджується комерційними видавництвами, які обмежують доступ до інформації та забороняють її вільне використання.

Для вирішення цієї проблеми та створення сприятливих умов для розвитку TDM в Україні пропонуються закріпити в Законі України «Про авторське право і суміжні права» визначення поняття «глибинний аналіз тексту і даних (*Text and Data Mining, TDM*)» як будь-якого автоматизованого аналітичного методу, спрямованого на аналіз тексту та даних в електронній формі з метою генерації інформації, що включає, але не обмежується такими елементами, як шаблони, закономірності, тенденції та кореляції.

Також вбачається необхідним доповнення тексту зазначеного Закону статтею 22¹ «Вільне використання творів та інших об'єктів для цілей глибокого аналізу тексту і даних (TDM)», яка б містила:

- дозвіл на відтворення та вилучення інформації з творів для цілей TDM без згоди правовласника й без виплати винагороди для дослідницьких організацій та закладів зі збереження культурної спадщини;
- вимоги щодо зберігання та захисту копій творів, зроблених для TDM;
- право правовласників на застосування розумних заходів для забезпечення захисту та цілісності мереж, баз даних та інших носіїв, у яких розміщені належні їм твори;
- обмеження застосування цих положень у випадках порушення прав автора або необґрунтованої шкоди інтересам правовласників.

Відповідні доповнення мають бути внесені й до Цивільного кодексу України, зокрема, пропонується доповнити Главу 36 новою статтею 444¹, яка б закріплювала право на вільне використання творів для цілей TDM відповідно до умов, визначених спеціальним законом.

Реалізація принципів відкритої науки в Україні стикається з низкою перешкод, серед яких особливе місце займає проблема «сирітських» творів (*orphan works*). Ці твори, автори чи правовласники яких невідомі або недоступні, становлять значну частину культурної та наукової спадщини, але їх використання ускладнене через невизначений правовий статус. Проблема «сирітських» творів набуває особливої гостроти в контексті цифровізації та розвитку відкритої науки. З одного боку, ці твори могли б стати цінним ресурсом для наукових досліджень, освітніх проєктів та культурних ініціатив. З іншого боку, неможливість отримати дозвіл на їх використання створює суттєві юридичні ризики для установ, які прагнуть зробити такі твори доступними для широкої аудиторії.

Чинне законодавство України, зокрема Закон «Про авторське право і суміжні права», містить лише обмежені положення щодо «сирітських» творів (ст. 29), які не забезпечують необхідної гнучкості. Варто відзначити, що Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку набуття та втрати статусу сирітських творів, фонограм, відеограм та зафіксованих у них виконань, умов їх дозволеного використання та ведення реєстру» деталізує процедури набуття та втрати статусу «сирітських» об'єктів, визначає порядок «ретельного пошуку» правовласників, регламентує види дозволеного використання «сирітських» об'єктів, а також запроваджує Реєстр сирітських творів [29].

Однак українське законодавство не забезпечує системного підходу до врегулювання проблеми «сирітських» творів з урахуванням принципів відкритої

науки. Стаття 29 Закону «Про авторське право і суміжні права», попри свою прогресивність, містить низку прогалин та невизначеностей, які перешкоджають повноцінному використанню потенціалу «сирітських» наукових творів. Для вирішення цієї ситуації та створення сприятливих умов для використання «сирітських» творів у контексті відкритої науки доцільно було б доповнити статтю 1 «Визначення термінів» новими поняттями:

– «Ретельний пошук» – добросовісне вжиття заходів щодо ідентифікації суб'єктів авторського права та/або суміжних прав та належного встановлення їх місцезнаходження шляхом звернення до джерел інформації, визначених у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, який проводиться організаціями, зазначеними у статті 29 цього Закону, до початку використання твору, фонограми, відеограми чи зафіксованого у них виконання;

– «Реєстр сирітських творів» визначається як інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення відомостей про твори, фонограми, відеограми та зафіксовані у них виконання, визнані сирітськими на території України, а також надання реєстрової інформації, та адмініструється Національним органом інтелектуальної власності (НОІВ) у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Стаття 29 зазначеного Закону також потребує нової редакції, яка б містила положення щодо розширення кола організацій, які можуть використовувати «сирітські» твори, включаючи заклади зі збереження культурної спадщини, освітні заклади, дослідницькі організації та організації суспільного мовлення; чітке визначення дозволених способів використання сирітських творів, включаючи відтворення, розповсюдження, публічне сповіщення та інтерактивне надання доступу; визначення цілей дозволеного використання, таких як оцифрування, індексація, каталогізація, збереження, проведення наукових досліджень, освітня діяльність; уточнення процедури набуття статусу сирітського твору, включаючи вимогу проведення «ретельного пошуку» правовласників; створення та ведення єдиного реєстру сирітських творів, доступного через мережу «Інтернет»; регулювання питань втрати статусу сирітського твору та встановлення права на справедливую компенсацію правовласникам за період використання твору протягом періоду, коли він мав статус сирітського.

Одним із ключових принципів політики відкритої науки є забезпечення широкого доступу до результатів наукових досліджень та їх повторного використання. Це має на меті прискорення наукового прогресу, підвищення ефективності досліджень та максимізацію суспільної користі від наукової діяльності. Однак реалізація цього принципу стикається з низкою перешкод,

серед яких особливе місце займають обмеження, пов'язані з авторським правом. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання про можливість вторинної публікації наукових робіт авторами. Право вторинної публікації передбачає можливість для науковців розміщувати свої вже опубліковані в наукових журналах чи збірниках статті у відкритому доступі, наприклад, в інституційних репозитаріях. Це право є критично важливим інструментом для забезпечення відкритого доступу до наукових знань. Проблема полягає в тому, що нині у більшості випадків видавництва вимагають від авторів передачі всіх виключних майнових авторських прав на їхні роботи, що фактично позбавляє науковців можливості вільно розпоряджатися власними науковими працями після їх публікації. Тому важливо законодавчо врегулювати окреме право автора на вторинну публікацію.

Для вирішення цієї проблеми пропонується доповнити статтю 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» двома поняттями:

– «право на вторинну (повторну) публікацію» – невідчужуване право автора наукового твору, створеного в результаті дослідження, що фінансувалося повністю або більше, ніж на 50 % за рахунок державного бюджету, місцевих бюджетів чи грантів державних установ, розмістити у відкритому доступі рецензовану наукову публікацію, що вже була опублікована видавцем, незалежно від передачі виключних майнових прав видавцю чи роботодавцю або будь-яких умов ліцензійного договору з видавцем чи умов інших договорів з видавцем, роботодавцем чи іншими особами.

– «науковий службовий твір» – твір наукового характеру, створений працівником наукової установи, дослідницької організації або закладу освіти у зв'язку з виконанням обов'язків за трудовим договором (контрактом).

Для безпосереднього закріплення права на вторинну (повторну) публікацію до тексту зазначеного вище Закону доцільно додати статтю 12¹ «Особливості реалізації права на вторинну публікацію» такого змісту:

«1. Право автора на вторинну публікацію наукового результату у вигляді наукової статті чи іншого рецензованого видання, створеного в результаті дослідження, яке здійснювалося на підставі договору і більше ніж на 50 % фінансувалося за рахунок публічного фінансування, є невідчужуваним та не може бути скасоване або обмежене договором. Будь-які умови договорів, які обмежують чи скасовують право автора на вторинну публікацію наукового результату, є нікчемними.

2. Право на вторинну публікацію реалізується шляхом розміщення автором наукового результату у відкритому доступі. Розміщення у відкритому доступі здійснюється після спливу строку, протягом якого договором з видавцем повторна публікація заборонена або обмежена (строку ембарго). Якщо строк

ембарго, встановлений видавцем, перевищує 12 місяців з моменту первинної публікації наукових результатів, то автор має право на вторинну публікацію після спливу 12 місяців з моменту первинної публікації.

3. Розміщення здійснюється на некомерційних засадах на умовах відкритих публічних ліцензій, що дозволяють вільне безоплатне використання твору будь-якою особою щонайменше для цілей відтворення, розповсюдження, інтерактивного надання доступу та створення похідних творів з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення (зокрема, ліцензія Creative Commons Attribution (CC BY) або інша ліцензія, що відповідає зазначеним вище критеріям)».

Для закріплення правового режиму наукових службових творів також доцільно доповнити Закон України «Про авторське право і суміжні права» статтею 14¹ «Особливості правового режиму наукових службових творів» такого змісту:

«1. Особисті немайнові права на науковий службовий твір належать його автору.

2. Майнові права на науковий службовий твір належать спільно автору та роботодавцю, якщо інше не передбачено трудовим договором або цивільно-правовою угодою між ними.

3. Автор наукового службового твору має право використовувати створений ним твір для подальших наукових досліджень, зокрема, шляхом переробки чи створення похідних творів, включення до збірників наукових праць, а також для викладацької діяльності без додаткового дозволу роботодавця.

4. Роботодавець має право використовувати науковий службовий твір у межах своєї статутної діяльності, а також надавати дозвіл на його використання третім особам без додаткового дозволу автора за умови додержання особистих немайнових прав автора».

У цілому, запропоновані зміни до законодавства України у сферах відкритого доступу до наукових публікацій, глибинного аналізу тексту та даних, врегулювання «сирітських» творів та права вторинної публікації є комплексним підходом до адаптації українського правового поля до принципів та вимог політики відкритої науки.

Оцінювання наукових досліджень, винагороди і стимули в науковій діяльності

Парадигма відкритої науки передбачає як один зі своїх елементів переосмислення підходу до оцінки наукових досліджень. Недоліки усталеного натеper підходу пов'язують насамперед із перебільшенням ваги журнальних показників, зокрема імпакт-фактору журналу (JIF), в оцінюванні наукових

досліджень. З огляду на це усталений підхід має низку вад, серед яких: вузький фокус (насамперед вимірюють престиж журналів, а не якість окремих результатів досліджень); брак прозорості (журнальні показники не дають уявлення про змістову якість, відтворюваність або суспільний вплив дослідження) та упередженість (журнальні показники можуть спричинити упередження щодо певних типів досліджень).

У зв'язку з цим європейські документи щодо відкритої науки вимагають змін у системі оцінювання якості наукових досліджень. Нову систему подеколи іменують Метрикою наступного покоління (Next Generation Metrics). Рада ЄС у Висновках щодо переходу до системи відкритої науки від 27.05.2016 р. зазначила, що «оцінка наукової якості має ґрунтуватися на самій роботі та бути достатньо широкою, щоб включати оцінку впливу науки на суспільство в цілому, в той час як зараз основна увага приділяється показникам, заснованим на впливовості журналів та на кількості цитувань публікацій» [30].

Основні принципи оцінювання наукових досліджень відповідно до парадигми Відкритої науки визначено у Сан-Франциській декларації про оцінку наукових досліджень (The Declaration on Research Assessment (DORA)). Ці принципи передбачають: відмову від використання журнальних показників як проксі-показника якості окремої статті або дослідника; оцінку дослідження на основі його змісту, а не того, де це дослідження опубліковане; багатовимірність оцінки із використанням різноманітних критеріїв для вимірювання реального впливу дослідження; прозорість та чіткість критеріїв та процесів оцінки досліджень; визнання широкого спектру різноманітних результатів досліджень (а не тільки наукових публікацій), включаючи набори даних, програмне забезпечення, залучення громадськості тощо; підтримку розмаїття в дослідницьких практиках і визнання цінності різних внесків у науковий прогрес; залученість усіх зацікавлених сторін до процесів розробки та впровадження політики і практики оцінювання досліджень; сприяння рівності та інклюзивності з метою забезпечити рівні можливості для всіх дослідників незалежно від статі, раси чи інших особистих характеристик [31].

Окрім наведених вище, до нормативної рамки оцінювання досліджень із урахуванням принципів відкритої науки можна віднести Берлінську декларацію про відкритий доступ до наукових та гуманітарних знань [32]; Рекомендації Ради ЄС 2021/2122 від 26.11.2021 р. щодо Пакту про Дослідження та інновації у Європі [33]; План «S» «Прискорення переходу до повного і негайного Відкритого Доступу до наукових публікацій» [34].

Щодо зазначених документів варто наголосити, що жоден із них не є інструментом твердого права (*hard law*), тобто жоден із них формально не має

обов'язкової сили, утім вони визначають принципові напрямки реформування системи оцінювання наукових досліджень, і в цьому розумінні вони пов'язані із політикою Європейського дослідницького простору.

В Україні питання оцінки наукових досліджень регулюються низкою нормативних актів. У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» встановлено, що з метою визначення ефективності діяльності наукових установ проводиться їх державна атестація (ст. 11). Одним із напрямів, за якими здійснюється оцінювання наукових установ під час атестації, є «якість наукової і науково-технічної діяльності» (п. 3 ч. 2 ст. ст. 11). При цьому якість визначається «на основі експертної оцінки з використанням наукометричних та інших показників, що використовуються в міжнародній системі експертизи» [22].

Порядок проведення державної атестації наукових установ та закладів вищої освіти в частині провадження такими закладами наукової (науково-технічної) діяльності визначає процедуру проведення державної атестації наукових (науково-дослідних, науково-технологічних, науково-технічних, науково-практичних) установ, а також закладів вищої освіти в частині провадження такими закладами наукової (науково-технічної) діяльності (далі – наукові установи/заклади вищої освіти) з метою визначення ефективності діяльності таких установ/закладів [35].

Уявлення про те, на основі яких саме параметрів оцінюється якість наукової діяльності, дає перелік відомостей, які мають міститися в інформаційних матеріалах, що подаються для проведення державної атестації. У цьому переліку до «основних видів діяльності» віднесено: кількість захищених дисертацій; кількість виданих наукових монографій, підручників, навчальних посібників, наукових періодичних видань, зокрема таких, що включені до наукометричних баз; та кількість статей у наукових періодичних виданнях, у тому числі таких, що включені до наукометричних баз [35]. Відповідно до п. 13 Порядку експертне оцінювання ефективності діяльності наукової установи/закладу вищої освіти здійснюється за показниками, що поділяються на групи, з урахуванням рівня цільової орієнтації наукових досліджень і розробок наукової установи/закладу вищої освіти. Показники та форма картки експертного оцінювання ефективності діяльності наукової установи/закладу вищої освіти затверджуються Міністерством освіти і науки України.

Відповідно до п. 5 Порядку державна атестація проводиться відповідно до Методики оцінювання ефективності наукової (науково-технічної) діяльності наукових установ та закладів вищої освіти в частині провадження такими закладами наукової (науково-технічної) діяльності за окремими науковими

напрямами під час проведення державної атестації (далі – методика). Наразі чинною є Методика, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 17 вересня 2018 р. № 1008 [36]. Однак Міністерством освіти і науки України було розроблено і запропоновано до громадського обговорення Проект нової Методики. Він розроблений відповідно до принципів відкритої науки та обов'язковості урахування впливів досліджень на розвиток світової науки, економіки, обороноздатності та суспільства України [37].

Проект нової Методики запроваджує багатокритеріальне оцінювання дослідницької діяльності й має на меті збалансувати використання числових показників (зокрема, показників публікаційної активності) зі змістовою оцінкою досліджень та їх значення для суспільства й економіки. Використання числових, наукометричних і журнальних показників ураховується в питомих показниках результативності (індикаторах), за якими здійснюється розрахунок класифікаційної оцінки за науковим напрямом. Утім використання кількісних показників може бути визнане відповідальним, оскільки воно збалансоване з урахуванням реального впливу досліджень (якісною оцінкою). Змістове оцінювання якості досліджень забезпечується через експертне оцінювання опису впливів результатів діяльності наукової установи/закладу вищої освіти на розвиток науки, суспільства та економіки.

Як підсумок маємо зазначити, що, характеризуючи відповідність українського законодавства європейським стандартам у сфері відкритої науки і новому підходу до оцінки якості наукових досліджень, слід ураховувати таке. По-перше, переважна більшість європейських документів, присвячених оцінці наукових досліджень, не є документами твердого права. По-друге, закони України мають переважно рамковий характер у тому, що стосується критеріїв оцінювання якості наукових досліджень: на рівні законів визначаються лише загальні принципи такої оцінки, тим часом як конкретні критерії, показники, індикатори та їх питома вага визначаються інституційною практикою (Міністерства освіти і науки, НФДУ і самих наукових установ). Тому зміни до законодавства передбачатимуть відображення у законах загальних принципів оцінювання досліджень у парадигмі відкритої науки, тоді як конкретне втілення кращих практик оцінювання досліджень та стилювання науки реалізується інституційно.

На нормативному рівні видається доцільним закріпити правило (суголосне із принципами Плану S) про те, що наукові публікації, котрі є результатом досліджень, фінансованих за грантові кошти, зокрема через конкурси НФДУ, мають бути опубліковані в журналах відкритого доступу або на платформах відкритого доступу, чи удоступнені через репозитарії відкритого доступу.

Перспективним кроком назустріч утіленню принципів відкритої науки в оцінюванні і стимулюванні наукових досліджень може стати прийняття нової Методики атестації наукових установ, проєкт якої становить виважений баланс між кількісним і змістовим (якісним) оцінюванням наукових досліджень.

Відкритий доступ до дослідницької інфраструктури

Рекомендації ЮНЕСКО щодо Відкритої науки, схвалені 08.09.2021 р., передбачають забезпечення відкритого доступу до дослідницької інфраструктури (далі – ДІ) як невід’ємної складової рамкової концепції Відкритої науки поруч із доступом до наукових знань, наукової комунікації тощо [18].

Під інфраструктурою відкритої науки згадані Рекомендації (п. 9 ч. II) розуміють віртуальну чи фізичну ДІ загального використання (включаючи основне наукове обладнання та набори інструментів; засновані на знаннях ресурси, такі як колекції журналів та платформи відкритого доступу, архіви, відкриті бібліографічні та наукометричні системи; відкрита інфраструктура для обчислень та обробки даних, відкриті лабораторії, цифрові послуги, що дозволяють ідентифікувати наукові об’єкти, керувати даними; відкриті стенди для випробувань інноваційних продуктів; музеї, наукові парки, дослідницькі майстерні тощо. У документі також зазначається, що «об’єкти інфраструктури відкритої науки найчастіше створюються колективними зусиллями спільнот та мають найважливіше значення для її довготривалої сталості, внаслідок чого вони мають функціонувати на некомерційній основі та максимально можливо забезпечувати загальний, постійний та необмежений доступ».

Формування наднаціонального механізму регулювання наукових досліджень та ДІ розпочалося у 1950–1970 рр., коли були створені Європейський дослідницький центр, Агентство «Євроатом», Європейська південна обсерваторія, Європейська організація з молекулярної біології, Європейський науковий фонд, які стали моделями для нових європейських ініціатив. У 1984 р. була прийнята Перша рамкова програма науково-технічного розвитку, яка містила суттєві інфраструктурні складові. У подальшому такі програми приймалися кожні п’ять років, а з 2007 р. їх тривалість продовжилася до 7 років [38].

Визначення поняття дослідницької інфраструктури було надане у статті 2 (6) Рамкової програми Horizon-2020: ***дослідницька інфраструктура*** – це об’єкти, ресурси та послуги, які використовуються дослідницькими спільнотами для проведення досліджень та сприяння інноваціям у своїх галузях. Там, де це доречно, вони можуть використовуватися поза межами досліджень, наприклад, для освіти або надання державних послуг. Вони

включають основне наукове обладнання або набори інструментів; ресурси, засновані на знаннях, такі як колекції, архіви або наукові дані; електронні інфраструктури, такі як системи передачі даних, обчислювальні системи і комунікаційні мережі; і будь-яка інша інфраструктура унікального характеру, необхідна для досягнення досконалості в дослідженнях та інноваціях. Такі інфраструктури можуть бути «локальними», «віртуальними» або «розподіленими».

У 2016 р. Генеральним Директоратом Європейської комісії з досліджень та інновацій була розроблена «Європейська хартія доступу до дослідницьких інфраструктур: принципи та керівництво для доступу та пов'язаних з ними послуг» [39]. Незважаючи на відсутність будь-якого юридично обов'язкового характеру, дослідницьким інфраструктурам рекомендується використовувати ці принципи як орієнтир при оновленні наявних або визначенні нових політик доступу. Крім того, фінансуючим організаціям дослідницьких інфраструктур пропонується просувати положення цієї Хартії. Хартія сприяє доступу до дослідницьких інфраструктур з метою проведення інноваційних досліджень і розробок, вдосконалення відповідних методів і навичок у робочій силі та сприяння співпраці. Крім того, ця Хартія заохочує взаємодію з широким спектром соціальних та економічних заходів, включаючи, у відповідних випадках, бізнес, промисловість та державні послуги, з метою максимізації повернення інвестицій у дослідницькі інфраструктури та стимулювання інновацій, конкурентоспроможності й ефективності з точки зору використання наявних обмежених ресурсів.

З ініціативи Європейської комісії та Генерального Директорату з досліджень та інновацій створено мережу інституцій, функціонування яких спрямоване на сталий розвиток ДІ не лише в межах ЄС, а й в інших країнах світу.

Європейський стратегічний форум дослідницьких інфраструктур створений у 2002 р. як дорадчий орган при Раді Європи, до складу якого входять представники всіх країн ЄС та асоційованих країн (останні – без права ухвального голосу) на рівні державних організацій, відповідальних за науково-технічний розвиток країни. У складі ESFRI працюють робочі групи за окремими напрямками. ESFRI націлений на подолання фрагментарності між національними та регіональними інфраструктурами в різних тематичних галузях та на інтеграцію в глобальну систему. В межах своєї діяльності ESFRI складає та постійно оновлює перелік пріоритетних проєктів щодо нових інфраструктур, формуючи Дорожню мапу розвитку європейських ДІ. Отже, створення та функціонування ДІ в ЄС підпорядковано чіткій логіці та закріплено у відповідних дорожніх мапах.

Після початку повномасштабної агресії РФ проти України ESFRI було розроблено план підтримки української ДІ, та ініційовано низку заходів для залучення українських науковців до роботи в наукових установах країн ЄС. У Звіті «Дослідницькі інфраструктури на допомогу науковій спільноті України», представленому ESFRI у листопаді 2023 р., зазначається, що 53 % загальноєвропейських ДІ розробили плани підтримки українських науковців та залучили їх до співпраці у формі спільних дослідницьких проєктів, надання обладнання у користування на безоплатній основі, організації та проведення спільних наукових заходів тощо [40].

Європейський консорціум дослідницьких інфраструктур (ERIC) – наднаціональна спеціалізована організація, призначена для реалізації інтегрованих дослідницьких інфраструктурних проєктів, Регламент якої затверджено Радою ЄС 25 червня 2009 р. [41]. Необхідність створення нової правової форми була зумовлена низкою факторів, зокрема, відсутністю належної організаційно-правової форми, яка б давала змогу об'єднати зусилля різних акторів, без обов'язкового фінансування з боку ЄС, без надання такій організації статусу органу ЄС чи європейського підприємства. Створення міжнародних організацій вимагає довготривалих перемовин, дипломатичних зусиль, виділення бюджетного фінансування країнами-учасницями, а національні юридичні особи підпорядковані національному законодавству країни, де вони створені, не мають достатньої гнучкості, можуть не задовольняти певних потенційних учасників.

Безумовно, правова природа ERIC викликала жваву дискусію в юридичній літературі, адже, дійсно, запропонована організаційно-правова форма є унікальною. Відповідно до п. 12 Регламенту ERIC «для того, щоб виконувати свої завдання найбільш ефективно, ERIC повинен мати правосуб'єктність і найширшу правоздатність з дня набрання чинності рішенням про його заснування». На ERIC поширюється як законодавство ЄС, так і законодавство країни-члена, або асоційованої країни, де є його місцезнаходження, або будь-якої іншої країни, якщо воно не порушує вимоги законодавства ЄС. На думку багатьох науковців, ERIC є юридичною особою *sui generis*.

ERIC є організацією, яка діє без мети отримання прибутку, але може займатися в обмежених масштабах економічною діяльністю, яка тісно пов'язана з основним завданням щодо створення та експлуатації ДІ. Крім того, ДІ, яка створюється та експлуатується ERIC, має відповідати задоволенню потреб ЄС щодо формування Європейського дослідницького простору і забезпечувати ефективний доступ спільноті європейських дослідників, що складається з дослідників усіх країн-членів та асоційованих держав» (ст. 4 Регламенту ERIC).

Станом на серпень 2024 р., за даними порталу Європейської комісії створено 26 європейських консорціумів ДІ у форматі ERIC. Українські науковці в межах програми підтримки нашої держави в умовах військової агресії долучені до роботи на базі таких консорціумів, як CESSDA ERIC (Consortium of European Social Science Data Archives) – Консорціум архівів даних соціальних наук, CLARIN ERIC (Common Language Resources and Technology Infrastructure) – Спільні мовні ресурси та технологічна інфраструктура, EPOS ERIC (European Plate Observing System) – Європейська система спостережень за плитами тощо. Проте першим консорціумом у форматі ERIC, де Україна матиме повноцінну участь, може стати DANUBIUS-RI (International Center for Advanced Studies on River-SEA System) – Міжнародний центр перспективних досліджень системи ріка-море, остаточне рішення Європейської комісії очікується у жовтні цього року [40].

Європейська хмара відкритої науки – European Open Science Cloud (EOSC) – відкрите, федеративне, міждисциплінарне, віртуальне середовище (платформа) для надання європейським дослідникам, інноваторам, компаніям та громадянам можливості публікувати, знаходити та повторно використовувати дані, інструменти та послуги для досліджень, інновацій та освітніх цілей.

Ця платформа має функціонувати за чітко визначеними правилами, які забезпечують надійний захист публічних інтересів. EOSC забезпечує покровкові зміни комунікації в науковому середовищі та ДІ в напрямі безкоштовного доступу; менеджменту із дотриманням FAIR принципів; перевірене повторне використання дослідницьких даних та інших цифрових об'єктів, створених протягом життєвого циклу досліджень.

Європейська хмара відкритої науки (EOSC) в остаточному підсумку має на меті розробити «Мережу даних і послуг FAIR для науки в Європі», на основі якої можна побудувати широкий спектр послуг із доданою вартістю. Розбудова Європейської інфраструктури даних має стати базою для високопродуктивних обчислень надвисокого рівня та для сервісів EOSC, які вже успішно функціонують в ЄС.

У 2022 р. Генеральним Директоратом з досліджень та інновацій Європейської Комісії було схвалено Стратегічний план досліджень та інновацій (SRIA) Європейської хмари відкритої науки, розрахований на сім років. Ключові проблеми, які мають бути вирішені за цей час, є: переконання вчених, що відкрита наука дозволяє їм проводити кращі та більш винагороджувані дослідження; адаптація публікацій, даних та програмного забезпечення для використання машинами та вченими; об'єднання інфраструктури, щоб

зробити її доступною для вчених, незалежно від кордонів та сфер дослідження [42].

Аналіз правової бази ЄС у сфері дослідницької інфраструктури показує, що вона є досить складною і розгалуженою, водночас створює ефективні правові механізми функціонування ДІ. По-перше, створено дорадчий орган *Європейський стратегічний форум дослідницьких інфраструктур*, основна діяльність якого спрямована на формування стратегічних завдань та загальноєвропейської політики у сфері ДІ; запропоновано нову організаційну форму для реалізації загальноєвропейських дослідницьких проєктів – *Європейський консорціум дослідницьких інфраструктур (ERIC)*; для спрощення і пришвидшення комунікації між європейськими дослідниками, компаніями та громадянами функціонує єдина платформа *Європейська хмара відкритої науки (EOSC)*; міжурядові науково-дослідницькі організації кооперують свої зусилля в межах EIROforum, а найбільш потужні об'єкти європейських ДІ координують діяльність з надання власних послуг у межах Асоціації EFR-AISBL.

Сьогодні Україна є учасницею кількох інфраструктурних проєктів, які реалізуються ЄС та асоційованими країнами, серед яких:

СТА (Cherenkov Telescope Array – Масив телескопів Черенкова) – міжнародний проєкт побудови наступного покоління наземних інструментів для дослідження гамма-випромінювання космічного простору в найширшому діапазоні. Проєкт буде складатися з двох масивів телескопів Черенкова – одного у Північній півкулі з акцентом на вивчення позагалактичних об'єктів, а другого – у Південній півкулі, який має покривати повний діапазон енергій та фокусуватися на галактичних джерелах. Україна в проєкті представлена Астрономічною обсерваторією Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Астрономічною обсерваторією Львівського національного університету імені Івана Франка та Інститутом прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України (м. Львів).

EISCAT (European Incoherent Scientific Association, Європейська асоціація некогерентного розсіювання) заснована у 1975 р. Скандинавськими країнами для дослідження некогерентного розсіювання в зоні полярного сяйва, керує чотирма дослідницькими установами на північ від Полярного кола і працює над створенням нового типу дослідницького радара EISCAT_3D. Україна є членом EISCAT, де представлена Інститутом Радіоастрономії НАН України (м. Харків), трьома позиціями дослідницького обладнання поблизу м. Харкова та на Українській арктичній станції «Академік Вернадський».

У березні 2024 р. організаціями від 13 країн, серед яких Україна (Одеський державний екологічний університет), було подано заявку до Європейської Комісії про створення DANUBIUS-ERIC, який дозволить своїм членам керувати національними компонентами європейської дослідницької інфраструктури.

Проблеми правового регулювання дослідницької інфраструктури в Україні досліджувалися в роботах багатьох науковців, були розроблені пропозиції щодо удосконалення законодавства з урахуванням європейських та світових стандартів [43; 44]. Поняття «дослідницька інфраструктура» та «державна дослідницька інфраструктура» уперше отримали визначення в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р., також цим Законом було передбачено правовий статус спеціальних суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, які мають забезпечувати ефективне використання об'єктів ДІ – Центри колективного користування науковим обладнанням (далі – ЦККНО) (ст. 13), національні наукові центри (ст. 14), державні ключові лабораторії (ст. 15) та наукові об'єкти, що становлять національне надбання (ст. 16) [22].

Національний науковий центр (далі – ННЦ) – це найдавніша форма, використовуючи яку наукові установи, університети або їх об'єднання можуть реалізувати найбільш важливі та актуальні для держави напрями розвитку науки і техніки з використанням унікального дослідно-експериментального устаткування. Надання статусу національного наукового центру, порядок його функціонування та отримання пільг регулюються Положенням про національний науковий центр, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 174 від 19.03.1994 р [45]. Статус Національного наукового центру було надано 14 провідним науковим установам України, зокрема Інституту судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса (м. Харків), Інституту метрології (м. Харків), Центру радіаційної медицини, гематології та онкології НАН України (м. Київ) та ін. Але, по суті, ННЦ має лише іміджеву складову, він не передбачає окремого фінансування.

Державні ключові лабораторії в тій формі, яка встановлена цим Законом, ще не створювалися. Передбачається, що такі лабораторії можуть бути створені у формі нової юридичної особи або функціонувати на підставі договору про спільну діяльність, укладеному між науковими та/або освітніми установами. Вони створюються за визначеним напрямком на строк від 5 до 7 років. Створено підзаконну нормативну базу для забезпечення функціонування цього типу ДІ, але в умовах війни реалізація цієї ідеї значно ускладнена.

Ще одним важливим елементом ДІ є **науковий об'єкт, що становить національне надбання**, – це унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства, до наукових об'єктів, що становлять національне надбання, можуть бути віднесені: 1) унікальні об'єкти музейних, архівних фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії та культури; 2) інформаційні фонди; 3) дослідні установки, обладнання, полігони; 4) природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади тощо. Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання, доступний на платформі Дія, містить 137 записів, аналітику та інфографіку, згідно з якою близько 20 % таких наукових об'єктів розташовано на території Харківської області. Нормативною базою внесення наукових об'єктів до реєстру національного надбання є Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 723 від 19.10.2016 р. [46], Порядок ведення Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, затверджений наказом МОН України № 1233 від 13.11.2018 р. [47]

Найбільш поширеною в Україні організаційно-правовою формою ДІ є **Центри колективного користування науковим обладнанням** (далі – ЦККНО), які утворюються у формі структурного підрозділу наукової установи, закладу вищої освіти або самостійної юридичної особи незалежно від відомчого підпорядкування та форми власності з метою надання доступу до унікального обладнання для проведення наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок вітчизняними та іноземними вченими. ЦККНО, що є юридичними особами державної форми власності, може передаватися у тимчасове безоплатне користування наукове обладнання для надання послуг без права його відчуження. Оскільки ЦККНО створюються на базі наукових установ та ЗВО, мережа розбивається на ЦККНО, які перебувають у сфері управління МОН України і НАН України.

На першому етапі було створено 8 ЦККНО (Наказ МОН України від 02.05.2018 р. «Про створення центрів колективного користування науковим обладнанням» [48]), серед яких: Центр колективного користування науковим обладнанням «Інноваційна геоенергетика», засновник: НТУ «Дніпровська політехніка»; Центр колективного користування науковим обладнанням «Лабораторія матеріалознавства геліоенергетичних, сенсорних та наноелектронних систем», засновник: Сумський державний університет; Центр колективного користування науковим обладнанням «Лабораторія мікро-і наносистем, новітніх матеріалів та технологій», засновник: Харківський

національний університет імені В. Н. Каразіна та ін. На сьогодні створено 102 ЦККНО, шість з яких втрачено внаслідок війни.

Україна розвиває електронні ДІ для підтримки наукових досліджень та інновацій. Одним із таких інструментів є Національний репозитарій академічних текстів – загальнонаціональна розподілена електронна база даних, де зберігаються, накопичуються та систематизуються академічні роботи. Репозитарій є державною власністю в особі МОН України, яке визначає його розпорядника та затверджує правила роботи. У липні 2018 р. було затверджено відповідний Регламент [49].

У нашій державі також створено хмарну інфраструктуру НАН України, що функціонує за принципом IaaS (інфраструктура як сервіс), яка дозволяє ефективно використовувати обчислювальні ресурси за моделлю «надання ресурсів на вимогу».

З 2022 р. з ініціативи МОН України створюється Національна електронна науково-інформаційна система (URIS), яку розробляє Державна науково-технічна бібліотека України. Відповідно до затвердженого положення, URIS збирає, формує, зберігає та верифікує дані.

Законодавство України щодо ДІ, що розроблялося з 1994 р. і триває дотепер, не відзначається термінологічною єдністю, деякі з нормативних актів спрямовані лише на підтримку іміджу наукових та освітніх закладів, жодним чином не впливаючи на напрями їх діяльності чи фінансову підтримку. Потреба у критичному переосмисленні та оновленні нормативної бази ДІ України широко обговорюється в академічному і експертному середовищі (див. список літератури в кінці розділу). У межах проєкту «Наука в небезпеці» групою авторів був підготовлений аналітичний документ, де робиться висновок про застарілість та низьку ефективність наявної організаційної системи управління ДІ і містяться рекомендації щодо відновлення та модернізації дослідницької інфраструктури України [1].

Кабінетом Міністрів України, відповідно до планів законопроектної роботи, було подано проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” щодо питань дослідницької інфраструктури та підтримки молодих вчених» (реєстр. № 10218 від 06.11.2023 р.) [26], метою якого є «створення умов та правил забезпечення діяльності різних суб’єктів дослідницької інфраструктури та сприяння їх об’єднанню, з метою оптимального використання основних фондів (у тому числі об’єктів дослідницької інфраструктури), оборотних засобів та фінансових активів для проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, надання

науково-технічних послуг, проведення наукової і науково-технічної експертизи, підготовки кадрів» (п. 1 пояснювальної записки).

Законопроектом пропонується: 1) оновити термінологію, запровадивши нові поняття «відкритий доступ до дослідницької інфраструктури», «відкрита наука», «дослідницькі дані» та ін.; 2) надати у новій редакції перелік суб'єктів та об'єктів ДІ; 3) утворити Реєстр ДІ.

На нашу думку, прийняття вищезгаданого законопроекту матиме позитивний вплив на правове регулювання ДІ, водночас він потребує доповнення та значного редагування. З огляду на законодавство ЄС та досвід окремих країн-членів, насамперед потребують вдосконалення процедури державного управління та координації ДІ, а також створення ефективних правових механізмів державно-приватного партнерства у цій сфері, які б заохочували залучення приватного капіталу до фінансування ДІ. Вкрай необхідним також є впровадження і спеціального правового регулювання задля забезпечення стійкості ДІ в умовах воєнного стану, зокрема визначення алгоритму збереження (евакуації) наукоємного обладнання суб'єктів ДІ у випадку непередбачуваних обставин.

Академічна доброчесність у контексті політики відкритої науки

Однією зі складових концепції відкритої науки вважається дослідницька доброчесність. Питання академічної/дослідницької доброчесності є комплексним та охоплюють низку вимог, які висуваються до процесу написання робіт, їх використання та розповсюдження. Концепти відкритої науки та дослідницької доброчесності є взаємопов'язаними, проте мають різне спрямування. Концепт відкритої науки фокусується на дисемінації досліджень та вільному доступі до даних, водночас питання академічної та дослідницької доброчесності є більш широкими. Зважаючи на зазначене, найбільш релевантними у світлі концепції відкритої науки є ті вимоги академічної доброчесності, які стосуються публікації досліджень та їх поширення.

У багатьох країнах правила академічної/дослідницької доброчесності регулюються кодексами доброчесності. Так, одним із таких кодексів є Європейський кодекс поведінки щодо доброчесності досліджень Європейської федерації академій природничих і гуманітарних наук, де п. 2.7 «Публікація, поширення та авторство» містить такі вимоги:

– автори офіційно погоджуються з послідовністю авторства, визнаючи, що саме авторство ґрунтується на: 1) значному внеску в розробку дизайну дослідження, збір відповідних даних, їх аналіз та/або інтерпретацію; 2) підготовці та/або критичному перегляді публікації; 3) затвердженні остаточного

варіанта публікації; 4) згоді нести відповідальність за зміст публікації, якщо інше не зазначено в публікації;

– автори включають «Заяву про внесок автора» в остаточну публікацію, де це можливо, щоб описати обов'язки та внесок кожного автора;

– автори визнають важливу роботу і внесок тих, хто не відповідає критеріям авторства, включаючи співавторів, асистентів і спонсорів, які зробили можливим проведення дослідження;

– автори повідомляють про будь-які фінансові та нефінансові конфлікти інтересів, а також про джерела підтримки дослідження або публікації;

– автори та видавці оперативно публікують виправлення або відкликають публікації, якщо це необхідно, процес відкликання є чітким, а причини вказані, і авторам зараховуються заслуги за публікацію виправлень після публікації;

– автори, дослідницькі установи, видавці, спонсори та дослідницька спільнота визнають, що негативні результати можуть бути настільки ж важливими для публікації та поширення, як і позитивні;

– автори є точними і чесними у спілкуванні з колегами, політиками і суспільством у цілому;

– автори є прозорими у своїй комунікації, інформуванні та залученні громадськості щодо припущень і цінностей, які вплинули на їх дослідження, а також щодо надійності доказів, включаючи невизначеності та прогалини в знаннях, що залишилися;

– автори дотримуються тих самих критеріїв, що й описані вище, незалежно від того, чи публікуються вони в передплаченому журналі, журналі з відкритим доступом або в будь-якій іншій формі публікації, в тому числі на серверах препринтів.

Питання академічної доброчесності визначене багатьма законодавчими актами у сфері науки та освіти, проте наразі системне та комплексне регулювання питання академічної доброчесності на рівні єдиного законодавчого акта відсутнє, тому в цьому напрямку проводиться активна законопроектна діяльність. Так, 6 червня 2024 р. Верховною Радою України у першому читанні було прийнято за основу Проект Закону України «Про академічну доброчесність» (реєстр. № 10392 від 08.01.2024 р.), що нині готується до другого читання [50]. Зазначений законопроект спрямований на розбудову культури академічної доброчесності в Україні, визначає особливості дотримання вимог академічної доброчесності у педагогічній, науково-педагогічній, викладацькій, науковій діяльності, а також правила академічної доброчесності у навчальній діяльності здобувачів освіти, при створенні та оприлюдненні академічних творів, правила академічної доброчесності під час оцінювання, в експертній діяльності та під

час організації та проведення конкурсів, визначає систему забезпечення академічної доброчесності, а також пропонує відповідальність за порушення академічної доброчесності шляхом введення конкретних санкцій за окремі діяння.

У цілому законопроект відповідає вимогам, які висуваються до дослідницької доброчесності як однієї зі складових концепції відкритої науки та кращим практикам кодексів доброчесності наукових досліджень. Виходячи із визначень понять «академічна доброчесність» та «академічний твір» (пп. 1, 3 ч. 1 ст. 1 Законопроекту), а також сферу дії закону (ст. 2 Законопроекту) поняття дослідницької доброчесності охоплюється поняттям академічної доброчесності в межах цього Законопроекту. Водночас варто звернути увагу, що відповідно до ч. 2 ст. 2 зазначений закон не поширюватиметься на відносини щодо набуття, здійснення та захисту особистих немайнових та майнових авторських та/або суміжних прав.

Окрема стаття у межах цього Законопроекту присвячена академічній доброчесності у науковій діяльності. Так, відповідно до ст. 6 Законопроекту:

«1. Вчені зобов'язані: дотримуватися цінностей, принципів і правил академічної доброчесності; надавати правдиву інформацію про вихідні дані, методи, порядок проведення і результати власних досліджень, джерела використаної інформації, власну діяльність; базувати висновки і рекомендації за результатами досліджень на належних доказах і фактах; чітко виокремлювати та відмежовувати власні результати наукової діяльності від результатів наукової діяльності інших осіб; бути відповідальними під час оприлюднення результатів дослідження за їхню достовірність і можливий вплив на суспільство; забезпечувати прозорість наукового дослідження після його оприлюднення і довіру до його результатів шляхом надання доступу до первинних даних дослідження, інформації про методи дослідження, використані інструменти, матеріали, інші обставини, що могли вплинути на результати дослідження, крім інформації з обмеженим доступом і персональних даних; при оприлюдненні результатів досліджень надавати інформацію про джерела фінансування дослідження та пов'язані з цим конфлікти інтересів (у разі їх наявності); дотримуватися законодавства у сфері інтелектуальної власності.

2. Підготовка до проведення дослідження, його виконання, інтерпретація отриманих даних, рецензування, інформування про його результати мають здійснюватися у спосіб, що забезпечує належну якість дослідження та довіру до його результатів».

За умови прийняття зазначеного Законопроекту питання академічної доброчесності будуть врегульовані системно і дія цього закону поширюватиметься на наукову та науково-технічну діяльність у цілому. Водночас у контексті розробки змін до Закону України «Про науково-технічну інформацію» вва-

жаємо за доцільне закріпити дотримання правил академічної доброчесності як принцип, що відповідатиме загальній парадигмі запропонованих у інших підрозділах змін до законодавства.

Висновки

Підсумовуючи, слід зазначити, що політика відкритої науки охоплює численні компоненти, серед яких відкритий доступ до наукових публікацій, дослідницьких даних та метаданих, а також відкритий доступ до дослідницької інфраструктури. Успішне впровадження цих елементів неможливе без створення сучасного механізму захисту авторських прав, забезпечення якісної оцінки праці науковців та дотримання ними норм академічної доброчесності. Політика відкритої науки нині є одним із ключових напрямів розвитку Європейського Союзу, орієнтованим на підвищення ефективності та доступності наукових результатів як для громадськості, так і для наукової спільноти в усьому світі. Проте адаптація цих принципів у законодавстві України стикається з низкою правових, організаційних та етичних викликів, що потребує адаптації європейського досвіду до специфіки української правової системи.

Результати дослідження свідчать про необхідність доповнення національного законодавства України такими поняттями, як «відкрита наука», «відкритий доступ до науково-технічної інформації», «публічне фінансування наукових досліджень», «репозитарій», «довірений репозитарій», «дослідницькі дані» та «відкритий доступ до дослідницької інфраструктури». Особливо важливо здійснити комплексний підхід до адаптації авторського права України до принципів відкритої науки шляхом впровадження відкритих ліцензій, врегулювання відносин щодо глибинного аналізу тексту та даних, а також унормування питань, пов'язаних із «сирітськими» творами та правом вторинної публікації. Важливим кроком на шляху до імплементации принципів відкритої науки в систему оцінювання та стимулювання наукових досліджень має стати прийняття нової Методики атестації наукових установ, що забезпечує збалансований підхід між кількісним і якісним оцінюванням наукових досягнень.

Окрему увагу слід приділити питанням академічної та дослідницької доброчесності, яка є фундаментальною складовою відкритої науки. Запровадження на законодавчому рівні механізмів контролю та відповідальності за порушення принципів доброчесності є необхідною умовою для забезпечення довіри до наукових результатів та підвищення репутації української науки у світовій спільноті. Успішне впровадження цих заходів стане важливим кроком до інтеграції України у глобальний науковий простір та сприятиме сталому розвитку науки в Україні.

Список використаних джерел

- [1] Дослідницька інфраструктура в умовах повоєнного відновлення: від порятунку до зростання : біла книга. Проект «Наука в безпеці». Київ, 2024. 53 с. URL: <https://scienceatrisk.org/uk/whitepaper/doslidnytska-infrastruktura-v-umovakh-povoiennoho-vidnovlennia-vid-poriatunku-do-zrostanania> (дата звернення: 24.10.2024).
- [2] Відкрита наука для української системи вищої освіти. *National Erasmus+Office in Ukraine*. URL: <https://lpnu.ua/en/open4ua> (дата звернення: 24.10.2024).
- [3] Solla Price D. J. *Little Science, Big Science*. New York : Columbia University Press, 1963. 117 p.
- [4] Merton Robert K. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. University of Chicago Press, 1973. 636 p.
- [5] Suber P. *Open Access*. MIT Press, Cambridge, 2012. 255 p. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9286.001.0001>.
- [6] Carroll M. W. Creative Commons and the openness of open access. *The New England Journal of Medicine*. 2013. Vol. 368. No. 9. P. 789–791. <https://doi.org/10.1056/NEJMp1300040>.
- [7] Lipton V. *Legal Issues Arising in Open Scientific Data*. IntechOpen, 2020. 230 p. <http://doi.org/10.5772/intechopen.91713>.
- [8] Guédon J.-C. *In Oldenburg's Long Shadow: Librarians, Research Scientists, Publishers and the Control of Scientific Publishing*. United States of America, 2001. 70 p. URL: <https://coillink.org/20.500.12592/jf9k5k> (last accessed: 24.10.2024).
- [9] Uhlig Paul F. The emerging role of open repositories for scientific literature as a fundamental component of the public research infrastructure. In: *Open Access: Open Problems*. Polimetrica Publisher, 2006. P. 59–103.
- [10] Stodden V., Seiler J., Ma Z. An empirical analysis of journal policy effectiveness for computational reproducibility. *PNAS*. 2018. Vol. 115. No. 11. P. 2584–2589. <https://doi.org/10.1073/pnas.1708290115>.
- [11] Burgos D. (Ed.). *Radical Solutions and Open Science : An Open Approach to Boost Higher Education*. Springer, 2020. 199 p. https://doi.org/10.1007/978-981-15-4276-3_2.
- [12] Капіца Ю. М., Шахбазян К. С. Відкрита наука та інтелектуальна власність. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45). С. 73–87. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282324](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282324).
- [13] Орлюк О. Політика відкритої науки в Європейському Союзі як глобальний орієнтир для України: правовий вимір. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. Вип. 6. С. 158–172. <https://doi.org/10.33731/62021.249468>.
- [14] Носенко Ю. Г., Сухіх А. Відкрита наука в контексті побудови суспільства знань і цифрових перетворень європейського простору. *Фізико-математична освіта*. 2020. № 4 (26). С. 85–92. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2020-026-4-015>.
- [15] Василенко А. Ю. Формування та реалізація державної політики відкритої науки в країнах ЄС (на прикладі Королівства Нідерландів). *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2019. № 4. С. 56–62.
- [16] Dahle, S., & Berezko, O. (2024). Recommendations for the Open Science and Research Assessment reforms in Ukraine (1.1.5). *Zenodo*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11203590>.
- [17] Ndegwa H., Kuchma I. Repositories transforming scholarly communication: an Insights special collection. *Insights: The UKSG Journal*. 2024. No. 37 (1). <https://doi.org/10.1629/uksg.665>.

- [18] UNESCO Recommendation on Open Science. France : UNESCO, 2021. 34 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5741832>.
- [19] Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast) *OJ L*. 172, 26.06.2019. No. 172. P. 56–83. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1024/oj> (last accessed: 24.10.2024).
- [20] Угода між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншої сторони, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» від 12.10.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-21#n2 (дата звернення 24.10.2024).
- [21] Про затвердження національного плану щодо відкритої науки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.10.2022 р. № 892-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [22] Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13.12.1991 р. № 1977-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [23] Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25.06.1993 р. № 3322-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [24] Положення про Національний репозитарій академічних текстів : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.2017 р. № 541. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [25] Про затвердження положення про Національну електронну науково-інформаційну систему : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1067. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [26] Про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо питань дослідницької інфраструктури та підтримки молодих вчених : проект Закону України від 06.11.2023 р. № 10218. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/ji10226a?an=8> (дата звернення: 24.10.2024).
- [27] European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. Future of scholarly publishing and scholarly communication: stakeholder responses. 2019. URL: <http://data.europa.eu/88u/dataset/future-of-scholarly-publishing-and-scholarly-communication-stakeholder-responses> (дата звернення: 24.10.2024).
- [28] Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [29] Про затвердження Порядку набуття та втрати статусу сирітських творів, фонограм, відеограм та зафіксованих у них виконань, умови їх дозволеного використання та ведення реєстру : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 р. № 1312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1312-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [30] Council of the European Union. The transition towards an Open Science system. Council conclusions (adopted on May 27, 2016). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9526-2016-INIT/en/pdf> (last accessed: 24.10.2024).

- [31] San Francisco Declaration on Research Assessment. *DORA*. URL: <https://sfdora.org/read/> (дата звернення: 24.10.2024).
- [32] Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities. 22 October 2003. URL: <https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration> (last accessed: 24.10.2024).
- [33] Council recommendation (EU) 2021/2122 of 26 November 2021 on a Pact for Research and Innovation in Europe. *OJ: JOL_2021_431_R_0001*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021H2122> (last accessed: 24.10.2024).
- [34] Plan S. Accelerating the transition to full and immediate Open Access to scientific publications. 2018. *coalition S*. URL: https://www.coalition-s.org/plan_s_principles/ (last accessed: 24.10.2024).
- [35] Про затвердження порядку проведення державної атестації наукових установ та закладів вищої освіти в частині провадження такими закладами наукової (науково-технічної) діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.2017 р. № 540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.10.2024).
- [36] Деякі питання державної атестації наукових установ : наказ Міністерства освіти і науки України від 17.09.2018 р. № 1008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1504-18#n19> (дата звернення 24.10.2024).
- [37] МОН пропонує для громадського обговорення проект наказу «Про державну атестацію наукових установ та закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності». 18.04.2024 р. URL: <https://mon.gov.ua/news/mon-proponue-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-nakazu-pro-derzhavnu-atestatsiyu-naukovikh-ustanov-ta-zakladiv-vishchoi-osvitiv-chastini-provazhennya-nimi-naukovoi-naukovo-tekhnichnoi-diya> (дата звернення: 24.10.2024).
- [38] Council resolution of 25 July 1983 on framework programmes for Community research, development and demonstration activities and a first framework programme 1984 to 1987. *OJ C. 208*, 04.08.1983. P. 1–4. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31983Y0804\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31983Y0804(01)) (last accessed: 24.10.2024).
- [39] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation. *European charter of access for research infrastructures – Principles and guidelines for access and related services*. Publications Office, 2015. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2777/524573> (last accessed: 24.10.2024).
- [40] Plaskan J., Brečko B., & Kolar J. ESFRI Report on the Support of Research Infrastructures to the Ukrainian Research Community. 2023. *Zenodo*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10201620>.
- [41] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation, ERIC practical guidelines – Legal framework for a European Research Infrastructure Consortium. Publications Office, 2015. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/72348>.
- [42] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation. *Strategic Research and Innovation Agenda (SRIA) of the European Open Science Cloud (EOSC)*. Publications Office of the European Union, 2022. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/935288>.
- [43] Правове забезпечення науково-дослідницької інфраструктури в Україні (теоретико-правовий аспект) : монографія / Н. М. Вапнярчук, А. П. Гетьман О. С. Гол-

- ващенко та ін. ; за ред. А. М. Любич та І. В. Огієнко. Харків : НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. 176 с.
- [44] Свістунов С. Я., Перконос П. І., Суботін С. В., Твердохліб Є. М., Резніченко В. А. Особливості формування інфраструктури відкритої науки в Україні. *Проблеми програмування*. 2022. № 3-4. С. 335–348. <https://doi.org/10.15407/pp2022.03-04.335>.
- [45] Про затверджено положення про національний науковий центр : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [46] Про затвердження Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 р. № 723. URL: <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/KP160723?an=9&land=UA&context=UA> (дата звернення: 24.10.2024).
- [47] Порядок ведення Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання : наказ Міністерства освіти і науки України від 13.11.2018 р. № 1233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-19#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [48] Про створення центрів колективного користування науковим обладнанням : наказ Міністерства освіти і науки України від 02.05.2018 р. № 444. URL: <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MUS30133?bl=T150848-219&land=UA&context=UA&an=1> (дата звернення 24.10.2024).
- [49] Про затвердження Регламенту роботи Національного репозитарію академічних текстів : наказ Міністерства освіти і науки України від 04.07.2018 р. № 707. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0858-18#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
- [50] Про академічну доброчесність : проект Закону України від 08.01.2024 р. № 10392. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ji10516a?an=2> (дата звернення: 24.10.2024).

References

- [1] *Research infrastructure in the conditions of post-war recovery: from rescue to growth: white paper*. (2024). Project "Science in danger". Kyiv. Retrieved from <https://scienceatrisk.org/uk/whitepaper/doslidnytska-infrastruktura-v-umovakh-povoiennoho-vidnovlennia-vid-poriatunku-do-zrostanja>.
- [2] Open science for the Ukrainian higher education system. *National Erasmus+Office in Ukraine*. Retrieved from <https://lpnu.ua/en/open4ua>.
- [3] Solla Price, D.J. (1963). *Little Science. Big Science*. New York: Columbia University Press.
- [4] Merton, Robert K. (1973). *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. University of Chicago Press.
- [5] Suber, P. (2012). *Open Access*. MIT Press, Cambridge. Retrieved from <https://doi.org/10.7551/mitpress/9286.001.0001>.
- [6] Carroll, M.W. (2013). Creative Commons and the openness of open access. *The New England Journal of Medicine*, 368(9), 789-791. <https://doi.org/10.1056/NEJMp1300040>.
- [7] Lipton, V. (2020). Legal Issues Arising in Open Scientific Data. *IntechOpen*. <http://doi.org/10.5772/intechopen.91713>.

- [8] Guédon, J.-C. (2001). *In Oldenburg's Long Shadow: Librarians, Research Scientists, Publishers and the Control of Scientific Publishing*. United States of America. Retrieved from <https://coillink.org/20.500.12592/jf9k5k>.
- [9] Uhler, Paul F. (2006). The emerging role of open repositories for scientific literature as a fundamental component of the public research infrastructure. In: *Open Access: Open Problems* (pp. 59-103). Polimetrica Publisher.
- [10] Stodden, V., Seiler, J., & Ma, Z. (2018). An empirical analysis of journal policy effectiveness for computational reproducibility. *PNAS*, 115(11), 2584-2589. <https://doi.org/10.1073/pnas.1708290115>.
- [11] Burgos, D. (Ed.). (2020). *Radical Solutions and Open Science: An Open Approach to Boost Higher Education*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-4276-3_2.
- [12] Kapitsa, Yu.M., & Shahbazyan, K.S. (2023). Open science and intellectual property. *Information and Law*, 2(45), 73-87. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282324](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282324).
- [13] Orliuk, O. (2021). The policy of open science in the European Union as a global reference point for Ukraine: legal dimension. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 6, 158-172. <https://doi.org/10.33731/62021.249468>.
- [14] Nosenko, Yu.H., & Sukhikh, A. (2020). Open science in the context of building a knowledge society and digital transformations of the European space. *Physical and Mathematical Education*, 4(26), 85-92. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2020-026-4-015>.
- [15] Vasylenko, A.Yu. (2019). Formation and implementation of the state policy of open science in EU countries (on the example of the Kingdom of the Netherlands). *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4, 56-62.
- [16] Dahle, S., & Berezko, O. (2024). *Recommendations for the Open Science and Research Assessment reforms in Ukraine (1.1.5)*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11203590>.
- [17] Ndegwa, H., & Kuchma, I. (2024). Repositories transforming scholarly communication: an Insights special collection. *Insights: The UKSG Journal*, 37(1). <https://doi.org/10.1629/uksg.665>.
- [18] *UNESCO Recommendation on Open Science. France: UNESCO*. (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.5741832>.
- [19] Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast). (June 26, 2019). *OJ*, 172, 56-83. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1024/oj>.
- [20] Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union and the European Atomic Energy Community, on the other, on Ukraine's participation in the Horizon Europe Research and Innovation Framework Program and the Research and Training Program of the European Atomic Energy Community (2021–2025), complementary to the Horizon Europe Research and Innovation Framework Program. (October 12, 2021). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-21#n2.
- [21] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 892 "On the approval of the National Plan for Open Science". (October 8, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text>.

- [22] Law of Ukraine No. 1977-XII "On scientific and scientific-technical activity". (December 13, 1991). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12#Text>.
- [23] Law of Ukraine No. 3322-XII "On scientific and technical information". (June 25, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text>.
- [24] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 541 "On the approval of the provision on the National Repository of Academic Texts". (July 19, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541-2017-%D0%BF#Text>.
- [25] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1067 "On the approval of the provisions on the National Electronic Scientific Information System". (September 27, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-2022-%D0%BF#Text>.
- [26] Draft Law of Ukraine No. 10218. "On Amendments to the Law of Ukraine "On Scientific and Scientific-Technical Activity" on Issues of Research Infrastructure and Support of Young Scientists". (November 6, 2023). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/ji10226a?an=8>.
- [27] *European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. Future of scholarly publishing and scholarly communication: stakeholder responses.* (2019). Retrieved from <http://data.europa.eu/88u/dataset/future-of-scholarly-publishing-and-scholarly-communication-stakeholder-responses>.
- [28] Law of Ukraine No. 2811-IX "On copyright and related rights". (December 1, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.
- [29] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1312 "On approval of the procedure for acquiring and losing the status of orphan works, phonograms, videograms and performances recorded in them, the conditions of their permitted use and keeping the register". (December 15, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1312-2023-%D0%BF#Text>.
- [30] Council of the European Union. The transition towards an Open Science system. Council conclusions (adopted on May 27, 2016). Retrieved from <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9526-2016-INIT/en/pdf>.
- [31] San Francisco Declaration on Research Assessment. *DORA* Retrieved from <https://sdfora.org/read/>.
- [32] Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities. (October 22, 2003). Retrieved from <https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration>.
- [33] Council recommendation (EU) 2021/2122 of 26 November 2021 on a Pact for Research and Innovation in Europe. *OJ: JOL_2021_431_R_0001*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021H2122>.
- [34] Plan S. Accelerating the transition to full and immediate Open Access to scientific publications. 2018. *cOAlition S*. Retrieved from https://www.coalition-s.org/plan_s_principles/.
- [35] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 540 "On approval of the procedure for conducting state certification of scientific institutions and institutions of higher education in the part of conducting scientific (scientific and technical) activities by such institutions". (July 19, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2017-%D0%BF#Text>.

- [36] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1008 "Some issues of state certification of scientific institutions". (September 17, 2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /z1504-18#n19>.
- [37] The Ministry of Education and Science proposes for public discussion the Draft order "On state certification of scientific institutions and institutions of higher education in terms of their scientific (scientific and technical) activities". (Published on April 18, 2024). Retrieved from <https://mon.gov.ua/news/mon-proponue-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-nakazu-pro-derzhavnu-at-estatsiyu-naukovikh-ustanov-ta-zakladiv-vishchoi-osvitiv-chastini-provadhennya-nimi-naukovoi-naukovo-tekhnichnoi-diya>.
- [38] Council resolution of 25 July 1983 on framework programs for Community research, development and demonstration activities and a first framework program 1984 to 1987. *QJ C 208*, 1-4. (August 4, 1983). Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31983Y0804\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31983Y0804(01)).
- [39] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation. (2015). *European charter of access for research infrastructures – Principles and guidelines for access and related services*. Publications Office. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2777/ 524573>.
- [40] Plaskan, J., Brečko, B., & Kolar, J. (2023). *ESFRI Report on the Support of Research Infrastructures to the Ukrainian Research Community*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10201620>.
- [41] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation. (2015). *ERIC practical guidelines – Legal framework for a European Research Infrastructure Consortium*. Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/72348>.
- [42] European Commission: Directorate-General for Research and Innovation. (2022). *Strategic Research and Innovation Agenda (SRIA) of the European Open Science Cloud (EOSC)*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/935288>.
- [43] Vapnyarchuk, N.M., Getman A.P., & Holovashchenko O.S., et al. (2022). *Legal security of the scientific and research infrastructure in Ukraine (theoretical and legal aspect)*. A. Liubchych, I. Ogienko (Eds.). Kharkiv: Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework for the Innovative Development of National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Retrieved from https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/monografiya_2022.pdf.
- [44] Svistunov, S.Ya., Perkonos, P.I., Subotin, S.V., Tverdokhlib, Ye.M., & Reznichenko, V.A. (2022). Peculiarity of the organization of the infrastructure of open science in Ukraine. *Programming problems*, 3-4, 335-348. <https://doi.org/10.15407/pp2022.03-04.335>.
- [45] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 174 "On the approval of the regulations on the national scientific center". (March 19, 1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-94-%D0%BF#Text>.
- [46] Resolution of the Cabinet of Ministers No. 723 "On approval of the Regulation on the procedure for determining scientific objects that constitute national heritage and recognizing certain resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine as invalid". (October 19, 2016). Retrieved from <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/KP160723?an=9&land=UA&context=UA>.

- [47] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1233 "On the approval of the procedure for maintaining the State Register of scientific objects that are national property". (November 13, 2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-19#Text>.
- [48] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 444 "On the creation of centers for the collective use of scientific equipment". (May 2, 2018). Retrieved from <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/MUS30133?bl=T150848-219&land=UA&context=UA&an=1>.
- [49] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 707 "On the approval of the regulations of the National Repository of Academic Texts". (July 4, 2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0858-18#Text>.
- [50] Draft Law of Ukraine No. 10392 "On Academic Integrity". (January 8, 2024). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/ji10516a?an=2>.

Дмитро Валентинович Лученко

доктор юридичних наук, професор,
проректор з наукової роботи
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: d.v.luchenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8666-2245

Тетяна Андріївна Цувіна

докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: t.a.tsuvina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5351-1475

Богдан Петрович Карнаух

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: b.p.karnaukh@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1968-3051

Наталія Юліївна Філатова-Білоус

кандидатка юридичних наук доцентка,
доцентка кафедри цивільного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: n.yu.filatova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-4243-3990

Андрій Миколайович Євков

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: a.m.yevkov@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-9678-6591

Інеса Анатоліївна Шуміло

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2123-7272

Dmytro V. Luchenko

Doctor of Law, Professor,
Vice-rector for Research
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: d.v.luchenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8666-2245

Tetiana A. Tsuvina

Doctor of Law, Associate Professor,
Head of the Department of Civil Procedure, Arbitration and Private International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: t.a.tsuvina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5351-1475

Bohdan P. Karnaukh

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Civil Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: b.p.karnaukh@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1968-3051

Nataliia Yu. Filatova-Belous

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Civil Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: n.yu.filatova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-4243-3990

Andrii M. Yevkov

Ph.D. in Law,
Senior Lecturer at the Department of Civil Law Policy,
Intellectual Property Law and Innovation
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.m.yevkov@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-9678-6591

Inesa A. Shumilo

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Civil Procedure,
Arbitration and Private International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2123-7272

Рекомендоване цитування: Лученко Д. В., Цувіна Т. А., Карнаух Б. П., Філатова-Білоус Н. Ю., Євков А. М., Шуміло І. А. Імплементация принципів відкритої науки в законодавство України: європейський досвід та національні особливості. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 15–60. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315471>.

Suggested Citation: Luchenko, D.V., Tsvivina, T.A., Karnaukh, B.P., Filatova-Belous, N.Yu., Yevkov, A.M., & Shumilo, I.A. (2024). Implementing Open Science Principles in Ukrainian Legislation: European Experiences and National Specificities. *Problems of Legality, Special Issue*, 15-60. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315471>.

Статтю подано / Submitted: 21.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 23.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

Цінності Європейського Союзу як орієнтир для правової системи України

Тетяна В'ячеславівна Комарова*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

*e-mail: t.v.komarova@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми зумовлена тим, що кандидатський статус на вступ України до Європейського Союзу поставив питання щодо виконання Україною зобов'язань з імплементації частини acquis ЄС у національну правову систему. Особливу увагу Європейський Союз приділяє не лише виконанню зобов'язань з імплементації конкретно визначених нормативних актів ЄС, а й повазі та поширенню державами-кандидатками його цінностей. Адже найбільший виклик, із яким ЄС зіткнувся на сучасному етапі свого функціонування, – це порушення цінностей ЄС окремими державами-членами та слабкі механізми протидії таким порушенням. Це, безперечно, потребує переосмислення підходів до захисту цінностей, закріплених у статті 2 Договору про ЄС: поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини. Великий вплив на тенденції захисту цінностей ЄС має практика Суду справедливості ЄС, яка стала відповіддю на порушення верховенства права Польщею та Угорщиною. Тому метою статті є дослідження еволюції статусу цінностей ЄС, їх тлумачення Судом справедливості ЄС, а також аналіз механізмів їх захисту. У статті досліджено практику Суду справедливості ЄС у сфері верховенства права, яка має значення для України, оскільки вона містить тлумачення цієї цінності, що є спільною для України та ЄС, та дотримання якої має ключове значення для успішного входження України до членського складу Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз; цінності ЄС; верховенство права; Суд справедливості ЄС; суддівська незалежність; європейська інтеграція.

EU Values as a Guide for Ukrainian Legal System

Tetyana V. Komarova*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

*e-mail: t.v.komarova@nlu.edu.ua

Abstact

The relevance of the research topic is connected with Ukraine's candidate status for joining the European Union which raised the question of Ukraine's fulfillment of its obligations to implement part of the EU acquis into the national legal system. The European Union pays special attention not only to the fulfillment of obligations for the implementation of specifically defined EU legal acts, but also to the respect and dissemination of its values by the candidate states. After all, the biggest challenge that the EU has faced at the current stage of its functioning is the violation of EU values by Member States and weak mechanisms for countering such violations. This, of course, requires a rethinking of approaches to the protection of values enshrined in Art. 2 of the EU Treaty: respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights. The practice of the Court of Justice of the EU, which was a response to the violation of the rule of law by Poland and Hungary, has a great impact on the trends in the protection of EU values. Therefore, the purpose of the research is to study the evolution of the status of EU values, their interpretation by the Court of Justice of the EU, as well as the analysis of their protection mechanisms. In the research the study of the practice of the Court of Justice of the EU in the field of the rule of law is analyzed because it is important for Ukraine, as it contains the interpretation of this value, which is common to Ukraine and the EU and the observance of which plays a key role in Ukraine's successful entry into the Union.

Keywords: European Union; EU values; rule of law; Court of Justice of the EU; judicial independence; European integration.

Вступ

Європейський Союз – наднаціональна організація, яка заснувала та розвинула власний унікальний правовий порядок, в основу якого покладено такий феномен, як наднаціональне право, що акумулює в собі норми міжнародного права, національні правові традиції, а також, що є вкрай принциповим, власні унікальні правові принципи, які ставлять правову систему ЄС в незалежне становище від інших правових систем¹.

Тривалий час європейська інтеграція асоціювалася передусім із економічними питаннями та гуртуванням країн задля розвитку внутрішнього ринку, і це було цілком логічно у світлі первинних пріоритетів Європейських співтовариств та бажання інтенсифікувати вільну торгівлю поміж держав-членів. Але еволюція Європейського Союзу привела до того, що зараз на перший план його фокусу виходить не лише економіка, а й ціннісні орієнтири, які виступають певними стандартами як для держав-членів, так і для третіх країн, що розвивають свої відносини із ЄС. Мова йде про дедалі більшу увагу, що приділяє ЄС дотриманню та розвитку своїх цінностей.

---

¹ Йдеться про принципи верховенства права ЄС та його пряму дію в національних правових порядках, а також певну автономію від міжнародного правопорядку.

Найбільший концептуальний виклик, з яким ЄС зіткнувся на сучасному етапі свого функціонування, – це навіть не міграційна криза, не дефіцит демократії в ЄС, а порушення цінностей ЄС окремими державами-членами та слабкі механізми протидії таким нападам. Європейські інституції завжди приділяли увагу дотриманню цінностей державами-кандидатками, державами-сусідками, але ситуацію, коли цінності будуть порушуватися державами – членами ЄС, ніхто не міг уявити, тож механізми захисту, що були прописані в установчих договорах, виявилися доволі номінальними й такими, що не попередили порушення. Це потребує переосмислення конституційних основ ЄС та докорінних реформ цієї організації. Саме тому метою статті є дослідження еволюції статусу цінностей ЄС, їх тлумачення Судом справедливості ЄС, а також аналіз механізмів їх захисту.

Матеріали та методи

При написанні цієї статті було використано комплекс методів дослідження: загальнонаукові (синтез, аналіз, прогнозування, аналогія, екстраполяція, теоретичне моделювання тощо) та спеціальні юридичні (метод тлумачення, порівняльно-правий, логіко-правовий та інші).

Історичний метод використовувався при дослідженні еволюції статусу цінностей ЄС та зростання їх значення для самого ЄС та третіх країн.

Діалектичний метод дозволив усебічно дослідити цінності ЄС і дійти висновку, що вони пов'язані з основоположними принципами держав – членів ЄС. Це дало змогу визначити багатоаспектність поняття і змісту цінностей ЄС.

Метод прогнозування став у пригоді при опрацюванні пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту цінностей ЄС.

Нормативно-аналітичний метод використано для з'ясування змісту цінностей ЄС як вони визначені в установчих договорах ЄС та практиці Суду справедливості ЄС.

Результати та обговорення

Еволюція статусу від загальних принципів права ЄС до цінностей ЄС

Тривалий час універсальними стандартами для самого ЄС і держав-членів виступали загальні принципи права й спеціальні принципи, вироблені правовою системою Союзу для ефективної взаємодії із державами-членами (наприклад, принцип верховенства (примату) права ЄС та його пряма дія відносно національного права (детально згадані принципи розглядалися у фундаментальних працях Winter J. A. [1]; Dashwood A. [2]; Pescatore P. [3];

De Burca G. [4]; Tridimas T. [5]; Брацук І. [6]; Von Bogdandy A., Schill S. [7]). Проте із Лісабонською реформою у 2007 р. відбулося виокремлення певних загальних принципів права, що, на думку ЄС, мають основоположний характер, у окрему категорію – цінності ЄС. Насправді, Лісабонська реформа лише закріпила юридично те, що кристалізувалося в правопорядку ЄС тривалий час під впливом розширення ЄС. Цю тезу слід пояснити більш детально.

Європейські співтовариства були проєктом, розрахованим на держави старої Європи, котрі мали стабільний та розвинутий інститут демократії, а отже, ці держави говорили одна з одною єдиною мовою щодо розуміння базових правил життєдіяльності. Однак із розширенням Співтовариств на Схід до орбіти інтеграції почали потрапляти держави, що тривалий час перебували під впливом тоталітарних режимів і лише поверталися до своїх демократичних витоків, з огляду на що рівень довіри до них був не досить високим. Подолати цю проблему й об'єднати Європу, стерши поділ на країни старої демократії та посткомуністичні країни, можна було, на думку європейських інституцій, за рахунок суворого процесу визначення відповідності держав-кандидаток певним стандартам, котрими і виступили основоположні принципи, спільні для всіх конституційних традицій демократичних держав. Так сформувався звичаєве право розширення ЄС [8]. Воно полягало у скринінгу держав-кандидаток щодо дотримання принципів демократії, прав людини й верховенства права. Найцікавіше, що ці неписані звичаєві критерії з'явилися ще до того, як в тілі установчих договорів ці принципи набули закріплення. Остаточо їх внесли до текстів лише після створення ЄС у 1992 р.

Дуже цікавим є спостереження Дімітрія Коченова, який зазначає, що перед створенням ЄС запрошення щодо приєднання до Союзу було адресовано «вільним європейським державам» [9]. У тогочасній літературі цей термін трактували як такий, що держава має бути відданою демократії, верховенству права, правам людини в поєднанні із капіталістичною економікою [10; 11]. Таке трактування повністю відповідає тенденції щодо формування ціннісно орієнтованого Союзу, котрий опікується не лише внутрішнім ринком, а й встановленням високих демократичних стандартів. При цьому вказані стандарти є обов'язковими не тільки для держав-членів, а й для самого Союзу, його інститутів, які зі створенням Європейського Союзу отримали великий обсяг нової компетенції.

У подальшому Амстердамська й Ніццька угоди додали до установчих договорів спеціальні механізми захисту цих основоположних принципів, котрі

й дотепер зберіглися вже у вигляді механізмів захисту цінностей ЄС. Так, ст. 2 Договору про Європейський Союз у поточній редакції відносить до цінностей ЄС повагу до людської гідності, свободу, демократію, рівність, верховенство права та повагу до прав людини. Згадані цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків.

Еволюція статусу зазначених вище принципів і надання їм окремого ціннісного рівня підкреслює їх особливу значущість для людської особистості й самого Європейського Союзу. Проте мова йде не лише про моральні орієнтири для держав та самого ЄС [12]. Так, у рішенні у справі *Hungary v Parliament and Council* Суд справедливості вказав, що: «Стаття 2 ДЄС є не просто викладом політичних рекомендацій або намірів, а містить цінності, що становлять невід’ємну частину самої ідентичності Європейського Союзу як загального правового порядку, цінності, які конкретно виражені в принципах, що містять юридично обов’язкові зобов’язання для держави-члена» [13, параграф 23].

Значення цінностей ЄС для правопорядку ЄС

Ці конкретні цінності дозволяють повноцінно й ефективно функціонувати внутрішньому ринку без внутрішніх кордонів. Наприклад, вільний рух товарів, послуг, капіталу, робочої сили неможливий без довіри до судових систем держав – членів ЄС і впевненості в їх незалежності, адже учасники ринку повинні мати гарантії, що вони отримають однаковий рівень судового захисту незалежно від територіальності юрисдикції. Або ж відсутність інституційних спроможностей держави щодо розбудови демократії робить неможливим у подальшому ефективну імплементацію *acquis* ЄС у правову систему держави, а отже, вона не зможе застосовувати весь масив права ЄС.

Ще більше значення відіграють цінності у сфері свободи, безпеки й правосуддя. Наприклад, незалежність судової влади як складова принципу верховенства права відіграє ключову роль при взаємному визнанні судових рішень у кримінальних справах і виконанні Європейського ордеру на арешт.

Значення цінностей ЄС для третіх держав

Якщо вести мову про значення цінностей для третіх держав, то їх глибинне розуміння є вкрай важливим, оскільки Союз розвиває особливі відносини з сусідніми країнами саме на основі цінностей. Майже в усі двосторонні угоди із третіми країнами включена клаузула про повагу до цінностей ЄС. Якщо йдеться про бажання держави приєднатися до ЄС, то одним із головних критеріїв набуття членства в ЄС, поряд з економічними й органі-

заційними вимогами (мова йде про Копенгагенські критерії, котрі вперше зробили спробу віднести цінності до *acquis* ЄС), є саме повага держави до цінностей ЄС і відданість їх поширенню (ст. 49 Договору про Європейський Союз) [14].

Варто вказати, що Конституція України закріпила цивілізаційний вибір і незворотність стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС (статті 85, 102, 116), а також разом із цим підтвердила європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського й євроатлантичного курсу України (Преамбула). У цьому контексті важливо зазначити, що, оскільки зміни були внесені, зокрема до Преамбули Конституції, це означає, що європейський напрям інтеграції України надає відповідні рамки для тлумачення Конституції. Загальноприйнято, що преамбули, так би мовити, задають тон подальшому конституційному тексту і, таким чином, вони можуть слугувати орієнтиром для інтерпретації конституційного тексту [15]. Преамбула є орієнтиром у діяльності державних органів й органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, посадових і службових осіб та громадян, визначає загальну лінію правотворчої діяльності, вказує стратегічний напрям конституційного і нормативно-правового регулювання в цілому [16, с. 6].

Це є вкрай принциповим, оскільки покладає на всі органи державної влади обов'язок враховувати європейський та євроатлантичний вектор нашої держави. При цьому слід бути обережним і не вести мову про обов'язок враховувати весь масив *acquis* ЄС, оскільки таке зобов'язання може покладатися лише на держави – члени ЄС, але точно слід говорити про зобов'язання враховувати цінності ЄС. Тож, питання цінностей ЄС для української правової системи є визначальним.

Цінності ЄС у відносинах Україна–ЄС

Вкрай значущою віхою у відносинах Україна–ЄС стало набуття чинності у 2017 р. Угодою про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода про асоціацію), яка є новим етапом поглиблення інтеграції [17–21].

Угода статтею 2 закріпила серед політичних цілей зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права й доброго врядування, прав людини й основоположних свобод, недискримінації як цілі політичного діалогу між договірними сторонами й основу внутрішньої та зовнішньої політики сторін, що, по суті, є віддзеркаленням цінностей ЄС. При цьому статтю 2 можна вважати основним елементом Угоди, про що буде зазначено трохи пізніше.

Слід звернути увагу на те, що Угода за своєю характеристикою є договором, що базується на принципі обумовленості. Це означає, що існує прямий зв'язок між виконанням Україною взятих на себе зобов'язань за Угодою та поглибленням інтеграції з ЄС у подальшому. Наприклад, Преамбула Угоди встановлює: «політична асоціація та економічна інтеграція України в Європейський Союз залежатиме від результатів імплементації цієї Угоди, а також забезпечення Україною поваги до спільних цінностей та досягнення зближення з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах» [22]. Задля цього сторони проводять безперервну оцінку прогресу у виконанні і впровадженні всіх заходів, які охоплюються Угодою, тобто моніторинг (відповідно до ст. 476 Угоди про асоціацію). Від результатів цього моніторингу залежить, наприклад, доступ українських суб'єктів до внутрішнього ринку ЄС.

Принциповим є те, що обумовленість ґрунтується не лише на результатах імплементації конкретних положень Угоди про асоціацію Україною, а й на повазі до спільних цінностей. Так, ст. 478 Угоди закріплює, що: «порушення іншою Стороною будь-якого з основних елементів цієї Угоди, визначених у ст. 2 цієї Угоди, може призвести до призупинення будь-яких прав чи обов'язків, передбачених положеннями цієї Угоди, зазначеними у розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею»)».

Як показує аналіз ст. 2 Угоди про асоціацію, до основних елементів Угоди відносять цінності ЄС: «Повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. та Паризькій хартії для нової Європи 1990 р., а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 р. і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами цієї Угоди. Забезпечення поваги до принципів суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності, а також протидія розповсюдженню зброї масового знищення, пов'язаних з нею матеріалів та засобів їхньої доставки також є основними елементами цієї Угоди». Ця стаття і є закріпленням цінностей ЄС як обов'язкові стандарти для України, порушення яких стороною може призвести до призупинення зони вільної торгівлі – одного з головних здобутків Угоди [23].

Практика Суду справедливості ЄС щодо тлумачення цінностей ЄС

Для розуміння цих цінностей слід звертати увагу на практику Суду справедливості ЄС, який є монополістом щодо тлумачення права ЄС [24, с. 243–

261], а отже, саме він роз'яснює зміст цих цінностей. При цьому найбільшу увагу Суд справедливості приділив у своїй практиці такій цінності, як верховенство права, оскільки рішення Суду часто є реакцією на порушення, що відбуваються у держава-членах. Ми вже можемо із впевненістю казати, що формування масиву практики Суду справедливості відбулося як відповідь Суду на кризу верховенства права у Польщі та Угорщині та неможливість Комісії владнати ці ситуації у досудовому порядку.

Цікавим є те, що Суд справедливості завжди виділяв такий елемент, як суддівська незалежність, важливою складовою верховенства права. Ще у справі *Les Verts v Parliament* у 1986 р. Суд відзначив, що: «Європейське співтовариство, однак, є співтовариством, заснованим на верховенстві права, в якому його інституції підлягають судовому контролю на предмет сумісності їхніх дій з Договором і загальними принципами права, які включають основні права. Таким чином, особи мають право на ефективний судовий захист прав, які вони отримують із правового порядку Співтовариства» [25, параграф 23].

Саме із суддівської незалежністю Суд справедливості пов'язує принцип взаємної довіри й можливість ефективної реалізації права ЄС державами-членами. При цьому важливо додати, що Союз має обмежені повноваження у сфері законодавства з питань верховенства права, але відповідно до ст. 19 Договору про ЄС і ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС на держав-членів покладається зобов'язання здійснювати свої повноваження так, щоб це відповідало основоположним принципам права ЄС. Таким чином, через це зобов'язання Суд справедливості має можливість тлумачити, а Союз вимагати від держав-членів дотримання цінностей ЄС, які є складовою загальних принципів права, викладених у первинному законодавстві ЄС.

Повертаючись до практики Суду справедливості, слід відзначити, що криза верховенства права у Польщі й Угорщині була пов'язана переважно з обмеженням суддівської незалежності, що само по собі є вкрай симптоматичним, оскільки при намаганнях обмежити права і свободи перше, що робиться в державах, – це встановлення контролю над судовою владою. Тож, більшість рішень Суду справедливості щодо верховенства права – рішення, що стосуються тлумачення принципу суддівської незалежності [26].

Більшість рішень Суду справедливості щодо судової системи Польщі є прецедентними за своїм характером, оскільки надають загальне тлумачення принципам, а отже, безперечно, є цікавою для українських правників, оскільки може бути використана в українській правовій системі при визначенні змісту принципу суддівської незалежності, який є складовим комплексного принципу верховенства права.

Так, у справі C192/18 *Commission v Poland* Суд справедливості у листопаді 2019 р. виніс рішення, яким було визнано порушення Польщею суддівської незалежності [27]. Порушення полягає у системній зміні польського законодавства та встановленні різного пенсійного віку для чоловіків та жінок, які працюють суддями та прокурорами, та, окрім цього, у зниженні пенсійного віку таких осіб із наданням Міністру юстиції Польщі дискрецій з продовження їх роботи після цього віку.

У рішенні Суд справедливості встановив, що положення національного законодавства Польщі щодо різного пенсійного віку для чоловіків та жінок суперечать законодавству ЄС, яке встановлює принцип рівної оплати праці працівникам чоловікам та жінкам за однакову роботу (ст. 157 Договору про функціонування ЄС, а також ст. 5(a) та ст. 9(1)(f) Директиві 2006/54/ЄС щодо застосування принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків та жінок у сфері зайнятості та професійної діяльності).

Суд справедливості визнав порушення Польщею своїх зобов'язань із забезпечення на національному рівні ефективних засобів правового захисту права ЄС та права на справедливий суд (відповідно до ч. 1 ст. 19 Договору про ЄС та ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС). Порушення полягало в тому, що зниження пенсійного віку із наданням Міністру юстиції дискреційних повноважень з продовження суддівських повноважень не були обмежені певними вимогами та не було надано можливості оскарження відповідних рішень. Суд справедливості визначив, що така цінність, як верховенство права включає в себе зобов'язання держави гарантувати належні правові засоби захисту прав приватних осіб. Задля цього держава має гарантувати комплексну систему правових засобів та процедур, які будуть гарантувати суддівську незалежність. Це становить не лише принцип права ЄС, а й цінність ЄС, яка впливає зі спільних конституційних традицій держав – членів ЄС, що знайшло своє підтвердження у ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС.

Суд справедливості детально зупинився на критеріях суддівської незалежності, які включають у себе зовнішній та внутрішній аспекти.

Зовнішній аспект незалежності вимагає, щоб суд здійснював свої функції повністю автономно, не підлягаючи жодним ієрархічним обмеженням, не підпорядковуючись будь-якому іншому органу, не приймаючи наказів чи вказівок від будь-якого джерела, захищаючись тим самим від зовнішніх втручань або тиску, здатного вплинути на незалежне рішення його членів. Також свобода суддів від будь-якого зовнішнього втручання або тиску вимагає гарантій незмінюваності судді (гарантії нелегітимного усунення судді з посади) [28].

Хоча цей принцип не є абсолютним, але з нього не може бути винятків, якщо вони не будуть ґрунтуватися на законних та переконливих підставах та не будуть вжиті із дотриманням принципу пропорційності. Щодо ситуації у Польщі, то незалежність означає, що норми, які регулюють дисциплінарний режим, мають передбачати всі необхідні гарантії для запобігання використанню дисциплінарного режиму як система політичного контролю за змістом судових рішень.

Отже, важливими гарантіями забезпечення незалежності судової влади є правила, що чітко визначають перелік підстав для дисциплінарних проваджень, можливість судді, що притягається до дисциплінарної відповідальності, використати право на захист, оскаржити рішення дисциплінарних органів. Беручи до уваги важливість принципу незмінюваності, винятки лише тоді, коли вони виправдані законною метою, пропорційні цілі та є такими, що не викликають розумних сумнівів у свідомість людей щодо незалежності суддів.

Внутрішній аспект незалежності пов'язаний із неупередженістю та направлений на забезпечення відстані між судом та сторонами провадження. Цей аспект вимагає об'єктивності та відсутності будь-якої зацікавленості у результатах судового провадження, крім реалізації правосуддя.

Гарантії незалежності та неупередженості судді вимагають існування норм щодо складу суду, процедур його формування, стажу роботи судді, підстав для їх звільнення, які дозволяють розвіяти будь-які розумні сумніви у свідомості людей щодо несприйняття судом зовнішніх факторів та нейтральності судді.

У справі *Commission v Poland* Суд справедливості визнав, що польським судам не була гарантована незалежність, оскільки дискреція Міністра юстиції щодо продовження повноважень суддів досягнення ними пенсійного віку не була обмежена правовими критеріями та, крім того, судді не мали права оскаржити відповідне рішення.

Слід зазначити, що проаналізоване рішення є одним із серії справ, ініційованих Європейською Комісією проти Польщі у зв'язку із масштабною судовою реформою. Так, у червні 2019 р. Суд справедливості у рішенні *Commission v Poland (Independence of the Supreme Court)* [29] вже визнав нелегітимність норм польського законодавства, які знизили пенсійний вік суддів Верховного суду із наданням необмеженої дискреції Президенту Республіки щодо подовження їх повноважень після досягнення судьями пенсійного віку. Ситуацію, яка виникла у зв'язку із судовою реформою, стала справжньою «кризою верховенства права» [30; 31].

Слід також згадати, що в листопаді 2019 р. Суд справедливості виніс рішення, в якому відповів на три об'єднані преюдиціальні запити від Верховного суду Польщі, які були подібними питанням, поставленим Комісією перед Судом справедливості у справі *Commission v Poland* [32], що стосувалися незалежності Національної ради правосуддя. Цим рішенням ще раз було підтверджено порушення Польщею такої цінності ЄС, як верховенство права.

Суд справедливості розтлумачив принцип незмінюваності суддів як однієї з гарантій суддівської незалежності. Суд звернув увагу на те, що Національну раду правосуддя в новому складі було сформовано шляхом скорочення чотирирічного строку повноважень тогочасних членів Ради, що становить порушення принципу незмінюваності суддів.

Принциповим порушенням також є те, що п'ятнадцять членів Національної ради правосуддя раніше обиралися суддівським самоврядуванням, а за новим законодавством призначаються законодавчою гілкою влади. Ці зміни призвели до того, що кількість членів Національної ради правосуддя, призначених політичними органами, досягла 23 із 25 членів, що суперечить стандартам Ради Європи.

Наступним порушенням у цій справі було те, що рішення Президента щодо призначення суддів Верховного суду не підлягають оскарженню, що, у свою чергу, унеможливило перевірку того, чи не було перевищення повноважень з боку Президента або їх неналежного використання, помилки в праві або явної помилки в оцінці.

Це рішення Суду справедливості є свідченням того, що задля захисту верховенства права були задіяні всі можливі правові механізми. Крім проваджень, що були ініційовані Європейською комісією проти Польщі, до Суду справедливості надходили преюдиціальні запити від польських судів, котрі намагалися протистояти свавіллю правлячої партії.

Так, у 2018 р. до Суду справедливості із преюдиціальним запитом також звернувся Верховний адміністративний суд Польщі щодо процедури призначення суддів до Верховного суду й можливості оскарження пов'язаних із цим рішень. Суд справедливості у складі Великої Палати постановив, що нове польське законодавство порушує право ЄС, зокрема, щодо неможливості оскарження рішень Національної ради правосуддя стосовно відмови кандидатам до складу Верховного суду. Це може виявитися проблемою, якщо всі відповідні контекстуальні фактори, що характеризують процедуру призначення, викликатимуть системні сумніви щодо незалежності та неупередженості призначених суддів [33].

Таким чином, у Суді справедливості були ініційовані паралельні провадження за різними процедурами й від різних суб'єктів, які мали на меті одне – припинити свавільне обмеження суддівської незалежності у Польщі, що не може вважатися лише внутрішньою проблемою, а є загальноєвропейським викликом. Це дуже чітко розуміли всі судді всіх держав – членів ЄС, оскільки вони є невід'ємною складовою європейської судової системи й на які покладено завдання ефективного застосування права ЄС, що неможливо без взаємної довіри.

Держави-члени теж підключилися до боротьби за захист суддівської незалежності й спонукання Польщі поважати верховенство права. На жаль, ми так і не побачили прямих позовів держав-членів проти Польщі, але майже до усіх преюдиціальних проваджень як зацікавлені сторони доєдналися різні держави-члени, котрі надавали свої зауваження. Проте найбільш проактивну позицію виявили суди, які самостійно звернулися до Суду справедливості. Так, Вищий суд Ірландії відмовився виконувати три Європейські ордери на арешт, що були видані польськими судами, через ризик відмови у правосудді заарештованій особі й порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це питання постало перед Судом справедливості у преюдиціальній справі *LM* [34], обставини котрої полягали в тому, що особа розшукувалася з метою притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення тяжких злочинів, у тому числі за торгівлю наркотиками. Вищий суд Ірландії керувався тим, що проти Польщі вже була розпочата процедура за ст. 7 Договору про ЄС, були розпочаті провадження за позовами Європейської Комісії та існувало багато інших доказів зазіхання на суддівську незалежності у Польщі.

Суд Ірландії висловив недовіру незалежності польської судової влади і хотів зробити виняток із принципу взаємної довіри, який лежить в основі визнання й виконання на всій території ЄС Європейських ордерів на арешт. Суд справедливості у своєму рішенні підтримав позицію Вищого суду Ірландії та постановив, що ч. 3 ст. 1 Рамкового рішення ЄС про Європейський ордер на арешт передбачає, що, коли судовий орган, який виконує ордер, при вирішенні питання передачі особи з метою здійснення кримінального переслідування, володіє матеріалами (наприклад, звітами, прийнятими в рамках процедури відповідно до ст. 7 Договору про Європейський Союз), які вказують на те, що існує реальний ризик порушення основоположного права на справедливий судовий розгляд, може вимагати надання додаткової інформації від органу, що видав ордер, відповідно.

Це рішення Суду справедливості є таким, що не має аналогів, оскільки воно встановило додаткову підставу для невиконання Європейського ордеру на арешт, яка не була передбачена Рамковим Рішенням.

Таку саме недовіру до судів Польщі в контексті виконання Європейського ордеру на арешт висловив окружний суд Амстердама, із чим у рамках преюдиціального провадження звернувся до Суду справедливості по об'єднаних справах *L AND P* [35]. У своєму рішенні Суд справедливості наголосив національним судам на тому, що не слід автоматично робити припущення, що в державі, яка страждає від кризи верховенства права, всі суди не є незалежними.

При цьому виконуючий Європейський ордер на арешт судовий орган повинен у конкретних випадках враховувати системні або загальні недоліки, що стосуються незалежності судової системи держави-члена, яка видала ордер, що могли виникнути на момент видачі й після видачі відповідного ордеру, й оцінити, якою мірою ці недоліки можуть вплинути на провадження щодо відповідної особи після її видачі.

Стаття 7 Договору про ЄС як механізм політичної відповідальності за порушення цінностей ЄС

Також не слід забувати про те, що паралельно із судовими провадженнями у Суді справедливості проти Польщі у 2017 р. була ініційована процедура по призупиненню її певних прав у ЄС через порушення цінностей. Мова йде про ст. 7 Договору про ЄС, яка і мала стати особливим механізмом захисту цінностей і вважалася «ядерним варіантом», який має лякати всіх потенційних порушників.

Ця процедура була введена як найвищий вид політичної відповідальності держав – членів ЄС, яка на практиці ще жодного разу не застосовувалася до справ Польщі й Угорщини, тож ми спостерігаємо безпрецедентний випадок намагання їх використання. Однак безпрецедентність полягає й у тому, що ситуації з Польщею та Угорщиною відкрили багато проблем, недосконалостей цієї процедури й фактично її нежиттєздатність. Європейська Комісія виявилася не готовою до такої зухвалої поведінки держави-члена і, як відомо, що вона направила офіційну повістку, котра запустила процедуру за ст. 7 Договору про ЄС, лише через два роки перемовин із польським урядом. Щодо Угорщини, то така процедура була ініційована іншим суб'єктом – Європейським Парламентом, але теж не блискавично. Це зайняло у Європейського Парламенту близько року. Така повільна реакція не дала ваги діям ЄС і взагалі його образу як захисника цінностей ЄС.

Головна проблема цієї процедури полягає в тому, що задля встановлення існування постійного й істотного порушення однією з держав-членів цінностей Європейська Рада має проголосувати одностайно. Вада одностайності виявилася непереборною й чітко визначила необхідність реформування ст. 7 Договору про ЄС [36–38]. Це стало одним із головних пріоритетів реформ Союзу.

Новий механізм захисту цінностей у ЄС

Використавши всі доступні правові механізми впливу на Польщу, ЄС, на жаль, не зміг припинити порушення цінностей Польщею, котра і надалі продовжувала утиски суддівської незалежності, посилаючись на національну автономію у формуванні судової системи й втручання Союзу в її внутрішню компетенцію. ЄС опинився у точці, коли він не мав додаткових механізмів впливу. Це стало неймовірним викликом для Союзу та його авторитету. Швидко внести зміни до установчих договорів і змінити неефективну процедуру притягнення до політичної відповідальності не є можливим, тож Союз вдався до інших методів і у грудні 2020 р. Європейський Парламент і Рада ЄС ухвалили Регламент, який встановлює механізм захисту бюджету ЄС у разі порушення державою-членом принципу верховенства права [39]. Задля захисту бюджету ЄС Регламент дозволяє Раді ЄС за пропозицією Комісії вживати захисні заходи, наприклад, припинення виплат із бюджету ЄС або припинення програм, що фінансуються із бюджету ЄС.

Угорщина й Польща подали позови до Суду справедливості про скасування цього Регламенту, обґрунтовуючи їх тим, що в установчих договорах ЄС для цього відсутня належна правова основа, а отже, ЄС перевищив свої повноваження, а також порушив принцип правової визначеності, оскільки таке поняття, як верховенство права не визначене у Регламенті. Справи були передані на розгляд Великої палати Суду справедливості через фундаментальну важливість питань, які вони порушують.

Суд справедливості у своїх рішеннях [11; 36] визнав, що Регламент має на меті захист бюджету Союзу від наслідків, спричинених порушенням принципу верховенства права, і не може вважатися покаранням за таке порушення, а отже, акт було прийнято із достатньою правовою основою. Сама процедура, встановлена Регламентом, може бути розпочата лише тоді, коли є розумні підстави вважати, що були порушені не просто правила, а відбулося порушення, що прямо впливає або має серйозний ризик такого впливу на фінансове управління бюджетом Союзу чи захист фінансових інтересів Союзу.

Принциповим є те, що Суд підкреслив, що дотримання державами-членами спільних цінностей, на яких засновано Європейський Союз, визначає ідентичність ЄС як правового порядку, спільного для цих держав. Дотримання цінностей ЄС гарантує взаємну довіру між державами-членами. Цінності ЄС є умовою для користування всіма правами, що випливають із установчих договорів ЄС, а отже, Союз має мати можливості захищати такі цінності в межах своїх повноважень. Через недотримання принципу верховенства права в державі-члені фінансові інтереси ЄС та ефективне фінансове управління бюджетом ЄС можуть бути порушені, а це означає, що Союз має право їх захищати.

Суд справедливості зробив дуже важливий висновок, що дотримання цінностей ЄС не зводиться лише до зобов'язання, яке держава-кандидат має виконати, щоб приєднатися до Європейського Союзу, а потім після приєднання може знехтувати ними (мова йде про принцип незворотності як він був сформульований у справі *Republika*) [40].

Принциповою є відповідь Суду справедливості щодо аргументу Угорщини й Польщі про порушення принципу правової визначеності щодо змісту принципу верховенства права. Дійсно, Регламент не дає визначення поняття «верховенство права», але своїм джерелом він має спільні конституційні традиції держав-членів, а усі держави-члени поділяють концепцію верховенства права. Суд справедливості визнав, що держави-члени можуть визначити з достатньою точністю істотний зміст і вимоги, що випливають із кожного з цих принципів.

Безумовно, це рішення стало надзвичайно важливим кроком у зміцненні принципу верховенства права в Союзі. Позови Угорщини й Польщі про анулювання Регламенту були повністю відхилені, а Суд справедливості підтвердив законність Регламенту. Концептуальним є те, що, прийнявши такий Регламент і застосувавши новий механізм захисту цінностей, ЄС відкрив шлях для можливості впровадження й інших умовних заходів із горизонтальним ефектом.

Така жорстка фінансова відповідь ЄС на порушення своєї цінності мала результати, які разом зі зміною правлячої партії у Польщі призвели до того, що у травні 2024 р. Європейська комісія призупинила провадження за ст. 7 Договору про ЄС щодо Польщі. Новий уряд Польщі прийняв План дій щодо відновлення суддівської незалежності у країні, а Комісія продовжує стежити за ситуацією.

Висновки

Можна з упевненістю сказати, що криза верховенства права у Польщі й Угорщині стала визначальною щодо формування стандартів суддівської незалежності, а також орієнтиром для держав-кандидаток та третіх держав, зокрема й України, адже в рішенні у справі *Repubblika* Суд справедливості сформулював принцип недопущення пониження стандартів або так званий принцип незворотності. Суд справедливості підкреслив, що держави, які приєднуються до ЄС, не можуть відступати від стандартів верховенства права після набуття членського статусу [40].

Коли мова йде про приєднання до ЄС, то слід дуже чітко розуміти, що Союз поважає національну ідентичність держав-членів (як це закріплено у ч. 2 ст. 4 Договору про ЄС), і ця ідентичність дає державам-членам певний ступінь свободи дій у реалізації його цінностей, але держави зобов'язані гарантувати їх дотримання. Посилання на національну ідентичність, як це було зроблено в Польщі, не може використовуватися для відступу від цінностей ЄС. Цінності ЄС не виступають суто політичними зобов'язаннями, але є чітко визначеними юридичними зобов'язаннями для всіх тих, хто приєднався до Союзу. Це є принциповим для України через наше прагнення повернутися до європейської сім'ї та бути повноправним членом у Союзі.

Список використаних джерел

- [1] Winter J. A. Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. *Common Market Law Review*. 1972. Vol. 9. P. 425–438.
- [2] Dashwood A. The Principle of Direct Effect in European Community Law. *Journal of Common Market Studies*. 1978. Vol. 16. P. 229–245.
- [3] Pescatore P. The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 155–177.
- [4] De Burca G. Giving Effect to European Community Directives. *Modern Law Review*. 1992. Vol. 55. P. 215–240.
- [5] Tridimas T. Horizontal Effect of Directives: A Missed Opportunity? *Environmental Law Review*. 1994. Vol. 19. P. 621–636.
- [6] Брацук І. Вплив Суду ЄС на формування та розвиток принципу прямої дії права Європейського Союзу. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 129–132.
- [7] Von Bogdandy A., Schill S. Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty. *Common Market Law Review*. 2011. Vol. 48, No. 5. P. 1417–1454.
- [8] Kochenov D. EU Enlargement Law: History and Recent Developments: Treaty – Custom Concubinage? *European Integration online Papers (EIoP)*. 2005. Vol. 9, No. 6. P. 1–23. URL: <https://ssrn.com/abstract=704381> (last accessed: 29.09.2024).
- [9] Kochenov D. Behind the Copenhagen Façade: The Meaning and Structure of the Copenhagen Political Criterion of Democracy and the Rule of Law. *European Integration Online Papers*. 2004. Vol. 8, No. 10, P. 1–24. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=563743 (last accessed: 29.09.2024).

- [10] Puissechet J-P. *The Enlargement of the European Communities. A Commentary on the Treaty and the Acts Concerning the Accession of Denmark, Ireland and the United Kingdom*. Leiden : Sijthoff, 1975. 454 p.
- [11] Hillion C. Overseeing the Rule of Law in the EU: Legal mandate and means. *European Policy Analysis*. 2016. Vol. 1. P. 1–16.
- [12] Closa C., Kochenov D. (Eds.). (2016). *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*. Cambridge University Press.
- [13] Рішення Суду Справедливості у справах C-156/21 Hungary V Parliament And Council ECLI:EU:C:2022:97 та C-157/21 Poland V Parliament and Council ECLI:EU:C:2022:98. *Судова практика Суду Справедливості ЄС з питань верховенства права та її значення для України* : посібник. *Проект ЄС «Право-Justice»*, 2022. С. 47–50.
- [14] Lazowski A. Strengthening the rule of law and the EU pre-accession policy: *Repubblica v. Il-Prim Ministru. Common Market Law Review*. 2022. Vol. 59(6). P. 1803–1822.
- [15] Берченко Г. В. Преамбула Конституції: юридична природа та практика внесення змін. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 5(34). С. 44.
- [16] Конституція України : науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011.
- [17] Актуальні проблеми імплементації угоди про асоціацію між Україною та ЄС : монографія / І. Брацук, С. Бурак, О. Головка-Гавришева ; за ред. проф. М. Микієвича. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 233 с.
- [18] Комарова Т. В. Прямая дія угод про асоціацію – останнє слово за Судом справедливості Європейського Союзу. *Актуальні проблеми імплементації угоди про асоціацію між Україною та ЄС* : монографія / І. Брацук, С. Бурак, О. Головка-Гавришева ; за ред. проф. М. Микієвича. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 48–57.
- [19] Van Elsuwege P., Chamon M. *The meaning of 'association' under EU law. A study on the law and practice of EU association agreements*. Brussels : European Parliament, 2019. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPOLE_STU\(2019\)608861_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPOLE_STU(2019)608861_EN.pdf) (last accessed: 28.09.2024).
- [20] Van der Loo G. *The EU-Ukraine Association Agreement and Deep and Comprehensive Free Trade Area: A New Legal Instrument for EU integration without Membership*. Leiden-Boston : Brill Nijhoff, 2016.
- [21] Petrov R., Van der Loo G., Van Elsuwege P. The EU-Ukraine Association Agreement: a New Legal Instrument of Integration Without Membership? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2015. No. 1. P. 1–19.
- [22] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. 27.06.2014 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 29.09.2024).
- [23] Комарова Т. В. Принцип суддівської незалежності як складова верховенства права та ключовий елемент Угоди про асоціацію. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами IV наук.-практ. конф. з європейського права (м. Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 3–7.
- [24] Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків : Право, 2018. 528 с.

- [25] Рішення Суду справедливості у справі *Les Verts v Parliament*, 294/83, ECLI:EU:C:1986:166. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61983CJ0294> (дата звернення: 29.09.2024).
- [26] Лазовські А., Комарова Т. Судова практика Суду справедливості Європейського Союзу з питань верховенства права та її значення для України. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/669/8c7/833/6698c7833db83422117737.pdf> (дата звернення: 29.09.2024).
- [27] Рішення Суду справедливості у справі *Commission v Poland*, C 192/18, EU:C:2019:924. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0192> (дата звернення: 29.09.2024).
- [28] Рішення Суду справедливості у справі *C-64/16 Associação Sindical dos Juizes Portugueses v Tribunal de Contas* ECLI:EU:C:2018:117. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2018%3A117> (дата звернення: 29.09.2024).
- [29] Рішення Суду справедливості у справі *Commission v Poland*, C-619/18, EU:C:2019:531. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0619> (дата звернення: 29.09.2024).
- [30] Matczak M. The Clash of Powers in Poland's Rule of Law Crisis: Tools of Attack and Self-Defense. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2020. № 12. P. 421–450. <https://doi.org/10.1007/s40803-020-00144-0>.
- [31] Grzeszczak R., Karolewski Ireneusz P. The Rule of Law Crisis in Poland: A New Chapter. *VerfBlog*. 2018.8.08. <https://doi.org/10.17176/20180809-090230-0> (last accessed: 29.09.2024).
- [32] Рішення Суду справедливості у об'єднаних справах *A. K. and Others*, C 585/18, C 624/18 і C 625/18, EU:C:2019:982. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0585> (дата звернення: 29.09.2024).
- [33] Рішення Суду справедливості у справі *A.B., C.D., E.F., G.H., I.J. v Krajowa Rada Sądownictwa*, C-824/18, ECLI:EU:C:2021:153. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2021%3A153> (дата звернення: 29.09.2024).
- [34] Рішення Суду справедливості у справі *PPULM*, C-216/18, ECLI:EU:C:2018:586. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0216> (дата звернення: 29.09.2024).
- [35] Рішення Суду справедливості у об'єднаних справах *L and P*, C-354/20 PPU, C-412/20 PPU, ECLI:EU:C:2020:1033. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62020CJ0354> (дата звернення: 29.09.2024).
- [36] Blagoev B. Expulsion of a Member State from the EU after Lisbon: political threat or legal reality? *Tilburg Law Rev.* 2011. № 16. P. 191–237.
- [37] Kochenov D. Article 7: A Commentary on a Much Talked-About "Dead" Provision. *Defending Checks and Balances in EU Member States. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht.* von Bogdandy A., Bogdanowicz P., Canor I., Grabenwarter C., Taborowski M., Schmidt M. (Eds.). 2021. Vol. 298. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-662-62317-6_6.
- [38] Pech L. Article 7 TEU: From "Nuclear Option" to "Sisyphian Procedure"? Constitutionalism under Stress. Belavusau U., Gliszczynska-Grabias A. (Eds.). Oxford Academic, 2020. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198864738.003.0011> (last accessed: 29.09.2024).

- [39] Regulation (EU, Euratom). 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. *Official Journal*. 2020. L 433I. P. 1–10.
- [40] Рішення Суду справедливості у справі *Repubblica*, C 896/19, EU:C:2021:311. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62019CJ0896> (дата звернення: 29.09.2024).

References

- [1] Winter, J.A. (1972). Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. *Common Market Law Review*, 9, 425-438.
- [2] Dashwood, A. (1978). The Principle of Direct Effect in European Community Law. *Journal of Common Market Studies*, 16, 229-245.
- [3] Pescatore, P. (1983). The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review*, 8, 155-177.
- [4] De Burca, G. (1992). Giving Effect to European Community Directives. *Modern Law Review*, 55, 215–240.
- [5] Tridimas, T. (1994). Horizontal Effect of Directives: A Missed Opportunity? *Environmental Law Review*, 19, 621-636.
- [6] Bratsuk, I. (2010). The influence of the EU Court on the formation and development of the principle of direct effect of the law of the European Union. *Legal Ukraine*, 2, 129-132.
- [7] Von Bogdandy A., & Schill, S. (2011). Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty. *Common Market Law Review*, 48(5), 1417-1454.
- [8] Kochenov, D. (2005). EU Enlargement Law: History and Recent Developments: Treaty – Custom Concubinage? *European Integration online Papers (EIoP)*, 9(6), 1-23. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=704381>.
- [9] Kochenov, D. (2004). Behind the Copenhagen Fazade: The Meaning and Structure of the Copenhagen Political Criterion of Democracy and the Rule of Law. *European Integration Online Papers*, 8(10), 1-24. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=563743.
- [10] Puissechet, J-P. (1975). *The Enlargement of the European Communities. A Commentary on the Treaty and the Acts Concerning the Accession of Denmark, Ireland and the United Kingdom*. Leiden: Sijthoff.
- [11] Hillion, C. (2016). Overseeing the Rule of Law in the EU: Legal mandate and means'. *European Policy Analysis*, 1, 1-16.
- [12] Closa, C., & Kochenov, D. (Eds.). *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*. Cambridge University Press, 2016.
- [13] Judgement of the Court of Justice C-156/21 Hungary V Parliament and Council ECLI:EU:C:2022:97 and C-157/21 Poland V Parliament and Council ECLI:EU:C:2022:98. In *Case law of the Court of Justice of the EU on issues of the rule of law and its significance for Ukraine. EU project "Law-Justice"*, 47-50.
- [14] Lazowski, A. (2022). Strengthening the rule of law and the EU pre-accession policy: *Repubblica v. Il-Prim Ministru*. *Common Market Law Review*, 59(6), 1803-1822.
- [15] Berchenko, H.V. (2020). Preamble to the Constitution: legal nature and practice of amendments. *Carpathian Legal Gazette*, 5(34), 44.

- [16] Tatsii, V.Ya., Petryshyn, O.V., & Barabash, Yu.G. et al. (Eds.). (2011). *The Constitution of Ukraine: a scientific and practical commentary*. 2nd ed., revision. and added. Kharkiv: Pravo.
- [17] Bratsuk, I., Burak, S., & Golovko-Gavrysheva, O. (2023). Actual problems of the implementation of the association agreement between Ukraine and the EU. M. Mykievich (Ed.). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- [18] Komarova, T.V. (2023). The direct effect of association agreements is the final word according to the Court of Justice of the European Union. In I. Bratsuk, S. Burak, & O. Holovko-Havrysheva. *Actual problems of the implementation of the association agreement between Ukraine and the EU*. M. Mykievich (Ed.). (pp. 48-57). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- [19] Van Elsuwege, P., & Chamon, M. (2019). *The meaning of "association" under EU law. A study on the law and practice of EU association agreements*. Brussels: European Parliament. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPOL_STU\(2019\)608861_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPOL_STU(2019)608861_EN.pdf).
- [20] Van der Loo, G. (2016). *The EU-Ukraine Association Agreement and Deep and Comprehensive Free Trade Area: A New Legal Instrument for EU integration without Membership*. Leiden-Boston: Brill Nijhoff.
- [21] Petrov, R., Van der Loo, G., & Van Elsuwege, P. (2015). The EU-Ukraine Association Agreement: a New Legal Instrument of Integration Without Membership? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 1, 1-19.
- [22] Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand. (June 27, 2014). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
- [23] Komarova, T.V. (May 12, 2023). The principle of judicial independence as a component of the rule of law and a key element of the Association Agreement. In *Human rights and democracy: Collection of science articles according to the materials of the IV science-practice conf. in European law*. (pp. 3-7). Kharkiv.
- [24] Komarova, T.V. (2018). *Court of the European Union: development of the judicial system and practice of interpretation of EU law*. Kharkiv: Pravo.
- [25] Judgement of the Court of Justice *Les Verts v Parliament*, 294/83, ECLI:EU:C:1986:166. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61983CJ0294>.
- [26] Lazowski, A., & Komarova, T. Case law of the Court of Justice of the European Union on the rule of law and its significance for Ukraine. Retrieved from <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/669/8c7/833/6698c7833db83422117737.pdf>.
- [27] Judgement of the Court of Justice *Commission v Poland*, C 192/18, EU:C:2019:924. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0192>.
- [28] Judgement of the Court of Justice C-64/16 *Associação Sindical dos Juizes Portugueses v Tribunal de Contas* ECLI:EU:C:2018:117. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2018%3A117>.
- [29] Judgement of the Court of Justice *Commission v Poland*, C-619/18, EU:C:2019:531. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0619>.
- [30] Matczak, M. (2020) The Clash of Powers in Poland's Rule of Law Crisis: Tools of Attack and Self-Defense. *Hague Journal on the Rule of Law*, 12, 421-450. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s40803-020-00144-0>.

- [31] Grzeszczak, R., & Karolewski, Ireneusz P. The Rule of Law Crisis in Poland: A New Chapter. *VerfBlog*, 2018/8/08. <https://doi.org/10.17176/20180809-090230-0>.
- [32] Judgement of the Court of Justice A. K. and Others, C 585/18, C 624/18 & C 625/18, EU:C:2019:982. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0585>.
- [33] Judgement of the Court of Justice A.B., C.D., E.F., G.H., I.J. V *Krajowa Rada Sądowictwa*, C-824/18, ECLI:EU:C:2021:153. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2021%3A153>.
- [34] Judgement of the Court of Justice PPU LM, C-216/18, ECLI:EU:C:2018:586. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0216>.
- [35] Judgement of the Court of Justice L and P, C-354/20 PPU, C-412/20 PPU, ECLI:EU:C:2020:1033. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62020CJ0354>.
- [36] Blagoev, B. (2011). Expulsion of a Member State from the EU after Lisbon: political threat or legal reality? *Tilburg Law Rev*, 16, 191-237.
- [37] Kochenov, D. (2021). Article 7: A Commentary on a Much Talked-About "Dead" Provision. *Defending Checks and Balances in EU Member States. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*. von Bogdandy A., Bogdanowicz P., Canor I., Grabenwarter C., Taborowski M., Schmidt M. (Eds.). Vol. 298. Springer, Berlin: Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-662-62317-6_6.
- [38] Pech, L. (2020). Article 7 TEU: From "Nuclear Option" to "Sisyphean Procedure"? Constitutionalism under Stress. Belavusau U., Gliszczynska-Grabias A. (Eds.). Oxford Academic, 2020. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/oso/9780198864738.003.0011>.
- [39] Regulation (EU, Euratom). (December 22, 2020). 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. *Official Journal*, L 4331, 1-10.
- [40] Judgement of the Court of Justice *Reppublika*, C 896/19, EU:C:2021:311. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62019CJ0896>.

Тетяна В'ячеславівна Комарова

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: t.v.komarova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7663-3264

Tetyana V. Komarova

Doctor of Law, Professor,
Head of the EU Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: t.v.komarova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7663-3264

Рекомендоване цитування: Комарова Т. В. Цінності Європейського Союзу як орієнтир для правової системи України. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 61–82. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315206>.

Suggested Citation: Komarova, T.V. (2024). EU Values as a Guide for Ukrainian Legal System. *Problems of Legality. Special Issue*, 61-82. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315206>.

Статтю подано / Submitted: 12.08.2024

Доопрацьовано / Revised: 06.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 18.11.2024

(Не)узгодженість зовнішньої політики ЄС та її вплив на розвиток бізнесу і прав людини у Східній Європі й Центральній Азії

Олена Олександрівна Уварова*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua

Анотація

Відсутність узгодженості у впливі зовнішньої політики ЄС на розвиток тематики бізнесу і прав людини є особливо очевидною у відносинах ЄС із пострадянськими країнами. Ця проблема стала ще більш актуальною після того, як Європейська Рада надала Україні та Молдові статус країн-кандидаток у червні 2022 р. Незважаючи на геополітичну значущість цього рішення, питання прав людини в документі висвітлені лише в контексті реформ державних інституцій, а Зелений порядок денний зосереджений на енергетиці та зеленому переході, залишаючи поза увагою права людини та роль бізнесу. Мета цієї статті – дослідити роль зовнішньої політики ЄС у розвитку бізнесу і прав людини у Східній Європі та Центральній Азії, а також визначити, як ця політика впливає на баланс між економічним розвитком і сприянням відповідальній діловій поведінці в регіоні. У дослідженні використано методи якісного аналізу, включаючи аналіз документів ЄС, політичних рішень та стратегій, спрямованих на регулювання ділової поведінки та захист прав людини в пострадянських країнах. Крім того, були застосовані методи порівняльного аналізу для визначення впливу ключових факторів зовнішньої політики ЄС на ландшафт бізнесу і прав людини в регіоні. Дослідження виявило, що політика ЄС демонструє незбалансованість між сприянням ринковій економіці та заохоченням відповідальної ділової поведінки. Відсутність чітких принципів, які б забезпечували баланс між економічними та соціальними цілями, призводить до ситуацій, коли права людини та екологічні питання залишаються на периферії уваги, а роль бізнесу в їх дотриманні не розглядається належним чином. Подальші дослідження можуть зосередитися на аналізі конкретних кейсів впливу зовнішньої політики ЄС на БПЛ бізнес і права людини в кожній країні регіону, а також на виробленні рекомендацій для ЄС щодо вдосконалення своїх підходів з метою забезпечення більшої узгодженості між економічними інтересами та захистом прав людини.

Ключові слова: бізнес і права людини, зовнішня політика ЄС, Цілі Сталого Розвитку, Східна Європа, Центральна Азія.

(In)Coherence of the EU External Policy Impact on Business and Human Rights Developments in the Eastern Europe and Central Asia

Olena O. Uvarova*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua

Abstract

The lack of coherence in the impact of the EU's external policy on business and human rights (hereinafter – BHR) development is particularly evident in its relations with post-Soviet countries. This issue has become even more relevant following the European Council's decision to grant Ukraine and Moldova candidate country status in June 2022. Despite the geopolitical significance of this decision, human rights issues in the document are addressed solely in the context of government institutional reforms, while the Green agenda is focused on energy and the green transition, neglecting human rights and the role of business in these processes. The aim of this article is to examine the role of the EU's external policy in the development of BHR in Eastern Europe and Central Asia, as well as to determine how this policy influences the balance between economic development and the promotion of responsible business conduct in the region.

The study employs qualitative analysis methods, including an examination of EU documents, policy decisions, and strategies aimed at regulating business conduct and protecting human rights in post-Soviet countries. Additionally, comparative analysis methods were applied to identify the influence of key EU external policy factors on the BHR landscape in the region. The research revealed that the EU policy demonstrates an imbalance between promoting a market economy and encouraging responsible business practices. The absence of clear principles to ensure a balance between economic and social objectives has led to situations where human rights and environmental issues are marginalized, and the role of business in respecting these rights is inadequately considered. Further research could focus on analyzing specific cases of the EU's external policy impact on BHR in each country in the region and on developing recommendations for the EU to enhance its approaches to ensure greater alignment between economic interests and human rights protection.

Keywords: business and human rights; EU external policy; Sustainable Development Goals; Eastern Europe, Central Asia.

Вступ

Регіон Східної Європи та Центральної Азії¹ (далі – СЄЦА) має спільну пострадянську спадщину, яка характеризується періодами недемократичних режимів, обмеженою конкуренцією в ключових секторах, сильним державним контролем над економічними процесами та значною участю держави в економіці. Ці фактори призвели до відсутності у бізнесі практики брати на себе відповідальність, а також до відсутності суспільних очікувань щодо корпоративної поваги до прав людини. Незважаючи на певні позитивні зусилля в окремих країнах, здебільшого зумовлені впливом Угод про асоціацію з ЄС², ініціатив Східного партнерства³ та діалогів ЄС щодо прав людини, регіон продовжує страждати від невиконання порядку денного у сфері бізнесу і прав людини.

Міжнародна спільнота дедалі більше формує очікування щодо відповідального ведення бізнесу через різноманітні міжнародні ініціативи [1; 2]. Це включає Цілі сталого розвитку ООН (далі – ЦСР) [3], Керівні принципи Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) для багатонаціональних підприємств [4] та Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини [5].

У 2011 р. Рада з прав людини Організації Об'єднаних Націй одноголосно схвалила Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини (далі – UNGPs) – набір вказівок для держав і компаній щодо запобігання та усунення порушень прав людини у бізнес-операціях. UNGPs визначають обов'язок держави захищати права людини (основа I), відповідальність бізнесу поважати права людини (основа II) і необхідність надання доступу до засобів правового захисту та відшкодування для жертв порушень (основа III). UNGPs широко визнані авторитетною загальною рамкою в сфері бізнесу та прав людини. Вони пропонують чіткі принципи для держав і бізнесу щодо запобігання та вирішення проблем, пов'язаних із негативним впливом бізнесу на права людини, і «сприяють соціалізації норм прав людини в бізнесі, що є необхідною умовою для забезпечення їх корпоративної поваги» [6; 7].

---

¹ У цій статті йдеться про пострадянські країни, за винятком Білорусі та Росії: Вірменію, Азербайджан, Грузію, Молдову, Україну, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан. Країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія також мали статус радянських республік (після їх окупації СРСР у червні 1940 р.), але вони не охоплюються цим документом, оскільки є членами ЄС.

² Грузія, Молдова і Україна.

³ Східне партнерство (ЕaP) – це спільна ініціатива ЄС, його держав-членів і п'яти східноєвропейських країн-партнерів: Вірменії, Азербайджану, Грузії, Республіки Молдова та України. Білорусь призупинила участь у Східному партнерстві від червня 2021 р.

Прийняття ЦСР ознаменувало новий підхід до розвитку, чітко визнаючи роль бізнесу як ключового партнера у досягненні сталого розвитку поряд з урядами та громадянським суспільством. По суті, Порядок денний ООН на період до 2030 року встановлює амбітні цілі, які визнають потенціал приватного сектору щодо внеску в сталий розвиток. За останні два десятиліття сформувалась концепція бізнесу і прав людини, яка вплинула на наше сприйняття корпоративної відповідальності та рівня відповідальності корпорацій за їхній вплив на права людини [8; 9].

Хоча зв'язки між бізнесом і правами людини та ЦСР є встановленими [10], аргумент головним чином полягає в тому, що, поважаючи права людини (і уникаючи ризиків для прав людини), компанії також роблять свій внесок у досягнення ЦСР [11]. Робоча група ООН з бізнесу і прав людини підкреслює, що права людини мають бути включені в політику та практику, оскільки країни продовжують втілювати амбітні ЦСР у конкретні дії. Цілі, узгоджені світовими лідерами в рамках Порядку денного сталого розвитку до 2030 року, передбачають партнерство між приватним сектором і урядами як частину зусиль, спрямованих на вирішення світових проблем розвитку.

У відповідь на Порядок денний на період до 2030 року в рамках глобальної структури та як консолідуючий крок між державами-членами Європейська Комісія опублікувала Повідомлення у 2016 р., щоб підтвердити свою відданість сталому розвитку [12]. У різних місцях документа підкреслюється, що ЄС відіграв визначальну роль у формуванні Порядку денного на період до 2030 року та готовий узяти на себе провідну роль у просуванні сталого розвитку в глобальному масштабі. ЄС підкреслює, що «корпоративна повага до прав людини та її впровадження в корпоративні операції та ланцюжки створення вартості та постачання є необхідними для сталого розвитку та досягнення ЦСР. Усі партнерства у реалізації ЦСР мають будуватися на повазі до прав людини та відповідальному веденні бізнесу» [13].

Такий підхід вимагає не лише політичного лідерства, а й фундаментальної переорієнтації того, як організуються внутрішні та зовнішні дії ЄС, а також того, як можна посилити узгодженість і колективні дії. У зв'язку з цим, як зазначає Європарламент, особливу увагу слід приділити питанням бізнесу і прав людини.

«ЄС, як місце розташування багатьох транснаціональних корпорацій, а також як одна з найвпливовіших політичних і економічних сил у світі, а також як моральний лідер у сфері прав людини, зобов'язаний прокласти шлях для інших, і володіє особливими важелями для цього в рамках своєї

густої мережі зовнішніх зв'язків <...> для досягнення всесвітньої поваги до прав людини корпораціями» [14].

ЄС був в авангарді глобальних зусиль у сфері БПЛ з моменту схвалення UNGPs. Це знайшло відображення в оновленій Стратегії корпоративної соціальної відповідальності 2011 р. [15], висунувши «розумне поєднання» добровільних і обов'язкових дій і підтримуючи ініціативи, розпочаті країнами-партнерами. У 2015 р. ЄС прийняв План дій ЄС у сфері прав людини та демократії на період 2015–2019 років [16], який включав зобов'язання щодо розвитку спроможності та знань у сфері бізнесу та прав людини, підвищення обізнаності про Керівні принципи ООН та корпоративну соціальну відповідальність у зовнішній діяльності та політичному діалозі, а також сприяння прийняттю країнами-партнерами Національних планів дій (далі – НПД). У 2015 р. Комісія підготувала Робочий документ щодо імплементації ЄС Керівних принципів ООН в сфері бізнесу і прав людини [17]. У 2019 р. Комісія опублікувала документ «На шляху до сталої Європи 2030», в якому визнається роль відповідального ведення бізнесу в реалізації ЦСР [18; 19].

План дій ЄС щодо прав людини та демократії на період 2020–2024 років [20], прийнятий у листопаді 2020 р., відобразив пріоритети ЄС щодо бізнесу та прав людини. Він включає зобов'язання щодо посилення взаємодії ЄС із країнами-партнерами з метою активного сприяння та підтримки глобальних зусиль із впровадження Глобальних принципів ООН, включаючи сприяння розробці та реалізації НПД у державах – членах ЄС та країнах-партнерах. ЄС також прагне розробити інструменти та навчальні матеріали з питань бізнесу та прав людини, відповідального ведення бізнесу та належної обачності, щоб дати можливість представництвам ЄС активізувати свою участь.

Останніми роками Європейський Союз запровадив низку регуляторних ініціатив, спрямованих на те, щоб різними способами привернути увагу до впливу бізнесу на здійснення прав людини. Ключовими серед них є: Європейська зелена угода (European Green Deal), Європейська основа соціальних прав до 2020 року та супутній план дій (2020 European Pillar of Social Rights), Директива про звітність щодо корпоративної сталості (Corporate Sustainability Reporting Directive), Регулювання про розкриття фінансової звітності про сталий розвиток (Sustainable Finance Disclosure Regulation), Зелена таксономія (Green Taxonomy), Регулювання про конфліктні корисні копалини (Conflict Minerals Regulation), запропонована заборона на товари, вироблені з використанням примусової праці (ban on goods produced with forced labour), Регулювання про продукти без вирубки лісів (Regulation on deforestation-free products), Директива про належну обачність з корпоратив-

ної сталості (Corporate Sustainability Due Diligence Directive), яка набрала чинності в липні 2024 р.

Підхід, якому надає перевагу зовнішня політика ЄС у сфері прав людини, полягає в діалозі та спілкуванні з третіми державами, а також громадянським суспільством. ЄС має у своєму розпорядженні різні інструменти для просування прав людини через свої зовнішні відносини. Наприклад, Рада розробила набір керівних принципів щодо різних питань прав людини в рамках Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (далі – СЗППБ), оскільки стаття 11-1 Договору про Європейський Союз, зокрема, називає повагу до прав людини і основних свобод як мету СЗППБ. Проте не існує жодних керівних принципів, які конкретно стосуються питань бізнесу та прав людини.

Одним із помітних інструментів просування прав людини за кордоном є «Діалоги з прав людини», які складаються з «високоструктурованих діалогів», які проводяться на вищому рівні посадових осіб з прав людини з вибраними країнами. Такі діалоги з прав людини зосереджуються виключно на питаннях прав людини. Діалоги з прав людини є багатообіцяючими, оскільки вони передбачають прямий контакт із вибраними третіми країнами з метою покращення ситуації з правами людини в них. Проте питання бізнесу та прав людини не видається в цьому плані пріоритетним.

Окрім цих ініціатив, основна частина зовнішньої політики ЄС щодо прав людини в основному включена в його політики розвитку та торгівлі. Крім того, резолюція Європейського Парламенту рекомендує Європейській Комісії просувати порядок денний бізнесу і прав людини у зовнішніх відносинах ЄС. Вона наголошує на необхідності включення бізнесу та прав людини у зовнішньополітичну діяльність, включаючи торговельні й інвестиційні угоди та дискусії щодо захисту прав людини. У ній також підкреслюється важливість розвитку спроможності місцевих органів влади з питань бізнесу і прав людини у рамках підтримки Європейською Комісією третіх країн у зв'язку з верховенством права, ефективним врядуванням і доступом до правосуддя. У червні 2020 р. Європейська Комісія розпочала перегляд торговельної та інвестиційної політики ЄС. Заохочення міжнародних цінностей і стандартів (зокрема прав людини, відповідального ведення бізнесу та сталого розвитку) є важливою частиною процесу перегляду [21].

Ураховуючи спільні історичні та політичні особливості, регіон СЄЦА демонструє низку унікальних викликів у впровадженні принципів корпоративної поваги до прав людини. Вплив недемократичних режимів, обмежена кон-

куренція, а також суттєва роль держави в економіці сприяли формуванню культурного та інституційного середовища, в якому питання прав людини залишаються маргіналізованими в корпоративних структурах. Хоча існують поодинокі позитивні зрушення, зумовлені впливом ЄС, регіон продовжує демонструвати недостатню реалізацію міжнародних стандартів у сфері бізнесу та прав людини.

Актуальність цього дослідження полягає у вивченні причин, чому інтеграція прав людини в бізнес-практики є обмеженою, навіть за наявності зовнішнього тиску з боку ЄС і міжнародної спільноти. Основне дослідницьке питання: *Які структурні, культурні та інституційні фактори обмежують реалізацію корпоративної поваги до прав людини в регіоні СЄЦА, і як ЄС може посилити свою роль у сприянні відповідальній бізнес-поведінці?* Вивчення цього питання має значення не лише для академічного розуміння корпоративної поваги до прав людини в складних контекстах, а й для формування рекомендацій з розроблення ефективних стратегій ЄС у підтриманні прав людини через зовнішні відносини.

Огляд літератури

Огляд літератури включає аналіз академічних та політичних джерел, що стосуються розвитку корпоративної поваги до прав людини у Східній Європі та Центральній Азії. Важливі теоретичні основи цього дослідження базуються на роботах, що аналізують вплив недемократичних режимів та слабкої інституційної спроможності на формування корпоративної поведінки. Дослідження, що вивчають політику ЄС щодо прав людини та корпоративної відповідальності у зовнішніх відносинах, слугують основою для розуміння впливу європейських ініціатив на регіональні реформи.

Огляд також включає розгляд концепції бізнесу та прав людини та її реалізації в країнах з перехідною економікою. Значна увага приділяється роботам, які досліджують роль зовнішнього тиску з боку міжнародної спільноти (наприклад, ЄС) як фактора змін у корпоративній поведінці. Аналіз літератури дає змогу виявити прогалини в дослідженнях, що стосуються інтеграції корпоративної поваги до прав людини в контексті Східної Європи та Центральної Азії, де перехід від централізованої економіки до ринкової супроводжується складнощами у реформуванні інституцій та прийнятті міжнародних норм.

Окрім цього, дослідження щодо імплементації Цілей сталого розвитку (ЦСР) вказують на важливість залучення приватного сектору в реалізацію цих глобальних цілей, включаючи партнерства між державою, бізнесом і громадянським суспільством [6]. Чимало дослідників акцентують на тому,

що залучення бізнесу в досягнення ЦСР є критично важливим для сталого розвитку, але для цього необхідні зрозумілі регуляторні рамки та заходи, що стимулюватимуть компанії до соціально відповідальної діяльності [7; 8].

Зростає кількість досліджень, що висвітлюють роль ЄС у просуванні корпоративної відповідальності через низку нормативних ініціатив, таких як Директива щодо звітності про корпоративну сталість та Регулювання щодо товарів, вироблених з використанням примусової праці. Такі ініціативи спрямовані на підвищення прозорості бізнесу та зменшення негативного впливу на права людини [9, 10]. У цілому, літературні джерела свідчать про посилення нормативного тиску з боку ЄС на бізнес для дотримання стандартів, які підтримують сталість та повагу до прав людини, зокрема у пострадянських країнах, що прагнуть інтеграції з ЄС.

У дослідженнях, присвячених бізнесу і правам людини, особлива увага приділяється розвитку цього напрямку після призначення Джона Раггі Спеціальним представником Генерального Секретаря ООН з питань бізнесу та прав людини. Раггі створив основу для обговорення корпоративної відповідальності у дотриманні прав людини, що стало важливим етапом для зміни підходів у цій сфері. Проте, у сучасних дискусіях ще зустрічається тенденція розглядати бізнес і права людини як окремі концепції. Це виявляється в сильному наголосі на економічному обґрунтуванні дотримання прав людини, де основним аргументом стає вигода для компаній від їх дотримання. Такий підхід призводить до фокусу на економічній доцільності, залишаючи осторонь сутнісну цінність прав людини, особливо у постсоціалістичних суспільствах, які стикаються з викликами слабкого верховенства права і нестабільною інституційною базою.

Євроінтеграція надає країнам регіону можливість імплементувати стандарти ЄС, що може стати рушієм сталого розвитку та забезпечення гідних умов праці. Проте в законодавчих ініціативах ЄС, зокрема у запитах щодо політики бізнесу і прав людини, бракує прямих вимог до регулювання корпоративної відповідальності. Це створює потенціал для розвитку більш глибокої нормативної бази щодо бізнесу і прав людини, особливо в контексті сучасних викликів, таких як вплив війни на поведінку компаній та заклики до відповідального ведення бізнесу.

Матеріали та методи

Це дослідження використовує якісний підхід, заснований на методі тематичного аналізу для виявлення ключових бар'єрів у реалізації корпоративної поваги до прав людини в регіоні СЄЦА. Дослідження спирається на три джерела даних: політико-економічний аналіз офіційних документів Європей-

ського Союзу, огляд національних законодавчих ініціатив у країнах СЄЦА, а також регіональне дослідження, що включало напівструктуровані інтерв'ю з експертами у сфері бізнесу і прав людини, представниками громадських організацій та місцевими підприємствами. Використання трикутного підходу (тріангуляція) забезпечує глибше розуміння соціально-економічних, політичних та культурних аспектів досліджуваної проблеми, сприяючи валідності отриманих результатів.

Дослідження використовує порівняльний підхід для аналізу різних країн регіону з метою визначення основних тенденцій у розвитку корпоративної відповідальності та основних бар'єрів у дотриманні прав людини. Особливу увагу приділено співпраці країн регіону з ЄС та вивченню угод, таких як Угоди про асоціацію та угоди про партнерство, зокрема положень, що стосуються соціальних, екологічних і трудових стандартів.

Крім того, використано методи контент-аналізу для вивчення відкритих даних і звітів про порушення прав людини в корпоративному секторі. Додатковий акцент зроблено на вивченні анкет ЄС для країн-кандидатів на вступ, що дає змогу оцінити підходи ЄС до впровадження стандартів бізнесу і прав людини на етапі підготовки до євроінтеграції.

Результати та обговорення

Співробітництво з ЄС як фактор розвитку бізнесу і прав людини в Східній Європі і Центральній Азії

Останніми роками розробка інструментів бізнесу і прав людини та наукової літератури відповідно до мандата Джона Раггі як Спеціального представника Генерального Секретаря ООН з питань бізнесу та прав людини відкриває новий напрямок для вивчення впливу бізнесу на права людини. Однак небезпечні прояви концепції «бізнес АБО права людини» все ще присутні в сучасному дискурсі та великою мірою переважають у постсоціалістичних суспільствах. Одним із таких проявів є надзвичайний наголос на економічному обґрунтуванні (так званому «бізнес-обґрунтуванні») корпоративної відповідальності за дотримання прав людини. Йдеться про аргументи на користь того, чому для бізнесу економічно вигідно поважати права людини, і про дискусії, об'єднані загальною тезою «про те, як максимізація багатства акціонерів і добробут зацікавлених сторін можуть бути збалансовані» [22]. Парадигма «корпоративної соціальної відповідальності» (КСВ), заснована на пріоритетах, добровільно встановлених на корпоративному рівні, не може кинути фундаментальний виклик основам цієї системи, головною метою якої є максимізація прибутку [23].

Особливо це стосується нових/перехідних демократій (постсоціалістичних суспільств), які «продовжують відчувати нестабільний демократичний контекст і контекст прав людини», «зіткнення громадських, державних і бізнес-інтересів; слабе верховенство права та слабкі інституції; та переслідування правозахисників» [24]. Для них перехід до капіталізму часто призводить до сильної олігархічної економічної структури, де ринок часто штучно монополізований, а конкуренція обмежена [24]. У цих суспільствах дерегуляція і «дружнє до бізнесу» державне управління часто не звільняють бізнес від тиску з боку держави, але звільняють бізнес від зобов'язань стосовно носіїв прав. Суворая реальність полягає в тому, що поточна модель (економічного) розвитку все ще не ґрунтується на правах людини, а бізнес-моделі все ще не орієнтовані на права людини [25].

За даними регіонального дослідження [24], найпоширенішими порушеннями прав людини в бізнесі в регіоні є порушення трудових прав працівників, зокрема погані умови праці; відсутність гарантій охорони праці; примусова та дитяча праця; обмеження свободи асоціацій; порушення законодавства про мінімальний та прожитковий мінімум; торгівля людьми; погіршення навколишнього середовища, що може призвести до серйозних порушень прав людини; порушення прав на землю та примусове переселення; переслідування правозахисників; гендерна дискримінація на робочому місці (горизонтальна та вертикальна гендерна сегрегація на ринку праці, гендерна різниця в оплаті праці, сексуальні домагання тощо). Одними з найбільш уразливих груп у регіоні є трудові мігранти, діти, люди з інвалідністю, ЛГБТІК+ люди, біженці та внутрішньо переміщені особи (ВПО), роми, люди, які живуть з ВІЛ, а також етнічні та національні меншини.

Існує брак обізнаності щодо бізнесу і прав людини та спроможності серед усіх суб'єктів у регіоні: носіїв прав, особливо вразливих груп, державних та місцевих органів влади, а також корпоративного сектору. Неузгодженість політики на національному, місцевому та корпоративному рівнях, а також відсутність спроможності забезпечити змістовну (а не лише формальну) відповідність національної, місцевої та корпоративної політики та практики стандартам прав людини та принципу поваги до людської гідності, також створюють суттєву перешкоду для впровадження стандартів відповідальної поведінки бізнесу. Регіон Східної Європи і Центральної Азії також характеризується відсутністю ефективних державних і недержавних засобів правового захисту, зокрема механізмів подання скарг на оперативному рівні, для запобігання та захисту від порушень прав людини, пов'язаних з бізнесом.

Усі ці питання мають бути пріоритетними для ЄС у його зовнішній політиці щодо країн регіону, оскільки вони вказують на найбільш значні перешкоди для забезпечення корпоративної відповідальності за дотримання прав людини. Наприклад, однією з регіональних тенденцій є значна роль державних підприємств у національних економіках, які працюють у ключових секторах, включаючи енергетику, гірничодобувну промисловість, сільське господарство, транспорт і будівництво. Крім того, деякі сектори стикаються з особливо високими рівнями проблем, пов'язаних з правами людини, наприклад, високий рівень викидів на державних вугільних шахтах. Крім того, їхня діяльність і нестабільне закриття шахт призвели до надмірного забруднення води та землі. Працівники державних шахт часто стикаються з невиплатою заробітної плати, а також з ризиками для здоров'я та безпеки праці, тоді як заходи щодо мінімізації небезпек залишаються обмеженими. Майже всі країни регіону можна охарактеризувати як такі, що мають неформальну економіку, погані умови праці, неадекватні системи охорони праці та безпеки, а також низьку оплату праці. Працівники неформального сектору позбавлені соціального захисту, і ця проблема особливо гостро постала під час пандемії COVID-19. Крім того, така ситуація значно спотворює статистику, яка, як правило, враховує лише формальний сектор. Наприклад, неможливо дізнатися кількість нещасних випадків на виробництві, оскільки дані є неточними та не включають інформацію про нещасні випадки в неформальному секторі.

Бізнес і права людини як прогалина у зовнішній політиці ЄС

Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна¹ є учасниками Східного партнерства ЄС (Східне партнерство)² – виміру Політики сусідства ЄС, спрямованого на посилення зв'язків з ЄС. Крім того, більшість із цих країн пов'язані з ЄС через Угоди про асоціацію, включаючи поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі, метою якої є узгодження їхніх правових рамок із ЄС та покращення загального бізнес-клімату. Європейська та євроатлантична інтеграція визначені ключовими напрямками розвитку національних економік країн Східного партнерства. Ці країни поділяють кліматичні цілі ЄС і сприяють спільним зусиллям зі створення кліматично нейтрального європейського континенту відповідно до Паризької угоди та Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року.

¹ Білорусь призупинила участь у Східному партнерстві в червні 2021 р., вказавши причиною санкції та обмеження ЄС.

² Східне партнерство, започатковане у 2009 р., є стратегічним партнерством, спрямованим на зміцнення та поглиблення політичних та економічних відносин між ЄС, його державами-членами та країнами та територіями-партнерами, а також підтримку сталих процесів реформ у цих країнах і територіях.

Участь країн регіону в євроінтеграційних процесах надає значні можливості для реалізації порядку денного бізнесу та прав людини під час узгодження своєї політики та законодавства з європейським регіональним ас-*quis* щодо захисту прав людини та корпоративної відповідальності за дотримання прав людини. Це може стати рушієм позитивних змін для всього регіону, а також сприяти зеленому, сталому розвитку та гідним робочим місцям. Зокрема, багато країн регіону тісно співпрацюють з ЄС і заявляють, що вони пов'язані європейськими цінностями, які об'єднують вільні народи світу: демократія, верховенство права, повага до міжнародного права та прав людини, права національних меншин, а також гендерна рівність. Повага до демократичних принципів, прав людини та основних свобод є основними принципами співпраці між східноєвропейськими сусідами (Вірменією, Азербайджаном, Грузією, Молдовою, Україною), а Загальна схема преференцій плюс (GSP+) ЄС надає країнам, що розвиваються (наприклад, Киргизстану) особливий стимул для досягнення сталого розвитку та практики належного управління. Ця ініціатива вимагає від відповідних країн виконання 27 міжнародних конвенцій з прав людини, трудових прав, навколишнього середовища та належного управління.

Тенденція до прийняття обов'язкового законодавства щодо належної обачності у сфері прав людини та навколишнього середовища в ЄС, а також інші регуляторні зусилля є позитивною тенденцією, спрямованою на просування порядку денного бізнесу і прав людини. Наприклад, як зазначено, у Національній базовій оцінці Грузії за 2017 р. стаття 252 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом зобов'язує країну підтримувати корпоративну соціальну відповідальність, включаючи застосування Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних компаній.

Водночас Угода про асоціацію між Україною та ЄС (далі – УА), включаючи поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі, підписану в 2014 р., незважаючи на те, що це «найамбітніша угода, яку [ЄС] коли-небудь пропонував державі, що не є членом, [...] і яка відкриває найамбітніші зовнішні відносини, які коли-небудь розвивалися з ЄС», не змогла створити жодних рамок для забезпечення корпоративної відповідальності за дотримання прав людини. Угода про асоціацію є надзвичайно широкою (загалом понад 2140 сторінок) «міжсистемною угодою», спрямованою на політичну та економічну інтеграцію між сторонами. Вона охоплює широкий спектр відносин між сторонами, включаючи співпрацю та зближення у сфері зовнішньої політики та політики безпеки, а також у сфері свободи, безпеки та правосуддя. Серед іншого, УА спрямована на посилення асоціації України з політикою ЄС, поступову інтеграцію України до внутрішнього ринку ЄС та завершення

переходу країни до функціонуючої ринкової економіки шляхом, серед інших факторів, поступового наближення українського законодавства до законодавства ЄС.

Наступні два положення УА є найближчими до порядку денного бізнесу і прав людини: стаття 293 (розділ «Торгівля на підтримку сталого розвитку») представляє так звану «соціальну клаузулу» [26] та зобов'язує сторони сприяти торгівлі продуктами, що сприяють сталому розвитку, особливо тих, що створюються в рамках чесних і етичних торговельних схем і схем, що поважають принципи КСВ і підзвітності, а також статтю 422 (розділ 21 «Співпраця у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей»), яка передбачає, що сторони: сприяють [КСВ] і підзвітності та заохочувати відповідальну бізнес-практику, як-от пропаговану Глобальним договором ООН 2000 р., [Тристоронньою декларацією МОП] 1977 р. з поправками 2006 р. та [Керівними принципами ОЕСР] 1976 р. зі змінами 2000 р.

Війна та посилення небезпеки з боку Росії пришвидшили подання заявок Україною, Молдовою та Грузією на членство в ЄС, а Україна та Молдова отримали статус країн-кандидатів на вступ до ЄС. Відчувається значне зростання закликів громадськості до відповідального ведення бізнесу під час кризи. Війна чітко демонструє, що людські життя можуть прямо залежати від поведінки компаній, як на глобальному рівні, коли бізнес закликають вийти з російського ринку і не сприяти війні в Україні, так і на особистому рівні, коли людину може було врятовано завдяки діям відповідальної компанії, наприклад, евакуації, організованій роботодавцем, забезпеченню мобільного зв'язку та Інтернету завдяки зусиллям мобільної компанії, забезпечення продовольчої та фармацевтичної продукції роздрібними торговцями, які продовжують доставляти та продавати товари в умовах порушених ланцюгів поставок тощо.

Однак, виходячи зі змісту анкет та інформації, яку Європейська Комісія запитувала від урядів Грузії, Молдови та України, можна зробити висновок, що ЄС не включає законодавство, яке має включати стандарти відповідального ведення бізнесу, до цих опитувальників. Незважаючи на значний тиск, який зараз чинить ЄС щодо відповідального ведення бізнесу та переходу до «зеленої» економіки, в анкетах заявок не було прямих запитань щодо політики бізнесу та прав людини. Зокрема, анкети містять блок запитань, що стосуються бізнес-середовища, зокрема: Який розмір корпоративного сектору? Які основні вимоги до корпоративного сектору для входу та виходу з ринку? Які ініціативи були вжиті для покращення бізнес-середовища, боротьби з корупцією та яких результатів досягнуто? Яка оціночна частка

неформальної економіки? Як це впливає на державні фінанси, зайнятість і ринкову конкуренцію? Наскільки і як корупція впливає на бізнес-середовище? [27]

Щодо центральноазійських країн, то Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) охоплюють двосторонні відносини з усіма країнами, за винятком Туркменістану, для якого діє тимчасова торгова угода. Країни Центральної Азії беруть участь у діалозі з питань прав людини з Європейським Союзом. У 2019 р. Європейська Комісія та Верховний Представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки прийняли Спільне повідомлення до Європейського Парламенту та Ради «ЄС і Центральна Азія: нові можливості для міцнішого партнерства», в якому вони заявляють, що «сприяння гідній праці та повазі до міжнародних трудових стандартів залишатиметься пріоритетом. ЄС допоможе консолідувати прогрес, досягнутий останніми роками у напрямку дотримання основоположних конвенцій Міжнародної організації праці (МОП), і заохочуватиме ратифікацію та імплементацію конвенцій МОП щодо інспекції праці, гігієни та безпеки праці та умов праці. ЄС сприятиме дотриманню Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини» [28].

Сімнадцята міністерська зустріч ЄС – Центральна Азія, що відбулася в листопаді 2021 р., підтвердила спільне зобов'язання налагодити міцне, амбітне та перспективне партнерство, яке базується на спільних цінностях і взаємних інтересах [29].

Однак у партнерстві між Центральною Азією та ЄС немає жодних конкретних ініціатив, пов'язаних із питаннями корпоративної сталості, і не було запропоновано жодних інструментів чи інструментів для забезпечення цього порядку денного та посилення його в регіоні.

Висновки

Усі сучасні тенденції та розробки в сфері бізнесу і прав людини створюють практичний виклик для бізнесу. Для того, щоб відповісти на ці практичні виклики, існує потреба в узгодженості зовнішньої політики ЄС для сталого розвитку, особливо в регіонах, де бракує потенціалу з бізнесу та прав людини. Прогрес може ґрунтуватися на трьох основоположних стовпах: концепції солідарності, вертикальному вимірі зобов'язань бізнесу щодо прав людини та запиті на легітимність корпоративних учасників.

Концепція солідарності відіграє важливу роль у європейському правовому порядку та за його межами в контексті побудови корпоративної поваги до прав людини [30]. Зовнішня політика ЄС може бути спрямована на з'ясу-

вання ролі солідарності в досягненні ЦСР, приділяючи особливу увагу ситуаціям нестабільності, зокрема наслідкам повномасштабного вторгнення Росії в Україну, зосереджуючись на ролі відповідального ведення бізнесу та концепції корпоративної поваги до солідарності з юридичної точки зору.

Основною метою «юридичних» прав людини традиційно було встановлення правил взаємовідносин між людиною та державою («вертикальна дія» прав людини). Однак права людини також можуть бути спрямовані на інших осіб і вимагати певної поведінки від недержавних суб'єктів, так званий «горизонтальний ефект». Цей підхід, по суті, не виходить за рамки державоцентричного підходу – коли йдеться як про вертикальний, так і про горизонтальний вплив прав людини, маються на увазі зобов'язання держави – у першому випадку щодо її власних дій, у другому – щодо дій третіх осіб, які впливають на права людини. Тобто горизонтальна дія прав людини має місце тоді, коли першочерговим адресатом у сфері прав людини залишається держава. Проте можливі ситуації, коли корпорації несуть позитивні зобов'язання перед носіями прав людини. У цьому випадку має місце вертикальний вимір зобов'язань бізнесу у сфері прав людини, і це також має бути предметом спілкування між ЄС та його партнерами.

Легітимність ведення бізнесу є необхідною умовою для ліцензії компанії на діяльність у суспільстві та її відносин з різними внутрішніми та зовнішніми зацікавленими сторонами, включаючи інвесторів, акціонерів, працівників, клієнтів, споживачів, постачальників, місцеві громади, державу та міжнародну спільноту. Це важлива особливість концепції бізнесу та прав людини, яка виходить за межі «західного неоліберального капіталізму». Хоча останній визнає необхідність соціальної відповідальності бізнесу, він вважає це приватною відповідальністю. Згідно з ліберальною теорією, публічним актором вважається лише держава. Компанії належать виключно до приватної сфери, а тому не потребують легітимації з боку суспільства. Цей підхід «концептуалізує корпорації як аполітичні, а корпоративну відповідальність – як суто приватну». Такий підхід ігнорує справжній стан справ: діяльність компаній може суттєво вплинути на суспільні інтереси, компанії не завжди діють суто в приватному просторі, «наданому їм державою», і держави не завжди можуть здійснювати ефективний контроль над такою діяльністю. Це свідчить про необхідність визнання компаній суб'єктами публічної відповідальності, влада яких підлягає легітимізації суспільством.

Останні події в ЄС щодо Зеленої угоди та відповідного законодавства, орієнтованого на сталий розвиток, можуть сприяти прогресу в регіоні Східної Європи та Центральної Азії [31]. Зокрема, очікується, що нещодавно

прийняте законодавство ЄС про належну обачність щодо корпоративної сталості матиме вплив на регіон, оскільки багато підприємств, що працюють у Східній і Центральній Європі, є дочірніми компаніями компаній, розташованих у ЄС, тож, природним чином підпадуть під дію нового регулювання [31].

Запит на забезпечення узгодженості впливу зовнішньої політики ЄС на сталий розвиток у його відносинах з країнами пострадянського регіону тісно узгоджується з цілями ЄС щодо захисту прав людини та навколишнього середовища, а також з його основними цінностями. Крім того, він зосереджений на європейській правовій основі корпоративної сталості як частині та доповненні до глобальної системи бізнесу, прав людини та навколишнього середовища. Зовнішня політика має бути спрямована на заохочення діалогу щодо корпоративної поваги до прав людини та навколишнього середовища між різними зацікавленими сторонами в ЄС та країнах-партнерах шляхом підвищення обізнаності та налагодження співпраці з питань корпоративної сталості.

Війна в Україні виявила нагальну потребу в ефективній координації та узгодженості різних рамок політики ЄС. Водночас потрібно посилити синергію. Наразі зміст і реалізація сталого розвитку в контексті проблематики бізнесу та прав людини все ще ґрунтується на галузевому та розрізненому підході, що суперечить амбіціям ЄС щодо узгодженості його політики.

References

- [1] Sjefjell, B., & Taylor M.B. (2019). Clash of norms: Shareholder primacy vs. sustainable corporate purpose. *International and Comparative Corporate Law Journal*, 13(3), 40-66. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3444050>.
- [2] Ahlström, H., & Sjefjell, B. (2023). Why policy coherence in the European Union matters for global sustainability. *Environmental Policy and Governance*, 33(3), 272-287. <https://doi.org/10.1002/eet.2029>.
- [3] United Nations. 70/1. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.
- [4] OECD. (1976). *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*. <https://www.oecd.org/corporate/publicationsdocuments/legalactsstandards/5/>.
- [5] United Nations. (2011). *Guiding Principles on Business and Human Rights*. Retrieved from https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinessshr_en.pdf.
- [6] Deva, S. (2021). *The UN Guiding Principles on Business and Human Rights and Its Predecessors. Progress at a Snail's Pace?* Cambridge University Press.
- [7] Deva, S. (2023). Mandatory human rights due diligence laws in Europe: A mirage for rightsholders? *Leiden Journal of International Law*, 36(2), 389-414. <https://doi.org/10.1017/s0922156522000802>.
- [8] Leite, M. (2023). Beyond buzzwords: mandatory human rights due diligence and a Rights-Based Approach to business models. *Business and Human Rights Journal*, 8(2), 197-212. <https://doi.org/10.1017/bhj.2023.11>.

- [9] Jägers, N. (2020). Sustainable Development Goals and the Business and Human Rights Discourse: Ships Passing in the Night? *Human Rights Quarterly*, 42(1), 145-173. <https://doi.org/10.1353/hrq.2020.0004>.
- [10] Shift. (2016). *Business, Human Rights and the Sustainable Development Goals: Forging a Coherent Vision and Strategy*. Retrieved from <https://shiftproject.org/wp-content/uploads/2016/11/BSDC-Biz-HumanRights-SDGs.pdf>.
- [11] Buhmann, K., Jonsson, J. & Fisker, M. (2019). Do no harm and do more good too: connecting the SDGs with business and human rights and political CSR theory. *Corporate Governance*, 19(3), 389-403. <https://doi.org/10.1108/cg-01-2018-0030>.
- [12] The 2030 Agenda – A European Union committed to supporting sustainable development goals globally, adopted on 19/10/2016. Bureau decision date: 21/01/2016, Reference: REX/461-EESC-2016-00758-00-00-AC-TRA. Retrieved from <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/2030-agenda-european-union-committed-support-sustainable-development-goals-globally-own-initiative-opinion>.
- [13] The Council Conclusions on Business and Human Rights, adopted by the Council at its 3477th meeting held on 20 June 2016. Retrieved from <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10254-2016-INIT/en/pdf>.
- [14] German Institute of Development and Sustainability (IDOS). *The future of EU External Action*. Retrieved from <https://www.idos-research.de/en/events/details/the-future-of-eu-external-action/>.
- [15] *Corporate social responsibility & Responsible business conduct*. (n.d.). Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Retrieved from https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/sustainability/corporate-social-responsibility-responsible-business-conduct_en.
- [16] *Action Plan on Human Rights and Democracy (2015–2019): ‘Keeping human rights at the heart of the EU agenda’ – World*. (May 1, 2015). ReliefWeb. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/world/action-plan-human-rights-and-democracy-2015-2019-keeping-human-rights-heart-eu-agenda>.
- [17] *Commission staff working document on Implementing the UN Guiding Principles on Business and Human Rights. RESPECT*. Retrieved from <https://respect.international/commission-staff-working-document-on-implementing-the-un-guiding-principles-on-business-and-human-rights/>.
- [18] *Reflection Paper ‘Towards a Sustainable Europe by 2030’*. (2023). European Economic and Social Committee. Retrieved from <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/reflection-paper-towards-sustainable-europe-2030>.
- [19] *EU contribution to the upcoming thematic report on the 10th anniversary of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights*. (2020). Retrieved from <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/UNGPsBHRnext10/inputs/states-igos/EU.pdf>.
- [20] *EU Action Plan on Human Rights and Democracy. EEAS*. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-action-plan-human-rights-and-democracy-0_en.
- [21] Cayuela, M. (2021). *The EU defense and enforcement of human rights through its trade relations with third countries. Master’s Thesis*. Tilburg University Supervisor: Daniel Augenstein. Retrieved from <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=155030>.
- [22] *The SAGE Handbook of Marketing Ethics*. (2022). SAGE Publications Ltd.

- [23] Wettstein, F. (2020). The History of "Business and Human Rights" and its Relationship with Corporate Social Responsibility. In *Research handbook on human rights and business* (p. 38). Edward Elgar.
- [24] *The Status of the Implementation of the UNGPs on Business and Human Rights in Eastern Europe and Central Asia*. (2022). United Nations Development Programme.
- [25] Deva, S., & Birchall D. (2022). From 'business or human rights' to 'business and human rights': what next?, in *Research handbook on human rights and business*. S Deva and (eds), Edward Elgar.
- [26] Orbie, J., Vos, H., & Taverniers, L. (2005). EU Trade Policy and a Social Clause: A Question of Competences? *Politique européenne*, 17, 159.
- [27] *Questionnaire Information requested by the European Commission from the Government of Georgia for the preparation of the Opinion on the application of Georgia for membership of the European Union*. Parts I and II. (April, 2022). Retrieved from <https://docs.rferl.org/ka-GE/2022/04/15/8b1ffa82-e3c2-4cb3-b822-d9b2cb700e28.pdf>, https://www.gov.ge/files/573_81827_881717_QuestionnairepartIIGeorgia.pdf.
- [28] Joint Communication to the European Parliament and the Council. The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership. JOIN/2019/9 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:52019JC0009>.
- [29] Joint Communiqué: 17th EU-Central Asia Ministerial Meeting, Dushanbe, 22 November 2021. Retrieved from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/107666/joint-communiqu%C3%A9-17th-eu-central-asia-ministerial-meeting_en.
- [30] Uvarova, O. (January 21, 2023). Sustainability in Transition: Corporate Respect for Solidarity. *Kharkiv Forum. Wageningen Law Series*, 1. Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4365497> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4365497>.
- [31] *Governance, rule of law and corruption in Eastern Europe and Central Asia: Barriers to holding corporations accountable for human rights abuses*. Business & Human Rights Resource Centre. Retrieved from <https://www.business-humanrights.org/en/blog/governance-rule-of-law-and-corruption-in-eastern-europe-and-central-asia-barriers-to-holding-corporations-accountable-for-human-rights-abuses/>.

Олена Олександрівна Уварова

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3199-7790

Olena O. Uvarova

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Human Rights and Legal Methodology
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3199-7790

Рекомендоване цитування: Уварова О. О. (Не)узгодженість зовнішньої політики ЄС та її вплив на розвиток бізнесу і прав людини у Східній Європі й Центральній Азії. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 83–101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315455>.

Suggested Citation: Uvarova, O.O. (2024). (In)Coherence of the EU External Policy Impact on Business and Human Rights Developments in the Eastern Europe and Central Asia. *Problems of Legality. Special Issue*, 83-101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315455>.

Статтю подано / Submitted: 10.09.2024

Доопрацьовано / Revised: 06.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 18.11.2024

До питання про суд присяжних в Україні: історико-правовий аналіз¹

Віктор Миколайович Єрмолаєв*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

Анотація

Розглянуто історико-правові зародження суду присяжних в Україні та виокремлено його основні етапи: 1) перший етап у системі судоустрою періоду Київської Русі, коли існували вервні (громадські суди), інституція судочинства. Підкреслено, що «Судові мужі» — це процедура розгляду цивільних і кримінальних справ за участю представників місцевої громади, застосування очищення присяги, різних тестів — ордалії (*Dei Judicium*) при вирішенні питання про винуватість підсудного. Однією з найдавніших форм участі населення у здійсненні правосуддя було віче (народні збори); 2) другий етап в Україні припадає на добу польсько-литовського панування на українських землях кінця XIV – першої половини XVII ст.; 3) Українська національна революція 1648 р., процес державотворення та республіканської державності започаткували новий, третій, етап, коли процес державотворення створив власну судову систему – Генеральний суд, полкові, сотенні та громадівські (сільські) суди; 4) наступний, четвертий, етап в історії суду присяжних в Україні пов'язаний із проведенням у Російській імперії судової реформи 1864 р. та запровадженням і функціонуванням цього інституту судочинства на українських землях. Спочатку судова реформа ґрунтувалася на принципах відокремлення судової влади від законодавчої, виконавчої та розпорядчої, незалежності та незмінності суддів, запроваджувала загальностанові суди та інститут присяжних при окружних судах. Окружний суд був судом першої інстанції у всіх цивільних і кримінальних справах, які не входили до юрисдикції мирових судів. Завершальні сторінки історії становлення та розвитку суду за участю народу в судоустрої України пов'язані з добою Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.; 5) із проголошенням і розбудовою незалежної демократичної держави України розпочався новий, сучасний, етап у багатовіковій історії суддівства. Українські законодавці на новому, якісно сучасному, рівні закріпили і розвинули вітчизняні та зарубіжні традиції й досвід цієї форми участі громадян у системі правосуддя. Вони зробили їх важливою частиною нинішньої судової реформи

¹ Стаття під назвою «Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.)» була надрукована у журналі *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2(77). С. 27–41.

в Україні. Інститути народних засідателів та присяжних можуть позитивно вплинути на демократизацію судової системи та зміцнити довіру суспільства до суду та суддів, віру в справедливість і закон. Основну увагу статті було зосереджено на аналізі положень правових норм 1864 р., радянського законодавства про народний суд, відновлення суду присяжних у чинному законодавстві.

Ключові слова: суд присяжних; народні засідателі; здійснення правосуддя; процесуальне законодавство.

To the Question of the Jury Trial in Ukraine: Historical and Legal Analysis

Viktor N. Yermolaiev*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: iposvita@nlu.edu.ua

Abstract

*The article deals with the historical and legal origins of the jury in Ukraine, and highlights its main stages: 1) the first stage of the period of Kievan Rus in the judicial system when there were *veroni* (community-based courts), the institution of "Judicial men" was the examination procedure for civil and criminal cases involving members of the local community, the use of purification sworn, different tests – ordeal (*Dei Judicium*) in deciding the guiltiness of the defendant. One of the oldest forms of public participation in the administration of justice was *veche* (public assembly); 2) the second phase of the background of the jury in Ukraine falls on a day the Polish-Lithuanian domination of the Ukrainian lands at the end of XIV – first half XVII century; 3) Ukrainian National Revolution of 1648, the process of state-building and Republican statehood initiated the new, third stage, when the process of state-building created own judicial system – the General Court, regimental, centesimal and community (village) courts; 4) next, the fourth stage in the history of the jury in Ukraine was connected with the conduct of the Russian Empire Judicial Reform in 1864 and the introduction and operation of this institution of legal proceedings in the Ukrainian lands. At first Judicial Reform was based on the principles of separation of the judiciary from the legislative, executive and administrative, independence and immovability of judges, introduced All estates courts and the institute of juries in district courts. The District Court was the court of first instance in all civil and criminal cases that were beyond the jurisdiction of magistrates courts. The final pages in the history of the formation and development of the court with the participation of the people in the judicial system of Ukraine were connected with the era of the National Liberation Struggle 1917–1920; 5) With the declaration and building of independent democratic state of Ukraine there were launched a new, modern stage in the long history of the jury. Ukrainian lawmakers, on a new qualitative modern level of consolidated and developed the domestic and foreign traditions and experiences of this form of people participation in the justice system. They made them the important part of the current*

judicial reform in Ukraine. Institutes of people's assessors and juries may affect positively to democratization of the judicial system and strengthen public confidence to judiciary and judges, believe in justice and law. The main attention of the article was focused on the analysis of the provisions of legal regulations in 1864, the Soviet legislation on People's Court, and the restoration of the jury in current Legislation in force.

Keywords: jury trial; lay judges; administration of justice; procedural legislation.

Вступ

Наукове дослідження присвячене аналізу історико-правових аспектів суду присяжних в Україні. Метою дослідження є розкриття основних етапів розвитку суду присяжних в Україні, вивчення правового регулювання та особливостей його функціонування. Методологія дослідження передбачає застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів, таких як історичний, правовий, порівняльний аналіз, системний підхід для вивчення та узагальнення наукової інформації. При цьому детальний аналіз включатиме розгляд не лише історичного аспекту, а й сучасних тенденцій розвитку суду присяжних в Україні, а також порівняння зарубіжного досвіду в даній сфері. У рамках дослідження будуть вивчені нормативно-правові акти, розроблені окремі пропозиції щодо вдосконалення в сфері суду присяжних. Загалом, дане наукове дослідження значно поглибить знання про історію та функціонування суду присяжних в Україні, а також сприятиме поліпшенню правового регулювання національного судочинства.

Виходячи з конституційного положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, ч. 4 ст. 124 Конституції України закріплює форму його участі у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Порядок їх обрання, формування суду присяжних, їх повноваження і порядок діяльності та категорії справ, у розгляді яких вони беруть участь, визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» внесеними змінами до Закону та процесуальними кодексами. Таким чином, законодавче закріплення відновлення суду присяжних в Україні сприятиме вирішенню одного з головних завдань судової реформи – демократизації правосуддя.

Як відомо, суд присяжних є невід'ємною частиною судочинства багатьох держав, у яких діють його різні моделі, – в Англії, США, Австралії, Канаді, Німеччині, Австрії, Іспанії та ін. Сучасне українське законодавство імплементувало європейську, тобто континентальну модель суду присяжних. Вітчизняне законодавство нині адаптоване до загальноєвропейських та світових демократичних цінностей, що стало розвитком відповідних положень Конституції України.

Проте це не вичерпало всіх дискусійних питань, пов'язаних із теорією і досвідом існування суду присяжних, запровадження його в Україні. Зокрема, виникає запитання: чи достатньо врахував законодавець і чи усвідомлюватимуть судді демократичні традиції судочинства? Адже основний Закон зобов'язує державу сприяти розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, самобутності всіх корінних народів та національних меншин.

За нашими підрахунками, з 1992 р. темі суду присяжних було присвячено (або вона розглядалася серед інших) близько двохсот п'ятдесяти публікацій. Водночас досліджень історико-правової генези цього інституту судочинства в Україні, досвіду його функціонування маємо обмаль [див.: 1–11].

Тому метою цієї статті є визначення основних традицій і етапів судочинства в Україні за участю народних представників починаючи з раннього Середньовіччя, історико-правового потенціалу Судових статутів 1864 р., радянського законодавства про народний суд, висловити міркування щодо провадження в суді присяжних із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та нових процесуальних кодексів України.

В історії цивілізації існували різні форми участі народу у відправленні правосуддя. Починаючи з колегії геліастів у Стародавній Греції, тидингів у Скандинавських країнах, обвинувального журі в Англії, «суду рівних» у Франції, шепенів у Німеччині, складалась сучасна англо-американська та франко-германська (континентальна) модель суду присяжних. Цей правовий інститут мав у кожного народу свою передісторію, особливості та етапи еволюції.

В Україні історико-правова генеза суду присяжних, на нашу думку, включає такі основні етапи і особливості розвитку. *Першим етапом* слід вважати період Київської Русі, коли в системі судоустрою існували вервні (общинні) суди, інститут «судних мужів», процедура розгляду цивільних і кримінальних справ за участю представників місцевої громади, застосування очисних присяг, різних випробувань – ордалій при вирішенні питання про винуватість підсудного. Таке судочинство знайшло своє законодавче закріплення в нормах Руської Правди. Ще однією з найдавніших форм участі народу в здійсненні правосуддя на Русі були віча. Хоча управління і суд належали до виключної компетенції князів, але віче нерідко порушувало їх юрисдикцію і князі визнавали це право віча [12, с. 35]. Своєрідним прообразом майбутнього суду присяжних можна вважати й вищу судову інстанцію давньоруського Новгороду, де судові справи розглядалися намісником князя, посадником або їх тіунами разом із представниками «кінців» (вулиць) міста.

Другий етап передісторії суду присяжних в Україні припадає на добу польсько-литовського панування на українських землях кінця XIV – першої половини XVII ст. Правова система Польського королівства і Великого князівства литовського сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів – судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших актів. Продовжувала діяти й значна кількість норм Руської Правди. Поширеним на українських землях було і Магдебурзьке право, що надавало містам право судитися відповідно до його положень за участю радців і лавників. В Україні тривалий час продовжували існувати общинні, «копні» суди, які за заявою постраждалого, керуючись звичаєм досягти справедливості разом, «копою», самостійно здійснювали розшук обвинуваченого, розглядали справи по суті, виносили вирок, який був остаточним і виконувався негайно. Незважаючи на поступове обмеження юрисдикції копних судів у литовських статутах, на Правобережній Україні вони продовжували існувати і в першій половині XVIII ст.

Своєрідна й демократична судова система існувала у запорозьких козаків. Судові функції тут виконували представники козацької старшини. Причому в найскладніших справах як суд першої інстанції інколи виступав весь кіш, а вищою судовою інстанцією – військова рада.

Українська Національна революція 1648 р., процес державотворення і республіканська державність поклали початок *третьому етапу*, коли в процесі державотворення було створено власну судову систему – Генеральний суд, полкові, сотенні та громадські (сільські) суди. У магістратських, ратушних, копних судах зберігався попередній порядок судочинства з розгляду цивільних і кримінальних справ, який закріплювався як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. Судові засідання, як правило, проводилися відкрито, за активною участю громадськості. Продовжували існувати дві форми процесу – змагальний і слідчий (інквізиційний). Останньому підлягали справи з тяжких злочинів.

В умовах автономії України під протекторатом Росії з 1654 р. відбувалися суттєві зміни в матеріальному і процесуальному праві, хоча всі гетьманські договірні статті з московським царем закріплювали непорушність «малоросійських прав». Про значний вплив на судочинство Гетьманщини звичаєвого права свідчили часті відступи суддів від писаних процесуальних норм. Зберігалася широка компетенція полкових і сотенних судів, які могли винести смертний вирок без затвердження Генеральним судом. Запорозькі козаки підлягали юрисдикції лише козацького суду, який діяв за принципом: «де троє козаків, там судять одного». Проте в Слобідській Україні російське

законодавство впроваджувалося активно й витісняло норми звичаєвого права. З 1775 р. у Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській, Таврійських губерніях почала діяти судова система Росії. На Правобережній Україні продовжувала існувати судова система Речі Посполитої. Західноукраїнські землі з другої половини XVIII ст. опинилися під владою австрійської монархії, розпочався процес заміни польського законодавства австрійським.

Таким чином, українському судовому процесу здавна були властиві риси демократичності. Вервні суди, суди князя або посадників, тіунів, «судних мужів», копні суди розглядали найважливіші цивільні і кримінальні справи за участю представників громадськості чи місцевої громади. Процес був гласним і мав змагальний характер. Цей тип судочинства мав багато спільних рис зі становленням європейської, особливо французької, моделі суду присяжних. На судоустрій і порядок відправлення правосуддя в Україні значною мірою вплинули норми Руської Правди, литовських статутів, організація самоврядування міст за Магдебурзьким правом, козацьке самоврядування, норми звичаєвого права. Так зародилась і розвивалась судова система Гетьманщини з її невід'ємним атрибутом – представниками народу: козаків, селян, міщан.

Наступний, *четвертий, етап* в історії суду присяжних в Україні пов'язаний із проведенням у Російській імперії судової реформи 1864 р. і запровадженням та функціонуванням цього інституту судочинства на українських землях. Важливу роль у розробленні ідей поділу судової та адміністративної влади, створення суду присяжних відіграли проекти реформи державних і правових установ М. М. Сперанського, українця-ніжинця, першого доктора права в Росії С. Ю. Десницького, підготовка законопроектів у Державній раді Росії комісії під головуванням українця С. І. Зарудного. Він дослідив моделі судоустрою за участю суду присяжних Франції, Бельгії, Німеччини, Італії, а також Англії та США [13, с. 76–90; 14, с. 114, 115].

Судова система Франції, Іспанії, Італії та Німеччини відома своєю силою, але вона історично не сприймає участь громадськості в судовому процесі. Судді в цих країнах розглядають свою роль як наукову, що вимагає глибоких юридичних знань, які можуть бути поза межами можливостей пересічного громадянина. Дуже часто при оцінці інституту присяжних на перший план виходить його політичний бік. Він розглядається як форма допуску народу до управління державою. Іноді його розглядають як чудову школу права для народу або навіть як засіб виправлення певних недоліків у законодавстві та приведення його у відповідність до потреб народу. Суд присяжних

повинен розглядатися і оцінюватися в науці лише як судовий механізм, покликаний служити цілям кримінального судочинства. Суд ніколи не має бути знаряддям певних політичних тенденцій чи інструментом політичних партій, не повинен виправляти закон, а лише виконувати і застосовувати його, залишаючись суворо підпорядкованим закону.

Наприклад, у США будь-яка кримінальна чи цивільна справа може розглядатися судом присяжних, який приймає рішення по суті справи на власний розсуд, незалежно від думки професійного судді, який головує в процесі.

Так, на відміну від Сполучених Штатів, де практично будь-яка справа може бути розглянута судом присяжних, в Україні присяжні беруть участь лише в розгляді окремих категорій справ [15, с. 405].

Чимало дослідників зазначають, що в перехідні для держав періоди при реформуванні судових систем саме суд присяжних найкраще відповідає меті створення справедливого правосуддя. Це підтверджує досвід судової реформи 1864 р., а також судових реформ, проведених у країнах Союзу Незалежних Держав.

Важливо зазначити, що, 20 листопада 1864 р. Олександр II затвердив чотири реформаторських акти – «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями», які й становили законодавчу базу судової реформи [16]. Вона вперше базувалася на принципах відділення судової влади від законодавчої, виконавчої і адміністративної, незалежності й незмінюваності суддів, запроваджувала всестановий суд та інститут присяжних засідателів в окружних судах. Окружний суд був судом першої інстанції з усіх кримінальних і цивільних справ, які виходили за межі юрисдикції мирових суддів.

Виділимо найбільш важливі положення законів про статус і компетенцію суду присяжних. У законі «Заснування судових установлень» законодавець передбачив місце інституту присяжних засідателів у системі судочинства: «Для визначення в карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у Статуті кримінального судочинства, залучаються присяжні засідателі» (№ 41475, ст. 7). Глава II, розд. II «Про присяжних засідателів» встановлювала їх склад, порядок обрання та складання загальних і чергових списків (статті 81–109). Тут визначалося, що присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів усіх станів, хто перебуває у російському підданстві, кому не менше 25 і не більше 70 років і хто проживає не менше двох років у тому повіті, де відбуваються вибори присяжних засідателів. Ними не можуть бути особи, що

перебувають під слідством, виключені зі служби, боржники, хто перебуває під опікою, сліпі, глухі, німі, «позбавлені розуму», хто не знає російської мови.

На першому етапі загальний список присяжних засідателів складався тим часовими комісіями кожного повіту, які призначалася земськими повітовими зборами. Закон визначав коло осіб, хто мав право бути внесеним до списків присяжних засідателів, та тих, хто не підлягав занесенню до їх списків – священнослужителі і чернечі, військові чини, вчителі народних шкіл, хто служить у приватних осіб. Установлювався місячний термін для внесення змін до загального списку, після чого він до 1 жовтня мав бути поданий губернатору для перевірки і затвердження.

Розвиток суду присяжних у Російській імперії був тісно пов'язаний із ліберальними реформами кінця XIX ст. Ці реформи мали на меті докорінно змінити російський судовий процес, і для розроблення нових правових інститутів і норм була створена спеціальна комісія. Згідно з юридичною літературою, комісія вважала, що реформа російського судочинства не може бути успішною без запровадження суду присяжних. Теорія кримінального процесу також підкреслює значення російського суду присяжних для розвитку європейської правової культури, оскільки він суттєво відрізнявся від аналогічних правових систем інших європейських країн. Зокрема, російський суд присяжних був зосереджений не лише на процесуальних питаннях, а й мав чітко виражений аполітичний характер. Наприклад, він не застосовувався у справах про державні злочини, посадові злочини та інші протиправні дії. Таким чином, суд присяжних у Російській імперії пройшов тривалий період становлення і мав чітко виражені характеристики, які відрізняли його від інших судів.

На другому етапі тимчасові повітові комісії складали черговий список присяжних з осіб, які відповідали вимогам і мали призиватися для участі в судових засіданнях наступного року (не більше одного разу на рік). Одночасно з черговим списком складався список запасних засідателів. Закон регламентував їх кількість відповідно до чисельності населення повіту чи міста. До списків уносилися лише особи православного віросповідання. Порядок залучення присяжних засідателів до участі в судових засіданнях і у вирішенні кримінальних справ визначався Статутом кримінального судочинства (№ 4176).

Цей Статут визначав основні засади кримінального судочинства, зокрема, у справах про злочини та провини, які тягнуть за собою покарання, пов'язані з позбавленням усіх громадянських прав або із втратою всіх чи деяких особ-

ливих прав і переваг, визначення вини або невинності підсудних надавалося присяжним засідателям. Статут визначав, що судові засідання за їх участю відбуваються публічно, усно (ст. 624).

За три тижні до відкриття судових засідань із присяжними засідателями з чергового списку жеребкуванням призначалися 30 засідателів та ще 6 запасних «для присутності протягом усього періоду засідань». Про проведення жеребкування складався протокол, а обраних присяжних засідателів до суду запрошували повістками (статті 550–553). Список з їх прізвищами роздавався обвинуваченню і захисту. Обидві сторони мали право немотивованого відводу шістьох засідателів. Папірці із прізвищами 18 присяжних, відібраних таким чином, вкладалися у скриньку для жеребкування, після чого з 12 осіб, чиї прізвища визначило жеребкування, формували лаву присяжних. Називалися і прізвища двох запасних засідателів (статті 654–658).

Відкриття судового засідання за участю присяжних засідателів розпочиналося з оголошення складу і приведення їх до присяги священником, який проголошував її урочистий зміст. Кожний присягаючий із присяжних цілував текст присяги, хрест і промовляв уголос «клянусь». Неправославні приводились до присяги відповідно до обрядів їх віри. За відсутності на судовому засіданні духовної особи неправославного віросповідання засідателів приводив до присяги голова суду (статті 666–668) Присяжні обирали серед себе старшину для організації своїх нарад.

Далі Статут встановлював порядок пояснення головою суду присяжних їх прав, обов'язків та відповідальності. У судовому слідстві вони мали рівне із суддями право як на огляд слідів злочину, речових доказів, так і право ставити допитуваним особам запитання. Присяжні також мали право просити голову суду роз'яснень для них змісту прочитаних на суді документів, складу злочину та інших незрозумілих для них питань. Їм дозволялося під час судового засідання робити письмові нотатки. Присяжні засідателі не мали права виходити із судової зали, контактувати із сторонніми особами, не одержавши на те дозволу голови суду. Їм заборонялося також збирати будь-які відомості щодо розглядуваної справи поза судовим засіданням, розголошувати таємниці дорадчої кімнати. За порушення цих правил присяжний усувався від подальшої участі в розгляді справи і на нього накладався штраф (статті 671–677).

Статут кримінального судочинства регламентував порядок постановлення й оголошення вироків без і за участю присяжних (ст. 755). Після вручення головою судового засідання старшині присяжних запитального листа голова

проголошував напутнє слово, в якому пояснював присяжним найбільш істотні обставини справи і закони, що стосуються визначення властивості розглядуваного злочину, загальні юридичні судження про докази, наведені на користь і проти підсудного. Голова суду нагадував присяжним про необхідність визначитися щодо винності чи невинності підсудного за своїм внутрішнім переконанням після обговорення в сукупності всіх обставин справи (статті 801–804).

За Статутом порядок прийняття рішення присяжними передбачав прийняття одностайного рішення або ж, у разі недосягнення одностайності, – більшістю голосів. Коли голоси поділялись порівну, то рішення приймалося на користь обвинуваченого. У випадку винесення обвинувального вердикту присяжні могли зазначити, що підсудний має право на пом'якшення покарання. У такому випадку суд мав призначити покарання нижче, ніж передбачено законом. Присяжні наділялися також правом доповнити свою відповідь «так» чи «ні» словами про наявність чи відсутність умислу, обставини злочину тощо. Відповідь присяжних засідателів засвідчувалась підписом їх старшини, який обирався в кожній конкретній справі самими присяжними. Він же оголошував їх рішення після повернення усього складу присяжних до судової зали, а їх опитувальний лист передавався головуючому судді для підписання. Судді не завжди мали погоджуватися з рішенням присяжних: якщо за їх одногосним рішенням було засуджено невинного, то справа передавалась на розгляд нового складу присяжних засідателів, рішення яких у всіх випадках було остаточним (статті 801–818).

Відомий російський правознавець А. Ф. Коні у статті «Судова реформа і суд присяжних» відзначав: суд присяжних «поєднав у собі як у фокусі усі загальні начала, внесені Судовими статутами у відправлення кримінального правосуддя» [17, с. 202].

Отже, що стосується Статуту кримінального судочинства 1864 р., то він запровадив суд присяжних за англосаксонською моделлю. Суд присяжних діяв у Російській імперії до листопада 1917 р., коли був скасований декретом Раднаркому «Про суд» № 1. Після проголошення незалежності України в кримінально-процесуальній доктрині точилися дискусії про необхідність відродження суду присяжних у вітчизняному кримінальному судочинстві. Нарешті це було зроблено з прийняттям Конституції України 1996 р., у статті 124 якої зазначалося, що народ бере безпосередню участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних [18]. Однак лише з прийняттям КПК України у 2012 р. суд присяжних був офіційно відновлений у кримінальному судочинстві України. Відповідно до статті

383 КПК України, кримінальне провадження в суді присяжних здійснюється за загальними правилами цього Кодексу з урахуванням особливостей, передбачених статтями 383–391. Суд присяжних створюється при місцевому загальному суді першої інстанції, тобто діє лише на початковій стадії кримінального провадження. Використання суду присяжних не допускається під час перегляду судових рішень суду першої інстанції в апеляційному та касаційному порядку, а також Верховним Судом України. Це розумний підхід, оскільки суд касаційної інстанції не має повноважень досліджувати нові докази або встановлювати нові факти. Його роль полягає у перевірці застосування норм матеріального і процесуального права та правової оцінки обставин. Верховний Суд України має повноваження переглядати судові рішення лише у визначених законом випадках.

Таким чином, правові форми участі народу у здійсненні правосуддя розвивалися історично в Україні і Росії і втілилися в класичній моделі суду присяжних за судовою реформою 1864 р., яка втілила ідею поділу адміністративної та судової влади, використала досягнення правової науки, кращі традиції англійської й французької моделей цього правового інституту.

Перші окружні суди як суди першої інстанції виникли на Слобожанщині 1867 р. Так, протягом 1867–1868 рр. в окрузі Харківської судової палати ліквідовувалися повітові та словесні суди і запроваджувалися нові – окружні. Юрисдикція Харківського окружного суду поширилась на кілька губерній: Харківську, Курську, Орловську, Воронежську [19; 20]. Суди присяжних відкрилися в Харківському, Ізюмському, Сумському судах. Суди Одеської судової палати відкривалися протягом першої третини 1869 р. у Херсонській, Катеринославській і Таврійських губерніях [21]. Таким чином, територіальні межі судових палат не тільки не збігалися з губернськими, а були значно ширшими, що сприяло унезалеженню судової влади від адміністративної.

Функціонування суду присяжних, компетенція та основні показники його діяльності на Правобережній Україні за Судовими статутами 1864 р., як це ілюструють праці А. Й. Пашука, П. Ф. Щербини, О. О. Сидорчука та ін., мали загальні й особливі риси. Уведення суду присяжних було відтерміновано і перші з них з'явилися тут лише 1880 р. Окружні суди в правобережних губерніях було створено у Києві, Умані, Житомирі, Кам'янець-Подільську та Луцьку, які належали до двох судових округів: Київського та Одеського. Дослідники навели цікаві відомості про склад окружних судів, склад присяжних засідателів, динаміку річної кількості вирішених ними кримінальних справ за та без їх участі упродовж 1880–1916 рр., дані про показники

організації засідань окружних судів, відсоток винесених судами присяжних каральних вироків тощо.

Протягом 70–90-х рр. XIX ст. у Росії внаслідок контрреформи створена система загальних судів, демократичність і принципи судоустрою й судочинства зазнали серйозних обмежень. Була звужена компетенція суду присяжних, законом від 12 червня 1884 р. чиновники поліції були допущені до формування його складу, законом від 28 квітня 1887 р. удвічі підвищувався майновий ценз присяжних засідателів, необов'язковою стала процедура приведення їх до присяги тощо. На перше місце виходило їх вірнопідданство.

Завершальний період в історії становлення й розвитку суду за участю представників народу в судовій системі України був пов'язаний із добою Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Після розпаду Російської імперії Українська Центральна Рада розпочала реформування судової системи, намагаючись зберегти сталі демократичні форми судоустрою, «упорядкувати судівництво і привести до згоди з правними поняттями народу» [22, с. 400]. Проте надзвичайно складні умови продовження світової війни, початок громадянської війни і присутність іноземних військ на українських землях зумовили незавершеність судової реформи в УНР, створення судів зі спеціальною юрисдикцією. В Українській державі за гетьмана П. Скоропадського діяла «змішана» судова система – із судовими установами часів Російської імперії та УЦР, із системою загальних судів, а також військових. Документальні матеріали свідчать, що спочатку судова система діяла відповідно до судових статутів 1864 р. з подальшими змінами та доповненнями, а також законодавства Тимчасового уряду. За часів Директорії УНР на практиці продовжувала діяти надзвичайна судова система, далека від задекларованих принципів – про відділення адміністрації від суду, незалежність судів, верховенство законів та ін. У конституційному законодавстві УЦР, Гетьманату, Директорії, в проєкті «основного державного закону УНР» 1920 р. відновлення суду присяжних не передбачалося. Тому вважаємо перебільшенням висновок деяких дослідників про «подальший розвиток суду присяжних у судовій системі України протягом 1917–1920 рр.» [7, с. 4; 8, с. 516]. Водночас суд присяжних продовжував функціонувати на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини і Польщі. Ідею участі народу в здійсненні правосуддя за участю народних засідателів чи присяжних закріпив у своєму конституційному проєкті «Конституція Західноукраїнської Республіки» (1920) доктор права С. Дністрянський [23, с. 767].

Із припиненням існування суду присяжних в Україні за радянської доби в умовах панування так званої диктатури пролетаріату, диктату більшо-

вицької партії, класового характеру законодавчих актів задекларована в них участь народу у здійсненні правосуддя відбувалася через систему виборів народних суддів і народних засідателів. Отже, розпочався новий, *радянський, етап* участі народу в здійсненні судочинства у формі обраних суддів і народних засідателів.

Першим законом про новий, радянський суд в Україні була постанова Народного Секретаріату від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду» [24]. Згідно з постановою скасовувалися старі «буржуазні» суди, натомість створювалися дільничні, повітові й міські народні суди. Судді мали обиратися загальним і прямим голосуванням населення на виборах, які організовувалися місцевими Радами. В умовах розбудови «воєнного комунізму» і громадянської війни, коли діяла надзвичайна і позасудова система революційних трибуналів, ВУЧК, нагляд за «революційною законністю» здійснювали і народні суди. 26 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Положення про народні суди» [25]. Відповідно до Положення народний суд діяв у складі або одного судді, або у складі судді та двох чергових народних засідателів, або ж судді і шести чергових народних засідателів (ст. 5). За останнім складом суду розглядалися кримінальні справи. Наступні статті Положення регламентували склад суду за участю народних засідателів при розгляді цивільних, дрібних кримінальних правопорушень, прирівнювали правовий статус засідателів до статусу суддів, визначали соціальний склад народних засідателів, встановлювали порядок складання їх списків (на 6 місяців), право відводу народних суддів і народних засідателів тощо. Таким чином, народні засідателі ставали повноправними учасниками судового процесу.

Після закінчення громадянської війни, відмови правлячої більшовицької партії від політики «воєнного комунізму» і переходу до непу була проведена перебудова судової системи УСРР. 16 грудня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, якою затвердив «Положення про судоустрій УСРР» [26]. Відповідно до Положення запроваджувалась єдина система судових органів – народний суд, який складався з постійного судді і двох народних засідателів, губернський суд і Верховний суд УСРР. Із прийняттям 1924 р. загальносоюзного Закону «Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік» та переходом на триступеневу систему управління, ВУЦВК у 1925 р. затвердив нове «Положення про судоустрій УРСР» [27]. Положення визначило основою судової системи УСРР народний суд, який здійснює правосуддя колегіально в складі народного судді і двох народних засідателів (ст. 3). Подальшого розвитку набув принцип виборності народних суддів і народних засідателів, розширювався список останніх для кожного району, унормовувався порядок виборів кандидатів у народні засідателі (статті 19–44).

Конституція УРСР 1937 р., прийнята слідом за «сталінською» Конституцією СРСР 1936 р., відтворювала її основні положення, встановлювала, що «розгляд справ у всіх судах здійснюється за участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом» (ст. 103); «народні суди обираються громадянами району на засадах всезагального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні терміном на три роки» (ст. 108). Важливі положення процесуального характеру про здійснення правосуддя лише судом, гласність судового процесу, правовий статус народних засідателів, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону в умовах масових репресій мали декларативний характер.

Конституційні положення про радянський суд були розвинені й конкретизовані в Законі «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» у серпні 1938 р., який, зокрема, регламентував порядок обрання суддів і народних засідателів, залучення останніх до розгляду судових справ, наділення їх правами судді, порядок оплати їх праці, відкликання виборцями [28, с. 207–208]. Репресивна практика позасудових органів, залежність судів від партійних і радянських органів привела до появи безпрецедентної норми в законі – «у випадку тимчасової відсутності народного судді (хвороби, відпустки і т. д.) виконання обов'язків судді на час його відсутності покладається районною Радою депутатів трудящих на одного з народних засідателів» (ст. 19). Закон відводив особливу роль суду у вихованні радянських громадян.

У повоєнний період за часів десталінізації відбулися суттєві зміни в організації органів правосуддя, посилення демократичних принципів в їх діяльності. Цьому сприяло збільшення кількості народних засідателів, розширення прав обласних судів і Верховного Суду республіки. Керуючись «Основами законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» (1958), Верховна Рада УРСР прийняла «Закон про судоустрій УРСР» (1960), згідно з яким встановлювалися єдині народні суди району та міста, які обиралися на 5 років [29]. Закон збільшив строки виконання народними засідателями своїх обов'язків у суді – з 10 до 14 днів на рік, уводив новий порядок їх обрання. Відтепер вони обирались на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем їх роботи або проживання, військовослужбовців – по військових частинах. Обрання проводилося відкритим голосуванням строком на два роки (ст. 21). Така норма закону сприяла якісному складу народних засідателів, підвищувала їх відповідальність перед виборцями. Хоч закон вимагав систематичної звітності лише народних суддів перед виборцями, стала правилом звітність і народних засідателів, яка підкріплювалася можливістю їх дострокового відкликання.

Уперше в історії радянського судочинства гарантії суддів було поширено і на народних засідателів Верховного суду УРСР. Народні засідателі районних, обласних судів такими гарантіями не користувалися [30, с. 323]. Проте їх обов'язки не обмежувалися участю в розгляді й вирішенні справ у суді – вони вели роз'яснювальну роботу щодо вироків і рішень суду в колективах трудящих, з умовно засудженими та умовно-достроково звільненими, подавали допомогу товаришським судам, читали, як і судді, лекції для населення. У 1957–1958 рр. уперше з'явилися така форма громадської самодіяльності народних засідателів, як ради народних засідателів, які набули значного поширення в республіці. Через них суди спрямовували і координували роботу засідателів [30, с. 324].

Ці важливі зміни у практиці радянського правосуддя й участі в ньому народних засідателів були законодавчо закріплені Конституцією УРСР 1978 р. Відповідно до частин 1, 2, 4 ст. 150 Конституції всі суди УРСР утворювались на засадах виборності суддів і народних засідателів. Основний Закон вніс суттєві зміни у порядок обрання народних засідателів: народні засідателі районних, міських народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки, а народні засідателі вищих судів – відповідними Радами народних депутатів. Судді і народні засідателі – відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними і можуть бути відкликані. Демократичний характер мали і статті 152, 153 Конституції: розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально; у суді першої інстанції – за участю народних засідателів, які користуються правами судді; судді і народні засідателі є незалежними і підкоряються тільки законові. Остання конституційна норма залишалась суто декларативною, адже основний Закон не передбачав поділу влади в державі, проте у ст. 6 закріплював монопольне становище КПРС у політичній системі СРСР як керівної і скеровуючої сили радянського суспільства. Для радянського судочинства важливою новелою в Конституції було визнання права громадських організацій і трудових колективів на участь у судочинстві в цивільних і кримінальних справах.

Широке залучення громадськості у здійснення правосуддя закріпило процесуальне законодавство. Так, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 р., передбачав передачу матеріалів справи про малозначні злочини, вчинені вперше, на розгляд товаришського суду (ст. 8) або на розгляд комісії в справах неповнолітніх (ст. 9), можливість передачі винного на поруки громадській організації чи колективу трудящих для перевиховання і виправлення (ст. 10) [31]. КПК

визначав участь народних засідателів і колегіальність у розгляді справ, їх права (частини 1–3 ст. 17). За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. до частин 2 і 3 ст. 17 були внесені зміни, які звузили сферу участі народних засідателів у кримінальному провадженні: вони залучалися лише при розгляді кримінальної справи про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді смертної кари. Такі справи розглядаються в суді першої інстанції у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Історія вітчизняного і зарубіжного суду присяжних не знала такої гласності судового процесу, яка передбачалась КПК УРСР: із метою підвищення виховної ролі судових процесів і запобігання злочинам «у необхідних випадках повідомляють трудящих за місцем роботи або проживання підсудних про судові процеси», які мають відбутися, чи їх результати. «Суди повинні широко практикувати проведення судових процесів безпосередньо на підприємствах, будовах, радгоспах, колгоспах за участю в необхідних випадках громадських обвинувачів і громадських захисників» (ч. 4 ст. 20). Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р. станом на 20 червня 1997 р. теж унормовував «участь в процесі органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, які захищають права інших осіб» (гл. 14) [32]. Судовий розгляд справ відбувався у приміщенні суду, «а по найбільш актуальних справах, що мають широкий громадський інтерес – безпосередньо на підприємствах, будовах, в установах, радгоспах, колгоспах» (ч. 1 ст. 159). Такий радянський демократизм судочинства з широким залученням до нього громадськості через виборність народних суддів і народних засідателів, їх підзвітність, попри всі негаразди тоталітарного режиму в СРСР, все ж має значний позитив і заслугоує на об'єктивне вивчення.

Із проголошенням і розбудовою незалежної демократичної держави України розпочався і новий, *сучасний, етап* у тривалій історії суду присяжних. Реалізуючи положення про безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, законодавець у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. [36] та у процесуальних кодексах закріпив цю форму здійснення правосуддя. Закон «Про судоустрій і статус суддів» визначив місце інституту народних засідателів і присяжних в організації судової влади, їх статус і повноваження (ч. 2 ст. 1; ч. 3 ст. 5; ч. 1 ст. 15; частини 1, 2 ст. 57), порядок складання списку народних засідателів, присяжних та його затвердження (статті 58, 58¹), вимоги до народного засідателя, присяжного (ст. 59), підстави і порядок увільнення від виконання обов'язків

народного засідателя, присяжного (ст. 60), порядок залучення народних засідателів, присяжних до виконання обов'язків у суді (ст. 61), визначив гарантії їх прав (ст. 62). До Закону були внесені суттєві зміни і доповнення Законом №4652-Vi від 13.04.2012 р., №716-Vi від 19.12.2013 р., №769-Vii від 23.02.2014 р. та ін. щодо колегіального розгляду судових справ, статусу, списку присяжних та до його наступних статей [37]. На нашу думку, ч. 1 ст. 57 Закону «Про судоустрій і статус суддів» потребує чіткого вирізнення інституту народних засідателів і інституту присяжних, а ч. 1 ст. 58; ч. 6 ст. 59 – приведення відповідно до приписів Закону «Про засади державної мовної політики».

Категорії справ, до розгляду яких залучаються присяжні, визначені Кримінальним процесуальним кодексом України, прийнятим Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи, згідно з Конституцією України, безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя (ст. 30 КПК) [1, с. 96, 97]. Коментована стаття 30 КПК України «особливі порядки провадження в суді першої інстанції» вперше за час існування українського кримінального процесу визначила поняття, особливості формування та діяльності суду присяжних, закріпила механізми реалізації громадянами права на участь у ньому. Відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних.

КПК України визначено й порядок провадження в суді присяжних (ст. 383). Такий суд утворюється при місцевому загальному суді першої інстанції. Як зазначають автори другого тому Науково-практичного коментаря КПК, «можливість реалізувати своє конституційне право на участь у правосудді як присяжного виникла у громадян лише з ухваленням нового КПК» [1, с. 167, 168]. Таке зауваження суперечить історичному досвіду суду присяжних в Україні. Щодо мови, якою здійснюється кримінальне провадження, то у визначених у новому КПК загальних засадах (п. 22 ч. 1 та ч. 2 ст. 7), а також відповідної ст. 29, на нашу думку, доцільно привести їх положення у відповідність до ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики».

В. В. Берч звертає увагу, що в контексті конституційно-правового статусу присяжних важливим елементом, який підкреслює особливу роль присяжних як форми участі народу у здійсненні судової влади, є державно-владні

повноваження. Державно-владні повноваження присяжних полягають у можливості приймати рішення, які мають юридичні наслідки в рамках судового розгляду [33, с.17].

Як слушно зазначає І. М. Скуратович, згідно зі статтями 81–82 Статуту судових установлень, присяжні засідателі обиралися з місцевих жителів усіх станів, які були російськими підданими, віком від 25 до 70 років і проживали в окрузі не менше двох років. Деякі особи не мали права бути присяжними, зокрема ті, хто перебував під судом або слідством, неплатоспроможні боржники, особи, які перебували під опікою за марнотратство, а також хворі або ті, хто не міг спілкуватися російською мовою. Крім того, присяжними не могли бути священнослужителі, військовослужбовці та вчителі народних шкіл [34, с. 33]. Процес відбору присяжних був складним. Тимчасові комісії, утворені при повітових земських зборах, до 1 вересня кожного року складали загальні списки кандидатів у присяжні засідателі. Ці списки були доступні для ознайомлення протягом одного місяця, упродовж якого особи могли подавати докази комісії, якщо вони не погоджувалися з кандидатом. Потім комісія вносила поправки до списків на основі цих заяв. До 1 жовтня виправлені списки були подані губернатору, який до 1 листопада мав право вилучити осіб, які були незаконно включені до списків, і розглянути будь-які раніше проігноровані заяви [35, с. 49].

Цивільний процесуальний кодекс України також передбачив відродження інституту народних засідателів. У п. 2 ст. 18 ЦПК визначено, що у випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді [38]. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» були внесені зміни й у ст. 185⁵ Кодексу України про адміністративні правопорушення, де йдеться про перешкоджання явці до суду народного засідателя, присяжного. На часі, як зазначають деякі правознавці, обговорення про можливість для громадян України участі у здійсненні правосуддя в усіх видах судів загальної юрисдикції незалежно від їх спеціалізації [39, с. 95–96].

Отже, законодавство України – Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», процесуальні кодекси офіційно закріпили ідею необхідності існування як інституту народних засідателів, так і інституту присяжних. Тим самим законодавець на якісно новому, сучасному, рівні закріпив і розвинув традиції і досвід, вітчизняний і зарубіжний, цієї форми участі народу в правосудді, зробив їх важливою складовою нинішньої

судової реформи в Україні. Інститути народних засідателів і присяжних здатні позитивно вплинути на демократизацію судової системи, посилити довіру населення до судової влади та суддів, віру у справедливість та закон. Отже, йдеться про реалізацію положень Конституції України щодо участі громадян у здійсненні правосуддя. Простежування еволюції інституту присяжних є доказом ефективного розвитку та реалізації ключових принципів кримінального судочинства, таких як рівність, змагальність, справедливість, верховенство права, законність та демократизм. Інститут суду присяжних вважається ефективною складовою механізму захисту прав людини від помилок у досудовому розслідуванні, професійної упередженості суддів та застарілих законів, які можуть призвести до покарань, що не відповідають ступеню вини обвинуваченого. Беручи до уваги європейський та американський досвід функціонування судів присяжних, було зазначено, що система суду присяжних має потенціал для подальшого розвитку та вдосконалення. Розглянуті в історичному контексті конституційно-правові засади діяльності суду присяжних підтверджують його важливу роль у здійсненні правосуддя та підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення цього інституту для забезпечення справедливості в суспільстві.

Список використаних джерел

- [1] Пашук А. Й. Суд і судочинство на лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 179 с.
- [2] Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов : Вища шк., 1974. 191 с.
- [3] Чангулі Г. І. Суд присяжних – анахронізм чи необхідність? *Антологія української юридичної думки* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 2004. Т. 9. С. 709–718.
- [4] Довгий Т. Суд присяжних (До відновлення давньої правової традиції в Україні). *Сучасність*. 1994. № 6. С. 63–69.
- [5] Русанова І. О. Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. 184 с.
- [6] Тернавська В. М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
- [7] Гринишин А. Б. Вітчизняний досвід участі присяжних засідателів у здійсненні правосуддя в кримінальних справах. *Держава і право*. Вип. 48. Київ, 2010. С. 512–518.
- [8] Мацькевич М. М. Суд присяжних в Україні після судової реформи 1864 р. *Унів. наук. зап. Серія: Право*. 2010. Вип. 2. С. 48–56.
- [9] Сидорчук О. О. Компетенція та діяльність суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. Серія юрид. 2010. Вип. 2. С. 52–60.
- [10] Сидорчук О. О. Функціонування суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2012. № 2. С. 105–108.
- [11] Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : монографія. Харків : Право, 2005. 272 с.

- [12] Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 2(77).
- [13] Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. (К пятидесятилетию Судебных Уставов). Москва, 1914. 348 с.
- [14] Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О. Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний та суд присяжних. *Право України*. 2004. № 8. С. 114–115.
- [15] Рижкова Ю. А., Овсяннікова О. О. Суд присяжних: міжнародна практика та проблеми реалізації в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/103.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
- [16] Полное собрание законов Российской империи. Т. 39. Собрание второе. отделение второе. 1864. от 41319–41641. СПб., 1867. 573 с.
- [17] Кони А. Ф. Собрание сочинений : в 8 т. Москва, 1967. Т. 4. С. 201–202.
- [18] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.10.2024).
- [19] ПСЗРИ. Т. 42. отд.1: 1867. СПб., 1871. № 44094, 45104.
- [20] ПСЗРИ. Т. 43. отд.1: 1868. СПб., 1873. № 45490.
- [21] ПСЗРИ. Т. 43. отд.1: 1868. СПб., 1873. № 46062.
- [22] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1. 696 с.
- [23] Історія вчень про право і державу : хрестоматія / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина. 6-те вид., доп. і змін. Харків : Право, 2014. 928 с.
- [24] Вестник УНР. 1918. 10 січ.
- [25] СУ УСРР. 1920. № 25 Ст. 536.
- [26] СУ УСРР. 1922. № 54. Ст. 779.
- [27] ЗУ УСРР. 1925. № 92–93. Ст. 522.
- [28] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – июнь 1944 г. М. : Гослитиздат, 1944. 486 с.
- [29] ВВР УРСР. 1960. № 23. Ст. 176.
- [30] Історія держави і права Української РСР : в 2 т. / редкол. Б. М. Бабій та ін. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2. 1937–1967 рр. 427 с.
- [31] ВВР УРСР. 1961. № 2. Ст. 15.
- [32] ВВР УРСР. 1963. № 30. Ст. 464.
- [33] Берч В. Ключові підходи до розуміння конституційно-правового статусу присяжного в Україні. *Успіхи і досягнення у науці*. 2024. № 7. С. 14–20.
- [34] Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Т. 8. Судебная реформа. Москва : Юрид. лит., 1991. 496 с.
- [35] Скуратович І. Н. К вопросу становления суда присяжных по судебной реформе 1864 г. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». 2018. Вип. 25. С. 48–53.
- [36] ВВР України. 2010. № 41–50. Ст. 529.
- [37] ВВР України. 2013. № 21. Ст. 201.
- [38] ВВР України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
- [39] Вільгушинський М. Участь громадськості у здійсненні правосуддя судами загальної юрисдикції. *Юрид. Україна*. 2013. № 7. С. 92–97.

Віктор Миколайович Єрмолаєв

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
професор кафедри теорії та історії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7663-3264

Viktor N. Yermolaiev

Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine
Professor of the Department of Theory and History of Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: iposvita@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3305-6591

Рекомендоване цитування: Єрмолаєв В. М. До питання про суд присяжних в Україні: історико-правовий аналіз. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 102–122. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315204>.

Suggested Citation: Yermolaiev, V.N. (2024). To the Question of the Jury Trial in Ukraine: Historical and Legal Analysis. *Problems of Legality. Special Issue*, 102-122. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315204>.

Статтю подано / Submitted: 18.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 23.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

Право та політична релігія: теологія радянського права¹

Дмитро Олександрович Вовк*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

*e-mail: dmtr.vovk@gmail.com

Анотація

У статті я намагаюсь застосувати популярний у політичній філософії концепт політичної релігії до дослідження радянського права. Політична релігія використовується для описання тоталітарних режимів, які для зміцнення своєї легітимності та контролю над суспільством використовують релігійні за своєю природою доктрини, символи, ритуали і практики. Я досліджую, як радянська політична релігія впливала на правову систему СРСР. Спочатку я коротко характеризую радянську політичну релігію. Далі я формулюю символи віри радянського права – сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право. Ці ідеї стосуються природи радянського права, його ролі в суспільстві та русі до комунізму, взаємодії права з політикою та державою, а також взаємозв'язків із буржуазним правом. Після цього я показую, як радянська юридична наука розвивала ці ідеї у вигляді теології радянського права. І нарешті в кінці статті я доводжу, що ці ідеї впливали на правову систему чи її окремі елементи на прикладі концепцій унікальності, публічності і політизованості радянського права, а також концепції соціалістичної законності.

Ключові слова: політична релігія; радянське право; тоталітарна держава; марксизм-ленінізм; право і політика; секуляризація права.

Law and Political Religion: the Theology of Soviet Law

Dmytro O. Vovk*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

*e-mail: dmtr.vovk@gmail.com

---

¹ Стаття під назвою «Теологія радянського права» була надрукована в журналі: *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 53–86.

Abstract

That paper is one of my works, in which I try to apply the concept of political religion to Soviet law studies. Many political philosophers and scholars use this concept for describing the nature of totalitarian regimes, for which metapolitical goals (achieving communism, Nation defense etc.) and the tasks of their own legitimacy strengthening and increasing the control of society presuppose the usage of means which are religious by their nature. Political studies of political religion are quite developed, but legal theory pays almost no attention to such concept. So, in the paper I am trying to answer the question: if Soviet political regime can be defined as political religion, what does it means for law? In this paper I pay significant attention to Soviet law theology, that is the development of Marxism-Leninism dogmas in legal realm, which I call the "symbol of faith" of Soviet Law. I show how the "symbol of faith" guided Soviet legal studies, what philosophical and legal problems they raised and the ways Soviet scholars solved them. I mean such problems as connection between law and economics, law and state, law and factual social relations, the role of law in achieving communism. In 1920s there were different versions of Marxist legal theory (Evgeny Pashukanis, Mikhail Reysner, Pyotr Stuchka, and others), but at the beginning of 1930s the unification of approaches was being made (the 1938 narrow-normative definition of law by Andrey Vyshinsky became its). The Vyshinsky's definition was partly rejected during post-Stalin era, the new attempts to substantiate the broader understanding of law by connecting it with legal conscience and legal relations appeared. Though these conceptions were formally substantiated as attempts to find "the right one" Marxist understanding of law, their authors were rather trying to reconcile their own vision of law with official ideology. In the paper I also delineate how Soviet law theology influenced Soviet law system. By using some examples, I argue that this theology was not just the set of ideas far from legal practice. For example, Soviet ideological dogmas determined the development of the socialistic legality doctrine as the key doctrine of Soviet legal order. At the same time Soviet legal system has never been developed exclusively under influence of Soviet political religion; it always was a mixture of influences, including Marxist-Leninist teachings, civil law tradition, political reasons etc.

Keywords: political religion; Soviet law; totalitarian state; Marxism-Leninism; law and politics; secularization of law.

Вступ

На початку 1950-х рр. мій науковий керівник, у подальшому доктор юридичних наук і професор Марк Веніамінович Цвік, був аспірантом Харківського юридичного інституту, де готувався захистити кандидатську дисертацію з радянського права. Його праця «Радянське законодавство» стосувалася суто юридичних питань: природа радянських законів, співвідношення права та законодавства, ієрархія правових актів у Радянському Союзі. Коли його кафедра рекомендувала дисертацію до захисту, вийшла нова стаття Йосипа Сталіна «Марксизм та проблеми мовознавства». Незважаючи на те, що стаття Сталіна стосувалася питань, які були досить далекими від радянського законодавства, підготовка до захисту була негайно зупинена і дисер-

тацію було повернуто авторові для врахування положень статті. Це не мало нічого спільного з якістю дисертації або видатною науковою значимістю творів Сталіна. Дослідження просто не могло вважатися завершеним, якщо у ньому не було цитат з останніх статей чи книг радянського очільника, Маркса, Енгельса та Леніна. Усі вони могли бути використані як остаточний аргумент у дискусіях – як істина в останній інстанції. Середньовічні богослови так само цитували Біблію, отців Церкви чи Аристотеля.

Приблизно в цей же час науковий керівник мого керівника, завідувач кафедри теорії держави і права, а до Революції 1917 р. – приват-доцент в Харківському імператорському університеті Володимир Сливницький мав звичку не пускати на свої лекції нікого, крім власних студентів. Якщо він бачив незнайому людину, то залишав аудиторію, побоюючись, що його можуть неправильно зрозуміти. У радянські часи він не писав ні слова; його академічні погляди залишилися лише у спогадах, наукових працях та лекціях його учнів. Це було наслідком страху, що його часто відчують ті, хто живе в тоталітарному режимі. Однак думка про те, що читання лекцій про Закони дванадцяти таблиць або про види норм права може суперечити Марксу чи Леніну, які нічого не писали і не говорили з цих питань, нагадує мені більш давній страх перетнути тонку та часто мінливу межу, що відокремлює теологію від ересі.

Таку саму релігійність можна виявити і в радянських юридичних текстах та конституційних актах. Конституція СРСР 1924 р. починається з цілком апокаліптичного опису: світ поділений на два табори, соціалістичне царство добра, де панує мир, свобода і рівність, і капіталістичне пекло, де панують нерівність, рабство, погроми і шовінізм. Релігійна риторика проходить і через інші радянські конституційні тексти. В Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. обов'язок людини працювати підкріплюється майже прямою цитатою святого Павла: «Хто не працює, той і не їсть».

Мета цієї статті полягає у тому, щоб показати, що в основі радянського права лежала марксистсько-ленінська філософія, що мала статус квазірелігії, оскільки вона спиралася на заздалегідь визнану безпомилковість їх авторів. Вироблені нею методологічні положення не підлягали науковій чи будь-якій іншій критиці; їх обговорення оберталось навколо пошуку правильної інтерпретації цих положень та їх належного використання при дослідженні права. Ці положення становлять «символ віри» радянського права, який розвинувся у правове вчення, окремі складові якого більше нагадують теологію, ніж філософію права.

Джерело цієї релігійності було не в самому радянському праві, а в радянському тоталітарному політичному режимі, який можна описати за допомогою концепцій політичної релігії. Ця концепція виходить із того, що тоталітарні режими запозичують чи спотворюють релігійні засоби підтримки влади і контролю над суспільством та окремими індивідами та регулювання їхнього життя, а в основі тоталітарної політичної влади завжди лежить суперідея, задля втілення в життя якої держава звільняється від будь-яких правових обмежень. На мій погляд, концепція політичної релігії є адекватним інтелектуальним інструментом для вивчення певних аспектів радянського права, що дозволяє більш глибоко поглянути на принципи, доктрини та практики радянського права, ніж це роблять традиційні аналітичні підходи, що описують радянське право в межах дихотомії «право – свавілля», як це було зроблено Густавом Радбрухом¹, Г. Л. А. Хартом², Гарольдом Берманом³ або Деннісом Ллойдом⁴ (з різними висновками).

Я також стверджую, що традиційні підходи є недостатніми для розуміння основи радянського права. Дж. Патон⁵ писав, що радянське право було «мечем для виконавчої влади, а не щитом для приватного громадянина», тобто що радянське право було свавіллям держави. З цим можна загалом погодитись. Справді, для політичних дисидентів або будь-якої особи чи соціальної групи, підозрюваних у нелояльності, радянське право було інструментом покарання за нелояльність. Але водночас для політично лояльних осіб у цивільних, сімейних та трудових відносинах або навіть у деяких відносинах з публічною владою радянське право могло бути щитом. Більше того, навіть якщо Патон має рацію, незрозуміло, чому радянська концепція права не вкладається у рамки жорсткого позитивізму, що давало би змогу державі зручно розмахувати своїм «правовим мечем».

Ще менш зрозуміло, чому філософію радянського права важко перекласти традиційною мовою філософії права. Будь-яка філософія права виходить, як мінімум, з певної цінності чи хоча б значущості та відносної автономії права від інших соціальних інститутів. Тільки за цієї умови мають право на життя основоположні питання філософії права: право і мораль, право і закон, валідність права. Філософія радянського права була спрямована

---

¹ Густав Радбрух, "Законне неправо і надзаконне право," *Проблеми філософії права*, вип. II (2004): 83–94.

² Herbert Hart, *Concept of Law*. 3d ed. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 210–12; Herbert Hart, "Separation of Law and Morals," *Harvard Law Review* 71, no. 4 (February 1958): 593–629.

³ Harold Berman, "Soviet Law and Government," *Modern Law Review* 21, no. 1 (January 1958): 22; Harold Berman, "Soviet Justice and Soviet Tyranny," *Columbia Law Review* 55, no. 6 (June 1955): 805–06.

⁴ Lloyd, Dennis. *The Idea of Law* (London: Penguin Books, 1952), 204.

⁵ George Paton, "Soviet Legal Theory," *Res Judicatae*, no. 58 (1947): 62.

на підпорядкування права політиці, при цьому проголошуючи, що право і політика є продуктами економіки та класової боротьби. Основна ідея тут полягала не в тому, що право було тим, що держава визнала правом, а скоріше що право мало сенс настільки, наскільки воно сприяло державі у просуванні радянського суспільства до вельми невизначеного комуністичного ідеалу. Дотримання будь-якого правового принципу, норми чи процедури має вторинне значення відносно цього кардинального завдання держави.

Я також хочу довести, що теологія радянського права була не лише сукупністю ідей. Ці ідеї значною мірою вплинули на правову систему СРСР, визначивши траєкторію її розвитку. Нарешті, мені здається, що розуміння релігійних рис радянського права може бути важливим для розуміння певних особливостей пострадянських правових систем, чого я торкнувся наприкінці статті.

Окреслені вище цілі статті визначають її структуру. Спочатку я коротко поясню концепцію політичної релігії як спосіб пояснення природи тоталітарних політичних режимів, далі охарактеризую те, що я називаю «символ віри радянського права» – сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право, потім покажу, як радянська юридична наука розвивала ці ідеї, а наприкінці, знову ж таки коротко, продемонструю, як ці ідеї впливали на радянську правову систему, на прикладі таких її ознак, як унікальність, публічність та політизованість, а також на прикладі доктрини соціалістичної законності.

I. Радянський комунізм як політична релігія

Історію політики можна легко написати як історію політики та релігії. Вічні політичні питання – чим держава відрізняється від групи грабіжників (навіть якщо єдиною реальною різницею між ними є стаціонарний характер однієї з груп цих грабіжників), чому державі потрібно підкорятися і чому вона має право на примус – на всі ці питання в історії людства пропонувалися релігійні відповіді: наприклад, божественний статус давніх монархів, висловлювання святого Павла про всяку владу від Бога (Рим., 13:1), статус монарха як глави Церкви, середньовічне вчення про божественне право короля та відповідні міфи, символи та ритуали. Релігія включала політичну владу в метаполітичний контекст того, що колись Лео Штраус¹ називав «уявною досконалістю», і пов'язувала її з трансцендентними силами та потойбічними цілями, що надають смисл життю людини, тобто Град Божий, спасіння чи небо.

¹ Leo Strauss, "Three Waves of Modernity," in *Introduction to Political Philosophy* (Detroit: Wayne State University Press, 1989), 86.

Таким чином, релігія та санкціоноване нею право норматизували відносини між людиною та політичним порядком. Якщо монарх є одним із богів або сином Бога чи Неба, або божественною є сама природа державного урядування чи право монарха володарювати над своїми підданими, то влада уряду є частиною вічного божественного порядку і повинна сама дотримуватися вимог Бога, а не діяти на виключно свій власний розсуд. Страх і безсилля, які відчувала людина перед могутністю суверена, відтворювались у відповідному страху і безсиллі суверена перед могутністю бога чи богів та його обов'язку правити за божественними приписами; і правитель, і підкорена особа – обидва несли відповідальність перед Богом.

Реальні політичні практики, звичайно, були складнішими і в аспекті джерел легітимності державної влади, і в аспекті реального відчуття монархом власної зв'язаності божественною метою його влади, що підтверджується у першому випадку політичними формами, де релігійна легітимація державної влади переплітається з елементами політичного представництва (наприклад, Рим часів республіки), а у другому випадку – численними філіппіками старозавітних пророків проти несправедливих монархів і продажних суддів.

Секуляризація політики та права, тобто витиснення релігійного контексту з політико-правового дискурсу, змінює цю схему. Політика стає виключно або переважно справою цього, а не потойбічного світу. Посилаючись на історичне дослідження Крістофера Хілла, Джеффри Стаут¹ вказує, що вже в середині XVII ст. цитування Священного Писання в англійському парламенті могло викликати хіба що сміх, що означає, що публічний дискурсивний авторитет Біблії зменшився. Божественне право короля не завадило Вищому суду справедливості відправити Карла I на шибеницю.

Водночас віра, релігійний спосіб аргументувати владу, символізм та ритуали, які раніше пов'язували політичну систему з традиційною релігією, повністю з політики не зникли. Еміліо Джентіле² пише, що у новітні часи відбувається перехід від сакралізації політичної влади до сакралізації політичної системи. Іншими словами, сама політика набуває рис релігії, різниця полягає лише в тому, що зміст релігії, як зазначає Ерік Фогелін³, вже не виходить за межі світу, а стає іманентним йому. Віра та прихильність релігійного типу та відповідні практики починають спрямовуватися на речі цього світу – батьківщину, людство, клас, расу, минуле, історію, стосунки між правителем і підлеглими, які або були зачаровані (Георг Зіммель) або залякані (Ерік Фромм) правителем.

¹ Jeffrey Stout, *Democracy and Tradition* (New Jersey: Princeton University Press), 94–95.

² Emilio Gentile, *Politics as Religion* (New Jersey: Princeton University Press, 2006), XIV.

³ Eric Voegelin, *Political Religions* (Lewiston, New York: E. Mellen Press, 1986), 14.

Джентіле говорить про дві форми цієї світської релігії: громадянська релігія та політична релігія. Він пише:

Громадянська релігія – це концептуальна категорія, яка містить форми сакралізації політичної системи, що гарантують плюралізм ідей, вільну конкуренцію у здійсненні влади та здатність підлеглих змінювати тих, хто ними управляє, за допомогою мирних та конституційних методів... Політична релігія є сакралізацією політичної системи, заснованої на незмінній монополії влади, ідеологічному монізмі, обов'язковому та безумовному підпорядкуванні індивідів та спільнот її кодексу заповідей¹.

Тоталітарний режим претендує на те, щоб бути більше, ніж формою правління. Він бачить себе вершителем історії, творцем нового суспільства або нової соціально-економічної формації, джерелом світової революції, захисником раси чи нації, яка перебуває під загрозою. Ця священна місія виправдовує монополію уряду на політичну та економічну владу, тотальний контроль над суспільством та будь-яке свавілля та терор стосовно окремих людей, оскільки, як наголошується, ці засоби ведуть до омріяної кінцевої мети. У цьому сенсі будь-яка реальна тоталітарна держава є сумішню страху та перспективного щастя – «раєм по цей бік могили» (Йозеф Шумпетер²), де страх перед всемогутньою та всезнаючою машиною влади, яка не зв'язана жодними обмеженнями, компенсується офіційною перспективою майбутнього щастя: комуністичним безкласовим суспільством чи Тисячорічним рейхом, до якого людство, як проголошував плакат у Соловецькому таборі, потрібно вести «залізним кулаком».

Я не буду окремо обговорювати питання про те, чи політичні релігії копіюють чи замінюють традиційну релігію³. Мені здається, що цілі тоталітаризму, тотальної монополізації влади та контролю над суспільством та індивідами, їх поведінкою та свідомістю підштовхують таку політичну систему до широкого (можливо, спотвореного) використання та відтворення релігійних підходів та концепцій. Для тоталітарних режимів релігійні способи обґрунтування і здійснення влади сприяють досягненню цих цілей⁴. І тому деякі «острівці» – вільні від політичної ідеології та правових

¹ Gentile, *Politics as Religion*, XV.

² Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London, New York: Routledge, 2006), 6.

³ Peter Baehr and Hannah Arendt, *Totalitarianism and the Social Sciences* (New York: Stanford University Press, 2010). James Gregor, *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History* (Redwood City: Stanford University Press, 2012).

⁴ У «Тероризмі та комунізмі» Лев Троцький ставить питання, як змусити буржуазію підкорятися, якщо пролетарська держава не матиме «загробних кар» та «попівського пекла». Для нього відповіддю був терор. Однак терор не був би ефективним, а політичний порядок не був би стабільним без ідеології, до якої не було залучено більшість населення (Leon Trotsky, *Terrorism and Communism. A Reply to Karl Kautsky* (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1961), 22).

інститутів (такі як цивільно-правові договори), в умовах розквіту тоталітаризму є винятком.

Ми можемо розглядати радянський політичний режим з його офіційною комуністичною ідеологією, підтримуваною культами, міфами, символами, ритуалами, практиками та інститутами як політичну релігію, спираючись на яку, Ленін та його партія більшовиків захопили, монополізували та змогли тривалий час утримувати владу.

Основу ідеології радянського комунізму склало ленінське та згодом сталінське тлумачення марксизму. Вчення Маркса про неминучу пролетарську революцію та побудову комуністичного безкласового та бездержавного суспільства нагадує не стільки наукову теорію, скільки пророцтво чи «пророчу релігію» (Карл Поппер¹), про останніх, які стануть першими, про «світовий пожар у крові» та Град Божий на землі. Це важливий момент, адже таке тлумачення класової боротьби виводить її за межі політики та економіки, а політичний режим – за межі управління справами суспільства. Звільнення пролетаріату разом із усім людством стає питанням бою добра і зла, вигнання несправедливості з цього світу², а не лише політичного протистояння і боротьби за справедливий розподіл економічних ресурсів. Тому не дивно, що марксизм, як пише Б'ярн Мелкевік³, швидко став об'єктом культу та майже релігійної відданості тих, хто, вірячи в Комуністичний маніфест, чекав і своїми діями наближав створення комуністичної «співдружності, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх».⁴

Ленінська інтерпретація марксизму посилила цю релігійну складову, прагнучи підлаштувати вчення Маркса під власні політичні цілі.

По-перше, Ленін відкинув будь-які інтерпретації марксизму, що пропонували мінімізувати класову боротьбу та експлуатацію еволюційним шляхом без революції.

По-друге, Ленін, з посиланням на Маркса та Енгельса, обґрунтував, що перехід від капіталістичного суспільства до комунізму має містити одну проміжну і дуже важливу зупинку. Революція не є засобом знищення держави; вона замінює буржуазну державу на державу перехідного типу, пролетарську державу, що почне відмирати з поступовим зникненням класових суперечностей⁵. Держава диктатури пролетаріату (насправді, його та його партії влас-

---

¹ Karl Popper, *Open Society and Its Enemies, Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 198.

² Baehr and Arendt, *Totalitarianism and the Social Sciences*, 193.

³ Bjarne Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis* (Paris: Buenos Books International, 2010), 7.

⁴ Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (London: Penguin Books, 1985), 105.

⁵ Vladimir Lenin, *State and Revolution* (New York: International Publishers, 1932), 15–16.

ної диктатури) – єдиний шлях до побудови комунізму. Ленін підкреслював, що експлуататорів можна швидко розбити, але не можна швидко знищити¹, тому після революції держава пролетарської диктатури має зберегтися і бути достатньо сильною для битви з буржуазією та її посібниками. Сталін додав до цієї ідеї тезу про зростання класових протиріч під час переходу до комунізму та про неможливість зникнення держави у СРСР, поки країна перебуває в оточенні капіталістичних держав², що дозволило обґрунтувати потребу у навіть ще більш потужнішій державі, котра була б підготовлена до бою проти ворогів усередині та ззовні. Тим самим відмирання держави стало питанням далекого майбутнього, а сама радянська держава постала як необхідний провідник суспільства у новий безкласовий світ, де, за словами Леніна, кожен матиме змогу «отримувати від суспільства без будь-якого контролю за працею окремого громадянина будь-яку кількість трюфелів, автомобілів, піаніно тощо»³. Ця месіанська роль дозволила державі виправдати будь-яке поведження із суспільством та окремими індивідами.

По-третє, марксизм-ленінізм був виведений з-під будь-якої наукової критики. Тексти Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна (за часів його правління) стали офіційним канонам, тоді як усі інші версії марксизму (анархічна, релігійна, соціал-демократична тощо) оголошувалися збоченнями або наклепом. Цю традицію заклав сам Ленін, якому верифікація висновків Маркса та Енгельса видавалась абсурдним завданням. Складність, однак, полягала в тому, що твори «апостолів комунізму» (Джордж Гінз⁴) містили внутрішні доволі серйозні протиріччя, які майже неминучі, коли усі твори певного мислителя, включаючи навіть його листи, сприймаються як єдине ціле. Більше того, канон марксизму-ленінізму часто не відповідав або прямо суперечив фактичній політичній практиці більшовиків.

Внутрішні протиріччя у вченні марксизму-ленінізму долалися так само, як і внутрішні протиріччя в Біблії. Подібно до середньовічних схоластів Ленін та його послідовники жонгливали цитатами, щоб узгодити ці про-

¹ Vladimir Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1952), 48.

² Розвиваючи цю думку, Андрій Вишинський стверджував, що держава не зникне, доки усі країни світу не стануть соціалістичними (Andrey Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law* (Moscow: State Publishing of Law Literature, 1948), 227; Andrey Vyshinsky, *The Teachings of Lenin and Stalin on Proletarian Revolution and the State*, trans. A. Rothstein (London: Soviet News, 1948), 116–17). Іронія, однак, полягала в тому, що Енгельс справді писав про посилення публічної влади під час зростання класових протиріч всередині держави. Але він мав на увазі буржуазну державу, а не державу, де пролетарська революція вже досягла успіху (Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State: in the Light of the Researches of Lewis H. Morgan* (New York: International Publishers, 1972), 230).

³ Lenin, *State and Revolution*, 80.

⁴ George Constantine Guins, *Soviet Law and Soviet Society* (The Hague: M. Nijhoff, 1959), 70.

тиріччя, або продемонструвати, що проблема полягає не в уявному проти-річчі, а в нерозумінні «правильного» революційного марксизму – символу віри, який відкрився саме більшовикам і більше нікому¹. Ленін присвятив свою основну теоретичну роботу «Держава та революція», як він сам каже, «реанімації справжнього вчення Маркса про державу» і очищенню його від «опортуністичного спотворення»². Слова «спотворення» та «очищення» є надзвичайно показовими. Це риторика боротьби з єрессю, а не наукової дискусії. Як Йозеф Шумпетер писав про марксизм в цілому, для правдивого марксиста, як і для будь-якого віруючого, опонент – не просто людина, що помиляється, а людина, яка впала у гріх³.

Відсутність політичних прав у радянській системі є логічним наслідком цієї тези. У ліберальних порядках критики влади мають такий самий моральний статус, як і прихильники влади. Але коли політика стає релігією, то політичні права (свобода зібрання для критиків влади, багатопартійна система тощо) посягають на ексклюзивно «істинний» політичний порядок так само, як гарантування релігійної свободи, у тому числі право не вірити, зазіхає на ексклюзивну істинність державної релігії, а критики влади впадають у такий самий гріх, що і єретики чи атеїсти. Карл Шмітт був цілком відвертим в одній зі своїх робіт нацистського періоду: «Зараз [після приходу до влади націонал-соціалістів] немає рівності, а точніше, відсутності дискримінації між ворогом Держави та її другом, між товаришем народу та чужаком»⁴. Ця думка заслуговує на увагу ще й тому, що вона демонструє риторичну відповідність критики політичного гріха критиці концепції прав людини з боку деяких релігій, для якої використовується заперечення «відмінності» на аргументи про рівність та недискримінацію. Відповідно до цієї критики виключення жінок з певних видів професій чи видів діяльності не видається дискримінаційним, оскільки чоловіки та жінки є юридично рівними, але природно різними та мають різні соціальні ролі; гетеросексуальні та гомосексуальні відносини мають регулюватися по-різному, оскільки перші відповідають (релігійній) моралі, а другі є гріхом тощо.

Протиріччя між офіційною ідеологією та реальним життям долалися шляхом того, що Ханна Арендт назвала «тоталітарною зневагою до фактів»⁵.

---

¹ Наприклад, Ленін писав, що, коли Маркс говорив про «майбутню державність комуністичного суспільства», він зовсім не суперечив базовому уявленню про комунізм як бездержавний лад (Lenin, *State and Revolution*, 84).

² Lenin, *State and Revolution*, 6–7.

³ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London and New York: Routledge, 2006), 5.

⁴ Carl Schmitt, *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity* (Corvallis: Plutarch Press, 2001), 4.

⁵ Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (New York: Schocken Books, 2004), 590.

Усі дії режиму, що суперечили його ідеології чи офіційно заявленим цілям, вважалися нереальними, неіснуючими. Таким чином, на радянських заводах не було робітників, зобов'язаних працювати у майже рабських умовах, бо працівники Леніна були «авангардом»¹ трудящих та господарями світу, які «жартувати із собою нікому не дозволять»².

Не було фактичної Верховної Ради СРСР – карикатури на представницький орган, що не мала жодного впливу на уряд, бо Маркс критикував буржуазну демократію саме за свавілля виконавчої влади та недостатній контроль за нею з боку парламенту³, а сам парламент називав «режим хвилювання», що живе у боротьбі та боротьбою⁴.

Месіанська роль держави у формуванні нового суспільства радянських людей та просуванні до комунізму доповнювалася марксистсько-ленінськими вченнями у всіх сферах суспільного життя, навіть найнесподіваніших, оскільки релігійний характер радянського комунізму вимагав спроможності створити цілісну картину світу, в якому всі першочергові питання людського життя знайдуть відповідь. «Марксизм зможе зробити все», – запевняє персонаж у забороненому антиутопічному романі Андрія Платонова «Котлован». Відповідно марксистсько-ленінське вчення може бути застосоване скрізь: від науки до сексу, де марксизм-ленінізм міг навчати, як насправді відбувається генетична мутація, або пояснювати, що у статеві стосунки можна вступати лише із «класово близькими» партнерами.

Інституційний аспект радянського комунізму складала не лише держава, а й масові об'єднання адептів комуністичного вчення (партія, державні асоціації молоді, художників, письменників тощо). Членство в цих рухах, як приналежність до державної релігії у невітських суспільствах, було не лише способом залучення населення до офіційної ідеології, але і джерелом певних привілеїв або, частіше, умовою недискримінації.

Як і будь-яка традиційна релігія, радянська політична релігія мала власну міфологію, свої культу та антикульту, ритуали та «сакральні» місця. Усе це мало підвищувати легітимність політичного режиму та лояльність і контрольованість населення, виробляти нібито наукове пояснення і обґрунтування переваг радянської системи й емоційну установку на підтримку дій «партії та уряду». Одночасно з цим політичний режим постійно боровся із

¹ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 39.

² Lenin, *State and Revolution*, 85.

³ Bob Fine, *Democracy and the Rule of Law: Marx's Critique of the Legal Form* (New Jersey: Blackburn Press, 2002), 112.

⁴ Karl Marx, "Critique of the Gotha Programme," in *Later Political Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 71.

традиційною релігією, яку сприймав як ідеологічного та політичного конкурента за владу. Це дуже добре помітно в агресивній емоційності марксового визначення релігії «як зітхання пригніченого створіння, серця безсердечного світу, духа бездушних порядків, опіуму для народу»¹, «дурману, від якого потрібно звільнити своє сумління»², або у ленінському порівнянні віри у Бога з некрофілією³.

На рівні ідеології, як пише Девід Уелш, «присутність божественного Творця поставила під загрозу весь проект самоспасіння людства шляхом революційних дій»⁴, тоді як на рівні політичної практики церкви та релігійні громади становили, мовою Ханни Арендт, природного «об'єктивного ворога»⁵ – прихильників та членів класу експлуататорів, які вигравали від його могутності, чи навіть елемент урядової машини.

Ідеологія комуністичного атеїзму вирішує обидві ці проблеми. З одного боку, вона дозволяє державі присвоїти собі «функції та прерогативи Бога» (Уолтер Ліппманн)⁶. Селянський поет Микола Ключев в написаному одразу після революції вірші «Ленін» чує в декретах свого героя «ігуменський окрик» і радіє, що революція дала народові «свою», а не «казенну» церкву. А з іншого боку, комуністичний атеїзм стає виправданням для відмови від свободи совісті на користь державної боротьби «проти релігійного опіуму, що дурманить народ»⁷, тобто війни за звільнення віруючих від «неправильних» переконань, які, стверджував один радянський дослідник релігії, є перешкодою на шляху до їхнього щастя⁸.

Догмати, вчення та практики радянського комунізму впливали на нормативну систему радянського суспільства. Права і моралі, які виражали б лише логіку класової боротьби, у чистому вигляді ніколи не існувало. Те, що в СРСР називалося комуністичною мораллю, було скоріше поєднанням комуністичних цілей, патріотизму, загальних людських цінностей та правил співжиття. Те саме можна сказати і про радянське право. Існувала низка суттєвих особливостей, зумовлених вченням марксизму-ленінізму та природою радянської держави. Водночас радянське право не було повністю

---

¹ Karl Marx, *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 131.

² Karl Marx, "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte," in *Later Political Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 31–127.

³ Vladimir Lenin, *On Religion* (Moscow: Progress Publishers, 1969).

⁴ Уелш також наводить інші цитати з Маркса на користь думки, що той розглядав релігію скоріше як ідеологічного супротивника чи конкурента, ніж чуже для його уявлень про світ явище.

⁵ Arendt, *Origins of Totalitarianism*, 11.

⁶ Walter Lippmann, *Public Philosophy* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1989), 83.

⁷ Lenin, *State and Revolution*, 76.

⁸ Михаил Мчледов, *Религия и современность* (Москва: Госполитиздат, 1982), 243.

відмежоване від свого минулого і навіть мало певні спільні риси із західним правом. У цьому сенсі правова система СРСР нагадувала правову систему нехристиянської країни, де норми релігійного права могли конкурувати з місцевими звичаями чи світськими законами і навіть могли панувати над ними, не маючи змоги їх повністю витіснити.

II. Символ віри радянського права

Символ віри радянського права – це сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право. Ці ідеї стосуються природи радянського права, його ролі в суспільстві та русі до комунізму, взаємодії права з політикою та державою, а також взаємозв'язків із буржуазним правом.

Марксизм-ленінізм розглядає право як частину надбудови над економічним базисом – відносинами виробництва та обміну. Перший розділ Маніфесту комуністичної партії починається з твердження, що історія усіх суспільств, що досі існували, є історією боротьби класів¹. Там, де засоби виробництва товарів є достатньо досконалими, щоб утворювалися залишки для обміну, існують класи та класова боротьба. Економічно домінуючий клас, який володіє засобами виробництва та привласнює надлишки, закріплює у вигляді політичних та правових інститутів своє домінування над іншими класами. Тому право завжди закріплює або фактичну нерівність, або навіть фактичну та формальну нерівність між людьми різних класів. У цьому сенсі буржуазна держава та її право є способом закріплення та вираження панування буржуазії як правлячого класу над пролетаріатом та близькими до нього соціальними групами².

Соціалістична революція призводить до того, що раніше пригнічений пролетаріат разом зі своїми прихильниками, використовуючи насильство, перебирають владу на себе і встановлюють в інтересах тих, хто працює, державу диктатури пролетаріату. Після придушення опору з боку класу експлуататорів, зокрема, після встановлення суспільної власності на засоби виробництва, ця держава стає усенародною. Право у такій державі також є всенародним, тобто виражає інтереси усіх людей, а не окремих класів. Це, за зауваженням Леніна, «буржуазне право без буржуазії», тобто право, яке закріплює формальну рівність (і фактичну нерівність), але не застосовує цей принцип для класового пригноблення. Ленін писав, що соціалістична держава (перший етап переходу до комунізму) зберігає формальну рівність у розподілі продуктів споживання, коли кожен за рівну кількість праці отримує рівну

¹ Marx and Engels, *The Communist Manifesto*, 79.

² *Ibid*, 92–93.

заробітну плату (принцип «від кожного відповідно до його можливостей, кожному відповідно до його праці»). Тим самим буржуазно-правовий принцип формальної рівності використовується для знищення класів¹.

Усенародна соціалістична держава є останньою політичною формою перед комунізмом – безкласовим суспільством самоврядних громад, в якому держава і право відмирають. Всупереч іншим версіям марксового вчення Ленін підкреслював, що державу можна зруйнувати лише після руйнування класів соціалістичною революцією та встановлення соціалізму, що призводить до відмирання держави. Крім того, стверджував перший радянський лідер, після отримання політичної влади пролетаріат має повністю зруйнувати стару державну машину і замінити її на нову, що складається з організації озброєних робітників².

Таким чином, зміст права, як й інших елементів надбудови – політики, релігії, мистецтва, – визначається природою економічних відносин та класовою боротьбою в конкретний історичний період. Картини Рембрандта і романи Діккенса, середньовічне *droit coutimier* та формальна рівність буржуазного права, вибори та права людини, Бог і шлюб – все це виражає економічні умови життя в даному суспільстві та його класові суперечності. Змінюється економічний порядок – змінюються й ідеологічні форми його розуміння та вираження.

Що це означає для права?

По-перше, право є жертвою історичного розвитку. Коли настане фінал історії і утвориться комуністичне суспільство, право як інструмент примусу відіме. Відповідно призначення і фатум радянських юристів – жити в епоху відмирання того, чому вони присвятили своє професійне життя, та своїми діями наближати смерть права.

По-друге, якщо право є похідним від економічних відносин, його самостійний вплив на суспільство вельми обмежений. Правова форма потрібна для закріплення нового економічного ладу (наприклад, шляхом ухвалення і виконання законів про націоналізацію власності капіталістів, переслідування класових ворогів, зміцнення політичного режиму). Право – також і засіб просування комуністичних ідей; воно має виховну функцію. Однак право не здатне змінити існуючий економічний порядок. Натомість право, як частина надбудови, змінюється лише тоді, коли змінюється економічний базис.

---

¹ Lenin, *State and Revolution*, 82.

² Lenin, *State and Revolution*, 94.

Більше того, якщо головне екзистенційне питання стосується зміни економічного порядку, то задля побудови суспільства без класових суперечностей держава, що веде його до комунізму, може використовувати правові інструменти – закони та декрети, суди та судові процеси, як і всі інші елементи надбудови від політики до філософії, як їй заманеться. У таких випадках вся надбудова може стати ідеологічною зброєю в боротьбі добра (соціалістична держава на шляху до комунізму) проти зла (капіталістична система). Це не означає, що ця боротьба визначає зміст будь-якого закону, адміністративного акта, судового рішення чи будь-якої лекції в будь-якій юридичній школі, так само як і зміст книги чи фільму, але означає, що цей зміст завжди може бути зумовлений такою боротьбою. Якщо держава цього потребує, то закон та суд (а також і підручник з римського права, дитячі мультфільми або навіть п'єси Шекспіра) можуть бути мобілізовані на захист політичної системи. Поль Рікер писав:

Якщо вважається, що усі ці сфери [право, політика, релігія, культура] не є автономними, то держава сталінського типу є цілком можливою. Аргумент тут такий, що якщо економічний базис превалює, а усі інші сфери – лише його відображення, тіні чи відлуння, то тим самим ми допускаємо можливість маніпулювання цими сферами заради вдосконалення економічного базису¹.

Принаймні, що стосується права, ця держава настільки ж сталінська, як і ленінська. Ленін вказує, що інтереси революції вищі, ніж формальні права демократично обраного представницького органу (Всеросійських установчих зборів)². Іншими словами, правовими нормами можна знехтувати, якщо цього вимагає революція або ленінські уявлення про неї. У своєму листі до Дмитра Курського Ленін безпосередньо вимагає швидких, заснованих на революційній доцільності, показових судових процесів проти політичних ворогів радянської влади та агентів буржуазії та наголошує на ролі партійного впливу на суддів та членів революційних трибуналів для досягнення цього результату³. У цій вимозі політичної розправи над опонентами, що мала бути освячена рішенням суду, легко побачити майбутні сталінські показові процеси над ворогами народу і роль юридичної форми у встановленні нового соціалістичного ладу.

З точки зору політичної релігії юридична форма цінна настільки, наскільки вона відповідає проголошеним або фактичним цілям радянського режиму,

¹ Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: Columbia University Press, 1986), 115.

² Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 75.

³ Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., т. 44 (Москва: Издательство политической литературы, 1970), 396–97.

в першу чергу, забезпечення лояльності державі та її політиці. Тому Ленін у згаданому листі кілька разів підкреслює роль більшовицької партії в «покращенні» роботи суддів і чиновників. Мова не йде про альтернативне джерело правосуддя або нормотворчості (на основі партійної моралі, партійних рішень тощо), оскільки після революції партія не становить окремої від держави публічно-владної сили. Ленін має на увазі вплив політики на право, коли юридичні конструкції і принципи на кшталт презумпції невинуватості або *due process* є менш значимими, ніж політична доцільність, адже цілі політичної релігії вище юридичних принципів.

По-третє, епоха соціалізму має «своє власне» соціалістичне право як частину, етап комуністичного ідеалу, що поступово збувається, втілюється в життя. Це право у більшості концепцій радикально відрізняється від буржуазного права. Його можна порівнювати з буржуазним правом тільки з урахуванням того, що останнє, навіть одягнене в тогу прав людини або демократії, завжди виражає класовий примус і нерівність, а перше завжди виражає протилежне. У роботі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» Ленін писав: «Візьміть основні закони сучасних держав, візьміть управління ними, візьміть свободу зібрань або преси, візьміть “рівність громадян перед законом”, – і ви побачите на кожному кроці добре знайоме кожному чесному і свідомому робочому лицемірство буржуазної демократії»¹.

Це зручна рамка, яка дозволить радянській юридичній науці дивитися на буржуазне право так само, як Володимир Маяковський дивився на нью-йоркську буржуазію в поемі «Бродвей» – «зверхньо»:

Я в восторге от Нью-Йорка города.
Но кепчонку не сдерну с виска.
У советских собственная гордость:
На буржуев смотрим свысока.

У буржуазному праві немає і не може бути гарантій «реальних» прав людини або «реальної» справедливості. Натомість існують лише правові норми, процедури та інститути, за допомогою яких капіталісти забезпечують своє політичне домінування та поневолення експлуатованих класів.

Підтримка цього міфу у радянському праві спиралася на вже згадуване «тоталітарне презирство до фактів» – альтернативний світ минулого, сьогодення і майбутнього права, часто дуже далекий від реального світу. У розпал сталінських репресій 1938 р., коли щодня суди і квазісудові трибунали («трійки») відправляли невинних людей на смерть, автор найвідомішого

---

¹ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 34.

радянського підручника кримінального процесу докладно розмірковує про незалежність радянських суддів і їх підпорядкування лише закону¹. Того ж року Андрій Вишинський писав про необхідність встановлення індивідуальної вини у кожному конкретному злочині² на тлі практики покарання членів сім'ї ворогів народу. В іншій своїй роботі Вишинський вказує, що принципова особливість радянського конституціоналізму – це реальність конституційних прав, фактична можливість їх використовувати, тоді як буржуазне конституційне право є мистецтвом перекручення дійсності³. В реальності зазвичай все було з точністю навпаки: право на мітинг радянські громадяни могли реалізувати тільки в формі демонстрації на підтримку партії та уряду. Радянські конституції декларували право суб'єктів радянської федерації вийти з її складу, хоча насправді юридичний механізм виходу так і не було встановлено, а будь-які подібні спроби кваліфікувалися б як сепаратизм, буржуазний націоналізм і зрада Батьківщині.

Минуле, сьогодні і майбутнє в цьому альтернативному світі права могло змінюватися залежно від політичної ситуації. Футуристичні прогнози радянських юристів про швидке відмирання права в роботах першого десятиліття після Жовтневої революції практично зникають в наступні роки, оскільки держава бачить в ідеї відмирання загрозу власної могутності. Впливовий радянський теоретик права й юрист Євген Пашуканіс наприкінці 1930-х рр. XX ст. перетворюється в керівника банди ворогів народу, а його концепція права стає шкідницькою, щоб знову стати актуальною і цитованою вже після смерті Сталіна. В середині 1920-х рр. Андрій Вишинський в одній зі своїх робіт шанобливо цитує Миколу Криленка як аргумент правильності власних думок. А через дюжину років називає розстріляного в 1938 році Криленка фальсифікатором науки і шкідником і звинувачує його в «наклепницькому викладі [ідей] Леніна»⁴.

Радянське право було також секуляризованим, тобто повністю емансипованим від традиційної релігії. Вище я торкався мотивів конфлікту радянської політичної релігії і традиційних релігій. Бог кидав тінь на всемогутність держави, релігія була ідеологічним конкурентом і об'єктивним політичним ворогом тоталітарної системи. Для права це означало три основні моменти. По-перше, релігійне праворозуміння було повністю виключено з правового дискурсу, хоча сам цей дискурс, що існував в рамках описаної мною догми,

¹ Михаил Строгович, *Природа Советского уголовного процесса и принцип состязательности* (Москва: Юридическая пресса Народного комиссариата министерства юстиции СССР, 1939), 39.

² Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 109.

³ Ibid, 113.

⁴ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 109.

був в значній мірі релігійним за своєю природою. Всі подібні концепції (наприклад, неотомізм Жака Марітена) вважалися реакційними і ненауковими. По-друге, співвідношення релігії та права розглядалося виключно в рамках проблем історії права або порівняльного правознавства. Для того, щоб перерахувати спеціальні теоретико-правові дослідження права і релігії, вистачить пальців однієї руки; провідні радянські теоретики воліли триматися від цієї теми подалі. У цьому була логіка, адже релігія – пережиток минулого, форма терапії для пригноблених і спосіб освячення влади пануючого класу в умовах соціалізму – повинна відмерти, при чому значно швидше держави і права. По-третє, правова форма використовувалася як інструмент боротьби проти релігії (обмеження священиків в політичних правах, кримінальна відповідальність за релігійну пропаганду серед неповнолітніх тощо).

III. Розвиток теології радянського права

У цій частині я розгляну питання про те, як теологія радянського права розвивала свій символ віри за допомогою чотирьох взаємопов'язаних проблем: 1) «смерть» права; 2) співвідношення соціалістичного та буржуазного права; 3) зв'язки між правом і політикою; 4) економічна природа права (проблема базису-надбудови). Термін «теологія» тут, звичайно, є умовним. Я використовую його, щоб підкреслити, що в дослідженнях радянських юристів не було чіткого розрізнення між філософією чи теорією права та релігійними тлумаченнями марксизму-ленінізму. Семюель Шуман порівнював радянську філософію з «теологічною екзегезою, а не з будь-чим, що може бути визначено як професійний продукт таких людей, як Платон, Кант або Юм»¹. Спостереження Шумана є особливо доречним після уніфікації в радянській науці підходів до права, проведеної Андрієм Вишинським наприкінці 1930-х рр. Проте теологія радянського права мала просувати цілком раціональні цілі тоталітарного політичного режиму: централізація влади, максимальна присутність держави у суспільному житті та контроль над суспільством, лояльність населення і його (законо)слухняність.

Філософію і теорію радянського права об'єднує кілька загальних методологічних прийомів:

1) обов'язкові посилання на канонічні тексти марксизму-ленінізму як спосіб обґрунтування правильності власних висновків;

---

¹ Samuel Shuman, "Soviet Legality as Revealed by Soviet Jurisprudence," *Wayne Law Review*, no. 2 (Spring 1959): 112. Термін «екзегеза» стосовно творів ленінських та сталінських філософів також вживав і Карл Шмітт (Schmitt, *State, Movement, People: the Triadic Structure of the Political Unity*, 63).

- 2) класовий підхід як єдиний науковий і об'єктивний підхід до права; всі інші способи пояснити права помилкові або обмежені, оскільки не враховують роль класової боротьби;
- 3) протиставлення соціалістичного (радянського) і буржуазного права (звідси використання в назвах різних юридичних наук прикметників «соціалістичний» або «радянський»: теорія соціалістичного права, радянське кримінальне право, радянський цивільний процес);
- 4) політизація й ідеологізація наукової дискусії шляхом політичної оцінки опонентів (наприклад, вказівка на його класову чи партійну приналежність), яка, як вважалося, визначає і пояснює сутність і зміст їхніх теорій. Якщо твій ідейний супротивник – буржуазний юрист, він ніколи не погодиться із класовою природою права або правомірністю пролетарської революції, адже це суперечить інтересам його класу. Самі подібні дискусії між західними і радянськими юристами розглядалися останніми як форма ідеологічного протистояння, де політична лояльність важливіша академічної чесності;
- 5) нерозривний зв'язок держави і права. Право не мислиться існуючим до державної організації суспільства і поза публічно-владним примусом. Показово, що починаючи з 1940-х рр. базовий предмет всіх юридичних шкіл СРСР, з якого починалося вивчення юриспруденції, і відповідна наукова дисципліна називалися теорія держави і права, а не «загальна теорія права», як це існує у країнах континентальної традиції.

Відмирання права – найпростіше, напевно, питання в символі віри радянського права. Оскільки право не існує без примусової сили держави, відмерти вони повинні разом із настанням комунізму. Вище я вже зупинявся на тому, чому в розумінні марксизму-ленінізму держава не може відмерти відразу після соціалістичної революції. Вона потрібна для боротьби з поваленим класом експлуататорів, який «з подесятереною енергією, шаленою пристрасстю, з ненавистю, збільшеною у сто разів» кидається в бій за повернення «забраного раю» свого панування¹. Логіка класової боротьби і потім охорони завоювань революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів відповідає цілям тоталітарної системи, дозволяючи державі безкінечно посилюватися. Теза про поступове відмирання держави і права цілям цієї системи не відповідає, оскільки навіть на рівні лінгвістичного аналізу відмирання означає поступове ослаблення права аж до його «смерті». Тому радянська юриспруденція швидко еволюціонує від відмирання як реального майбутнього права до відмирання як процесу, що знаходиться за горизонтом подій.

¹ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 39.

Пашуканіс¹ вважає, що відмирання права пов'язане з ліквідацією приватної власності і утвердженням планових засад в економіці. Як зазначає Б'ярн Мелкевік, для Пашуканіса відмирання права повинно слідувати за занепаданням ринкового суспільства, а не у зв'язку з якимось політичним рішенням чи ідеологічним дискурсом². Однак у пізніших роботах Пашуканіс робить важливе уточнення. Якщо спочатку він веде мову про відмирання, вивітрювання буржуазного права при переході до комунізму, то потім, спираючись на ідею Маркса і Леніна про буржуазне право без буржуазії, Пашуканіс говорить вже про право як «спадщину буржуазної епохи, якій судилося пережити саму буржуазію», перехідне радянське право, що існує, доки зберігається еквівалентне відношення між трудовими затратами і винагородою за працю³. Пов'язане з цим уявлення про те, що право відмирає лише після досягнення повної матеріальної рівності в суспільстві, сформулював Петро Стучка⁴ та Михайло Рейснер. Останній зазначав, що «формула, яка передбачатиме нерівне до нерівного, вб'є право»⁵. Дискусію дуже показово підсумовує Андрій Вишинський:

Право відіре тільки тоді, коли люди настільки звикнуть до дотримання основних правил співжиття, що будуть їх виконувати без будь-якого примусу. А до того потрібен загальний контроль, потрібна жорстка дисципліна у праці і співжитті, потрібне повне підпорядкування всієї роботи нового суспільства дійсно демократичній державі⁶.

Це дійсно була крапка в дискусії. Після Вишинського тема відмирання права як події, що наближається, вже ніколи в радянській юридичній науці серйозно не обговорювалася. Утопія, в якій абсолютно всі люди дотримуються абсолютно всіх суспільних правил і готові трудитися щосили, щоб отримати рівну з усіма кількість ленінських «трюфелів, автомобілів, піаніно», перед-

---

¹ Безсумнівно, Пашуканіс є найпомітнішим за межами СРСР радянським теоретиком права. Його книга «Загальна теорія права і марксизм» була перекладена кількома європейськими мовами. Ідеї та думки Пашуканіса згадувалися у таких класичних творах, як «Моральність права» Лона Л. Фуллера та «Вступ до філософії права» Роско Паунда. За словами Б'ярна Мелкевіка, Паунд навіть вивчав російську мову, щоб читати твори Пашуканіса (Bjarne Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis* (Paris: Buenos Books International, 2010), 87). Нарешті, Пашуканіс – єдиний радянський учений-юрист, ідеї якого досі привертають увагу філософів права (див. чудову книгу професора Мелкевіка).

² Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*, 48.

³ Евгений Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 50, 55.

⁴ Пётр Стучка, *Революционная роль права и государства* (Москва: Советская законодательная пресса, 1932), 102.

⁵ Михаил Рейснер, *Право, наше право, чужое право, общее право* (Ленинград: Государственное издательство, 1925), 259.

⁶ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 44.

бачувано реальністю не стала на відміну від другої частини цитати Вишинського про всезагальний контроль і повне підпорядкування.

Співвідношення соціалістичного і буржуазного права розглядається з позиції згаданої концепції унікального «буржуазного права без буржуазії». Будь-яке право виражає волю панівного класу і підтримується примусовою силою держави. Соціалістичне право, як пише Петро Стучка, – це право перехідного періоду від капіталізму до комунізму¹. У ньому є класовість і примусовість, але особливого роду. Соціалістичне право не служить інструментом гноблення більшості (пролетаріат, селяни) меншістю (буржуазія), а класова воля пролетаріату втілена в ньому в інтересах всього народу. Хоча це все ще право формальної рівності і фактичної нерівності, проте в ньому, стверджує Андрій Вишинський, вже присутні елементи фактичної рівності: суспільна власність на засоби виробництва, якою кожен володіє в рівній мірі, принцип «хто не працює, той не їсть», рівні для всіх трудівників соціальні права на освіту, медицину, пенсійне забезпечення, допомога багатодітним сім'ям тощо². Вишинський підкреслював, що всі ці переваги надавали «радянська влада» та «радянська держава»³. Таким чином, держава виступає оператором народного багатства (насправді – реальним власником) і розподільником суспільних благ, що зміцнює необхідний тоталітарному порядку патерналістський характер відносин держави з суспільством.

Вище я вже казав, що природу радянського права важко описати звичною мовою філософії права. На думку Дж. Патона, філософія радянського права – це не природне право, оскільки немає жодного граничного критерію, якому право завжди має відповідати⁴. Рене Давід, який досліджував правові системи СРСР та інших соціалістичних держав як частину юридичної карти світу, вбачав у радянській філософії права риси і позитивізму, і природного права, оскільки хоча право ототожнюється з законом, але сам законодавець пов'язаний реаліями матеріального і духовного порядку⁵. Радянські юристи (наприклад, Володимир Туманов) також заперечували зв'язок марксизму з природним правом⁶. Сергій Максимов зазначає, що інтерпретування марксистського праворозуміння як позитивістського є сильним спрощенням його методологічних позицій, оскільки марксизм виходить з нерозривності

¹ Пётр Стучка, *Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права* (Рига: Латвийская государственная пресса), 102.

² Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 43.

³ Ibid.

⁴ Paton, "Soviet Legal Theory," 59.

⁵ Rene David and John Brierley, *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*, 2nd ed. (London: Stevens & Sons, 1978), 197–98.

⁶ Владимир Туманов, *Буржуазная правовая идеология*. К критике учений о праве (Москва: Наука, 1971), 342–43.

суцього і належного і вбачає онтологічні підвалини права у суспільних, передусім економічних, відносинах, чим протиставляє себе юридичному позитивізму, що ототожнює право із законом. Водночас, вважає Максимов, марксизм протистоїть також і суб'єктивістським концепціям природного права, вважаючи, що «нормативність існує не стільки у свідомості суб'єкта, скільки впливає з властивостей соціальних відносин»¹.

У 1920-х і на початку 1930-х рр. існувало кілька конкуруючих версій марксистського розуміння права. Євген Пашуканіс розвивав «обмінну теорію права». Первинною клітинкою правової тканини, де право здійснює реальний рух, виступає юридичне відношення обміну товарами між автономними формально рівними суб'єктами². Тому право – це в першу чергу буржуазне право, де принцип формальної рівності (і фактичної нерівності), на якому заснований ринковий обмін, проявляється в найбільшій мірі. Якщо відносини склалися, то значить право виникло; якщо ж був виданий закон або декрет, але відповідних відносин на практиці не виникло, значить мала місце невдала спроба створити право. Отже, підсумовує Б'ярн Мелкевік, держава у Пашуканіса має монополію на прийняття правових норм³, але не має монополії на їхню розробку, оскільки виконання цього завдання в рівній мірі забезпечується за рахунок економіки, релігії, політики та звичаю⁴.

Як систему суспільних відносин, які відповідають інтересам панівного класу і охороняються його організованою силою, розуміє право і Петро Стучка⁵. Самі правові відносини Стучка визначає як конкретну форму права, а закони, в яких організована сила панівного класу (тобто в звичайних умовах держава) їх закріплює, – як абстрактну форму права. Абстрактна форма може співпадати з конкретною, а може розходитися з нею у вигляді, наприклад, застарілого закону, закону, що випереджає суспільний розвиток, чи закону, який не можна виконати. Ця розбіжність корегується на рівні тлумачення і застосування права, які завжди мають класовий характер: буржуазний суддя буде захищати інтереси панівного класу буржуазії, навіть коли

¹ Сергей Максимов, *Правовая реальность. Опыт философского осмысления* (Харьков: Право, 2002), 64.

² Акт обміну – ключове поняття, за допомогою якого Пашуканіс характеризує будь-які правові відносини. Кримінальне право також побудоване на логіці обміну: злочинець «обмінює» свій злочин на власну свободу.

³ Правова роль держави у Пашуканіса зводиться до регулювання через законодавство і правозастосовну практику відносин товарного обміну в інтересах пануючого класу. Під час загострення класових протиріч держава застосовує прямі класові репресії. Проте такі дії – сфера політичної доцільності, а не права (Евгений Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 168).

⁴ Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*, 67.

⁵ Стучка, *Революционная роль права и государства*, 9.

закон охороняє феодальні порядки або захищає пролетаріат, а радянський суддя у всіх випадках невизначеності закону повинен виходити з інтересів пролетаріату і його влади, навіть якщо суспільні відносини все ще базуються на буржуазних інтересах¹. Таким чином, для розуміння правових норм потрібно звернути увагу як на право в книгах, так і на право у дії.

Близькі до Стучки погляди мав Яків Магазинер, який розуміє під правом систему загальнообов'язкових норм, проте уточнює, що держава закріплює і охороняє ці норми в інтересах пануючого класу, а створюються ці норми самим суспільством. Магазинер підкреслює, що норми, які ще не діють або вже не діють, не є правовими. Крім того, норми законів «перетворюються, переломлюються і проводяться в життя... практикою адміністративних і судових органів»².

Інший авторитетний радянський юрист Михайло Рейснер з'єднує класовий підхід з психологічною теорією права Леона Петражицького. На думку Рейснера, кожен клас має свої уявлення про право, які можна назвати інтуїтивним класовим правом. «Загальне» право кожного суспільства – це компроміс окремих класових «прав», в якому сильною стороною є панівний клас. Цей компроміс закріплюється в законі – «слові, яке народжується від свого батька-влади і матері-права»³.

Ці теорії здаються соціологічними (або певним поєднанням соціологічних підходів та правового позитивізму), оскільки тут чинність права пов'язана не лише із встановленням норм права певним правовим авторитетом, а й з їхньою реальною дією у суспільстві. Соціологічні теорії права суперечать логіці тоталітарної системи, яка не готова визнати та прийняти будь-які системні обмеження її законодавчих повноважень та її права впливати на суспільство та змінювати його за допомогою правових засобів. Перспектива знайти право у реальній адміністративній та судовій практиці, а не в законодавчих актах, звичайно, здається спокусливою – це дає можливість державним чиновникам та суддям маніпулювати законами, виконуючи забаганки керівників держави чи партії. Але надання надто великої дискреційної сили рядовим «гвинтикам» державної машини суперечить тоталітарній меті концентрації та централізації влади. Замість того, щоб максимально слідувати волі законодавця, такі чиновники і судді, керуючись своєю правосвідомістю, отримали б фактично можливість створювати власні норми права.

¹ Стучка, *Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права*, 130–31, 172, 186–87.

² Яков Магазинер, *Избранные труды по общей теории права* (Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2006), 68–70.

³ Рейснер, *Право, наше право, чужое право, общее право*, 117, 130.

Ближче до правового позитивізму був Микола Криленко, який акцентував увагу на примусовій силі правових норм. Для Криленка право – це все, що держава захищає як право, хоча він додає, що пролетаріат «може хоробро і безстрашно йти вперед і робити свою пролетарську справу, незважаючи та навіть всупереч... будь-яким формальним законам та незалежно від них»¹. Ця ідея влаштовувала більшовиків до їхнього приходу до влади (на подібні аргументи Ленін спирався, обґрунтовуючи примусовий розпуск Всеросійських установчих зборів), оскільки дозволяла виправдати революцію та будь-які волюнтаристські заходи щодо захисту та зміцнення нової пролетарської держави. Водночас ця ідея навряд чи влаштовувала більшовицьку державу, оскільки вона дозволяла виправдати також і заколот вже проти самих більшовиків.

Більше того, тоталітарна система загалом погано сумісна з дискусіями про природу права. Будь-яка незгода і розбіжність поглядів, будь-які філософські школи, фракції чи партії, будь-які протистояння ідей заохочують плюралізм думок, що шкодить соціальній мобілізованості та лояльності до держави. Ісає Берлін писав, що саме тому, отримавши усю повноту влади, Сталін припинив усі ідеологічні дискусії, оголосивши перемогу тієї чи іншої (часто випадково обраної) школи². Підходи до природи права уніфікуються Андрієм Вишинським наприкінці 1930-х рр.³ Він визначив право таким чином:

Право – це сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для панівного класу⁴.

Це визначення може здатися природно-правовим, оскільки, на перший погляд, легітимність права пов'язана з його відповідністю позаправовому критерію – класовій волі. Саме це робить правову норму правовою. Однак будь-яка концепція природного права передбачає (1) відмінність між при-

---

¹ Николай Крыленко, *Беседы о праве и государстве* (Москва: Красная Новь, 1924), 28, 119.

² Isaiah Berlin, "The Silence in Russian Culture," *Foreign Affairs* 36, no. 1 (1957): 13.

³ Ці дебати закінчилися у буквальному сенсі. Стучка і Рейснер померли. Дочка Рейснера була близькою до Льва Троцького, тож щодо його долі, якби він дожив до 1930-х років, немає особливих сумнівів. Пашуканіса, деяких його послідовників та Криленка розстріляли як «ворогів народу». Тут примітно, що трагічний кінець життя Пашуканіса не згадується у збірці його творів, опублікованих в СРСР у 1980-х роках, хоча цей факт не був секретом навіть за кордоном. Лон Фуллер згадував цей факт у своїй статті 1948 р. (Lon Fuller, "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in Development of Marxian Legal Theory," *Michigan Law Review* 47, no. 8 (1949): 1159).

⁴ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 83.

родним і позитивним правом і (2) вирішення питання, що робити, якщо друге не відповідає першому (наприклад, формула Радбруха, конституційний контроль, *contra legem* тощо). У Вишинського ж норми права завжди виражають волю пануючого класу і завжди закріплені або санкціоновані державою. Іншими словами, позитивне право завжди відповідає природному, а держава – це єдиний «транслятор» волі панівного класу, яку він і «дарує за указом указ». Поза державою і тим більше всупереч державі воля й інтереси панівного класу не можуть бути артикульовані, адже радянська держава – перша у світі держава, де перемогла пролетарська революція і запанувала соціальна справедливість. Більш того, держава, цілком у дусі її месіанської ролі, краще знає цю волю, ніж сам панівний клас, і тому уповноважена закріплювати норми, що відображають не дійсну класову волю, а те, що йому буде вигідно в майбутньому «в цілях... розвитку суспільних відносин... вигідних панівному класу». І, що цілком логічно, концепція Вишинського не передбачає жодних інститутів, здатних, кажучи мовою Густава Радбруха, віддати перевагу «надзаконному праву» перед «законним неправим». Навпаки, деякі радянські юристи доводили, що оскільки в радянському суспільстві немає антагонізму держави і людини, а значить і немає суперечок між державою і приватними особами, отже, і немає необхідності в інституті судового перегляду адміністративних актів (мова про індивідуальні рішення, але думка про перегляд нормативних актів у зв'язку з цим ще більш абсурдна)¹.

Проте Вишинський, всупереч думкам багатьох, і не чистий позитивіст. Легітимація права в позитивізмі повинна ґрунтуватися на внутрішньому для правової системи критерії (волі суверена у Остіна, *Grundnorm* у Кельзена, правилі визнання у Харта тощо). Панівний клас, його воля і вигоди, що двічі згадуються у визначенні Вишинського, таким критерієм не є. Однак саме таке з'єднання законодавчої волі держави і волі панівного класу, ексклюзивним виразником якої є сама держава, дозволяє обґрунтувати ключовий принцип радянського права – так звану «соціалістичну законність», тобто неухильне виконання норм закону всіма суб'єктами права за винятком самої держави, яка, виходячи з політичних цілей і посилаючись на волю і вигоди панівного класу, може від цих норм відступати, ігноруючи їх або довільно змінюючи.

Філософія права Вишинського спрощує і копіює (або пародіює) релігійне обґрунтування права. Держава як оракул класової волі і єдиний творець права виступає в ролі юридичного бога. Як грізний Бог зі Старого Завіту вона «укладає завіт» (Бут., 17:1-2) з обраним радянським народом – єди-

¹ Сергей Абрамов, «В советском праве не может быть административного иска,» *Социалистическая законность*, по. 1 (Март 1947): 8–10.

ним народом, який перейшов на новий, соціалістичний щабель розвитку, і вимагає виконання його заповідей в обмін на досягнення особливої мети – перехід до комунізму. Їхня взаємна лояльність заснована не на юридичних конструкціях, а на комуністичній ідеї, так само як взаємна лояльність нацистської держави і народу у Карла Шмітта заснована на етнічній ідентичності¹. Держава карає народ або окремих людей, коли ті відступають від її заповідей, тобто не тільки порушують якісь правила, але і проявляють політичну нелояльність. При чому сама держава в цьому звіті пов'язана саме згаданою метою, а не правовими нормами або принципами.

Як я вже говорив, це не означає, що норми права завжди застосовуються свавільно. Більш того, в низці сфер (приватне право, дрібні правопорушення, неполітичні злочини) може забезпечуватися досить високий рівень законності, тобто дотримання встановлених норм права, які, втім, далеко не завжди відповідають верховенству права. Лешек Колаковський перебільшує, говорячи, що радянського права не існувало, адже воно не захищало людей від держави². Радянське право могло захистити індивіда від держави там, де сама держава це дозволяла. Наприклад, несправедливо звільнений з державного заводу працівник мав шанси бути поновленим на роботі, подавши позов до суду, звернувшись до профільного міністерства або навіть написавши скаргу в місцевий підрозділ КППРС. Однак працівник, звільнений через те, що розповів політичний анекдот, або студент, якого виключено з університету через участь в дисидентському русі, таких шансів зазвичай не мав, незалежно від формальної причини звільнення. У будь-який момент держава могла проігнорувати будь-яку юридичну процедуру, правило чи принцип, якщо йшлося про індивідів, соціальні чи етнічні групи, які кваліфікувалися як «зрадники», «вороги народу», «дисиденти», оскільки політичні цілі важили більше, ніж будь-які правила або принципи. Це саме той випадок, коли право обертається на терор:

Якщо ж не послухаєте Мене і не будете виконувати всіх заповідей цих, і якщо знехтуєте Мої постанови, і якщо душа ваша зневажить Мої закони, так що ви не будете виконувати заповідей Моїх, порушивши завіт Мій, – то і Я зроблю з вами це: пошлю на вас жах, чахлість і гарячку, від яких стомляться очі і змучиться душа, і будете сіяти насіння ваше марно, і вороги ваші з'їдять його (Лев. 26:15-17).

І звичайно, філософія права Вишинського з гіперболізованою роллю держави і політики нескінченно далека від уявлень самого Маркса, для якого

---

¹ Schmitt, *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity*, 48.

² Leszek Kolakowski, *My Correct Views on Everything* (South Bend, Ind.: St. Augustine's Press, 2005), 32.

«безсилля політики» (Карл Поппер¹) і права перед економікою були очевидною істиною. У «Державі і революції» Ленін дорікає своїм політичним опонентам, що вони перетворюють Маркса в «безпечну ікону»². Однак це саме те, у що Маркс був перетворений сталінською системою, частиною якої і був Андрій Вишинський, і як теоретик, і як практик.

Підхід Вишинського домінував до смерті Сталіна, після чого був частково відкинутий в рамках десталінізації правової науки. Надалі деякі радянські філософи і теоретики права, зберігаючи зовнішню відданість дихотомії «базис – надбудова», класовій природі права і уявленню про право як про сукупність примусових правил, намагалися зробити цю концепцію права менш політизованою і етатистською, юридизуючи державу (наприклад, через обов'язок неухильного дотримання юридичних процедур органами влади) і включаючи в поняття права крім правових норм правові відносини, правову свідомість та інші явища.

В кінці 1970-х рр. найпрестижніший радянський юридичний журнал «Радянська держава і право» проводив одну зі своїх дискусій про праворозуміння, в якій взяли участь багато відомих радянських вчених. Усі учасники дискусії цитували Маркса, Енгельса, Леніна, Леоніда Брежнєва, постанови з'їздів КПРС, що не заважало їм відстоювати різні підходи до визначення права: право як закон, право як воля держави, право як явище, яке не зводиться до позитивного права, розмежування юридичного і соціального права тощо. Хоча ці дебати позиціонувалися як повернення до «правильного марксизму», їх учасники навряд чи були переконаними марксистами. Як і Біблія в англійському парламенті середини XVII ст., роздуми про відмирання права в науці пізнього СРСР могли викликати хіба що посмішку. Радше вчені просто шукали компроміс між своїми уявленнями про право і символом віри радянського права, відійти від якого вони не могли.

Наприклад, Лев Явич писав, що право не лише підпорядковує людей умовам виробництва й обміну, але й є способом активізації їхньої творчості³. Для Явича право, безумовно, визначалося економічною системою суспільства та класовими відносинами, але також і слугувало гарантією певного обсягу індивідуальної свободи, навіть в умовах феодального чи буржуазного права. Цей методологічний «фокус», як і процес певної юридизації радянської держави, були одними з багатьох проявів поступового ідеологічного ослаблення радянської політичної релігії.

¹ Popper, *Open Society and Its Enemies*, Vol. II: *The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*, 119.

² Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 5.

³ Лев Явич, *Суцність права* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985), 10.

Опосередковано це можна підтвердити кількома простими прикладами. Один з учасників дискусії у «Радянській державі і праві» – блискучий радянський фахівець з цивільного та римського права Олімпіад Іоффе на початку 1980-х рр. був позбавлений кафедри і професорського звання за те, що дозволив своїй дочці емігрувати до Ізраїлю (без цього дозволу вона не змогла б поїхати). Після цього Іоффе емігрував в США, де ще довго працював професором в різних американських університетах, включаючи Гарвардський університет. Його роботи американського періоду наповнені досить точною оцінкою стану радянської юридичної науки і далекі про відтворення марксистських догм. Те саме можна сказати і про наукову долю багатьох інших учасників тієї дискусії у «Радянській державі і праві» після розпаду СРСР в 1991 р. На хвилі плюралізації юридичної науки хтось став прихильником природного права, хтось – юридичного позитивізму, і більша частина ідей радянського права – відмирання права, класовий підхід або ідея про базис і надбудову – перестали грати в їхніх дослідженнях хоч якусь серйозну роль.

IV. Вплив на правову систему

Право – це не тільки і не стільки філософія й інтелектуальні спекуляції, скільки норми, принципи, доктрини, процедури і відносини. Тому тут я хочу показати, що ідеї, що випливають з символу віри радянського права, впливали на юридичну практику. Для цього я виокремлю три ознаки радянського права (унікальність, публічність, політизованість) та одну з його засадничих доктрин (соціалістична законність), що випливають з описаного вище символу віри, і покажу, як та якою мірою кожна з цих концепцій впливала на радянську правову систему або її окремі елементи: законодавство, правозастосування, тлумачення права, юридичну науку тощо.

Унікальність. Радянське право, як вважалося, радикально відрізняється від права буржуазних (капіталістичних) країн. Ця відмінність має історичний вимір (тобто радянське право проголошувалося відмінним від права Російської імперії) і географічний вимір (відмінність від правових систем країн Західного світу). У зв'язку з цим західними компаративістами використовувався термін «соціалістична правова сім'я»¹ або «сім'я соціалістичного права»², підкреслюючи відмінності права СРСР, а після Другої світової війни й інших соціалістичних держав, від сімей континентального і загального права. З політичного боку теза про унікальність була важлива для критики

---

¹ Konrad Zweigert and Hein Kötz, *Introduction to Comparative Law*, 2nd ed. Vol. 2: *The Framework* (Oxford: Clarendon, 1987), 296–358.

² Rene David and John Brierley, *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*, 25.

західного права і західних правових цінностей (верховенства права та правової держави, демократії, поділу влади, судового контролю тощо). Правова держава називалася міражем, які прийшли на заміну релігійній ідеології¹, верховенство права оголошувалося культом², а права людини – правами для багатих. Одночасно з цим радянська наука пропонувала доктрину «справді» правової держави, соціалістичної демократії, де селянин з віддаленого колгоспу може стати депутатом парламенту і формально брати участь у законодавчій роботі, а всіх суддів (знову ж таки формально) обирають, і доктрину прав людини, що виводилися з його «соціальної природи»³, тобто приналежності до соціалістичного політичного й економічного порядку. У певному сенсі аргументацію радянських юристів можна порівняти з релігійним дискурсом про права людини, в якому використовуються ті самі базові категорії, що і в секулярному дискурсі (гідність, свобода, рівність), однак цим категоріям надається інше значення. (Наприклад, гідність у релігійних концепціях, як показує Аарон Барак, зв'язується з богоподібністю людини⁴ і, як наслідок, її здатністю, як *Imago Dei*, слідувати вимогам (релігійно обґрунтованої) моралі. Тому грішник і добродісна людина мають різну гідність, на відміну від ліберального дискурсу, де законослухняний громадянин і злочинець, вірний чоловік і подружній зрадник, відданий віруючий й атеїст користуються однаковими гарантіями від посягань на їхню гідність.)

Насправді ж і в історичному, і в географічному сенсі можна говорити лише про відносну унікальність радянського права. Хоча Ленін писав, що суддею може бути будь-хто⁵, а Петро Стучка, колишній Народний комісар юстиції РРФСР, радив суддям після скасування усього імперського законодавства керуватися класовою свідомістю, досить швидко радянський уряд зробив вибір на користь писаного, кодифікованого, створеного професіоналами для застосування професійними чиновниками і юристами права. У цьому сенсі право СРСР мало спільні риси і з правом пізньої Російської імперії («Це більше ніж радянське право, це російське право, укорінене в російській історії», – писав один з учнів Петражицького Микола Тімашев⁶), і з правом країн континентальної Європи. Це особливо відчувалося в приватному праві, де було багато інститутів, ідентичних або близьких до буржуазного права

¹ Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 113.

² Туманов, *Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве*, 68.

³ Там само, 346.

⁴ Aharon Barack, *Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 18–23.

⁵ Piers Beirne and Alan Hunt, "Law and the Constitution of Soviet Society: The Case of Comrade Lenin," *Law & Society Review* 22, no. 3 (1988): 74.

⁶ Nikolay Timasheff, "Is Soviet Law a Challenge to American Law?" *Fordham Law Review* (1950): 182.

(купівля-продаж, яка, говорив Петро Стучка, ніколи не стане соціалістичною, деякі інші контракти, відшкодування шкоди, взаємні права подружжя тощо). Олімпіад Іоффе вказував на вплив римського права на радянське цивільне право¹, що також зближувало його з континентальними правовими системами.

Водночас низка інститутів, процедур і доктрин радянського права, дійсно, були оригінальними, зумовленими особливостями радянського ладу та ідеями і цілями радянського комунізму. Я буду говорити про них, характеризуючи публічність і політизованість радянського права і соціалістичну законність.

Публічність радянського права, під якою я розумію надмірне розширення публічно-правового регулювання і домінування публічного права над приватним, – це наслідок прагнення будь-якої тоталітарної системи до тотальної публічності і централізованості регулювання, проникнення у приватне життя індивідів та його максимально можливе унормування, що важливо для забезпечення системного контролю над суспільним життям. Ленін писав: «Ми нічого приватного не визнаємо, для нас все у галузі господарства є публічно-правове, а не приватне»². Тому на рівні доктрини до прийнятого в континентальному праві поділу права на приватне і публічне в радянській науці зберігалось негативне ставлення.

У конституційному й адміністративному праві публічність проявлялась у принципі централізації, тобто суворому підпорядкуванні нижчих державних і партійних органів вищим, формальності радянського федералізму, де уряди союзних республік були просто ще одним щаблем, місцевим підрозділом федерального уряду, і запереченні поділу влади. У цивільному, трудовому, сімейному праві публічність зумовлювала непропорційне втручання в приватну сферу суспільних відносин. Наприклад, все, що стосувалося господарських відносин за участю держави, відносилось радше до адміністративного, ніж до цивільного права. Окремо варто згадати про концепцію «особистої власності» на засоби споживання, яка протиставлялася скасованій в СРСР «приватній власності» на засоби виробництва (можна було придбати автомобіль, щоб поїхати на курорт, але не можна було купити механізовані засоби для збору врожаю на продаж). Сімейне право не визнавало сімейних відносин, якщо шлюб не був зареєстрований державою. У трудовому праві держава суттєво обмежувала умови трудових договорів, про які наймач і працівник могли домовитися між собою (розмір оплати, графік

---

¹ Olympiad Ioffe, "Soviet Law and Roman Law," *Buffalo University Law Review* (1982).

² Lenin, *Complete Works Collection*, 396.

роботи, індивідуальні вимоги і привілеї працівника тощо)¹. Крім того, сама праця була конституційним обов'язком, а не правом. І працюю, за деякими винятками, не вважалася робота на себе. На тих, хто був здатний працювати, але не працював, могли накладатися адміністративні та кримінальні санкції. Публічність права також означала, що державні інтереси мають пріоритет щодо приватних інтересів у сенсі їхньої охорони засобами юридичної відповідальності. Так, наприклад, крадіжка державної власності каралася суворіше, ніж крадіжка приватної власності. Згідно з відомим Указом Ради народних комісарів від 7 серпня 1932 р. особа, яка викрала колгоспне майно будь-якої цінності, може бути засуджена до смертної кари.

Політизованість, тобто домінування політики (і, як наслідок, необмеженого державного свавілля) над правом, проявлялась у декількох аспектах.

По-перше, право, як і держава, офіційно мало ціллю захист комуністичної ідеології. У ст. 6 Конституції СРСР 1977 р. згадувалися марксистсько-ленінське вчення як основа суспільного розвитку і Комуністична партія СРСР як «керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства». Існує спокуса порівняти комуністичну партію зі свого роду марксистською «церквою». Однак церква завжди є окремою організацією зі своїми політичними інтересами, навіть коли мова йде про візантійську симфонію з державою. Партія, особливо після сталінських чисток, була частиною величезної державної машини, яка не мала і не могла мати ніяких окремих від держави цілей і інтересів. Глава КПРС був також фактичним, а іноді й юридичним главою радянської держави. Тому згадана стаття Конституції СРСР насправді говорить не про роль партії як суспільного інституту, а про обов'язкову ідеологію, підтримувану засобами державного примусу, і про вимогу до населення бути лояльним до цієї ідеології та її інституційного втілення – радянської держави.

По-друге, політика, тобто все, що стосувалося держави, могло бути виведено зі сфери звичайного правового регулювання. У найбільш жорсткому варіанті це проявилось у період сталінських репресій, коли правова оболонка санкціонувала терор, розгорнутий проти політичних опонентів, окремих груп населення, народу в цілому. Для цього кримінальні кодекси та спеціальні закони встановлювали максимально широкі і невизначені склади політичних злочинів (наприклад, участь в антирадянській організації або антирадянська агітація). Однак і після смерті Сталіна закони і суди могли виступати засобом боротьби з інакомисленням (процеси проти дисидентів). Подібні

¹ Водночас варто відмітити, що посилення публічно-правових засад регулювання трудових відносин відбувається у XX ст. і в Європі, хоча там це має на меті, передусім, захистити працівників від сваволі роботодавців.

суди були лайт-версією сталінських показових судів. Вони найчастіше не припускали активного самовикриття з боку підсудних і не закінчувалися вимогою розстріляти підсудних «як скажених собак», проте їх результат був відомий заздалегідь, що добре розуміли суддя, прокурор, адвокат і сам підсудний. Крім судів застосовувалися й інші юридичні інструменти репресій: звільнення з роботи, заслання, примусове психіатричне лікування, висилка з СРСР і позбавлення громадянства тощо. Конкретне покарання, яке застосовувалося до «винної» особи, визначалося також скоріше політичними міркуваннями, а не юридичними аргументами. Як правило, більш відомі широкому загалу люди каралися легше, ніж менш відомі.

Тут важливо розуміти, що політичний фактор міг визначати не лише долю реальних або уявних опонентів влади. Політика могла бути причиною перегляду судового рішення або додання кримінальному закону зворотної сили і в неполітичних справах. Відома справа Рокотова – Файбішенко – Яковлева, в якій на вимогу Микити Хрущова декілька разів змінювався у бік посилення кримінальний закон з наданням цим змінам зворотної сили і переглядалися вирoki підсудним, що у підсумку призвело до їхнього розстрілу, є одним із найяскравіших прикладів політизації права у справі, не пов'язаній з безпосередньою загрозою політичному режимові.

По-третє, політизованість права виключала існування будь-яких абсолютних правових обмежень державної влади, таких як права людини. Будь-які права були політичними в тому сенсі, що індивіди ними володіли як лояльні радянські громадяни. І тому, як я писав вище, політичних прав протестувати проти держави або конкурентних виборів в СРСР не існувало, оскільки вони були проявом нелояльності, тобто запереченням самих себе.

По-четверте, політична лояльність була умовою доступу до більшості юридичних професій. Уже згадувалося, що професора права, так само як голову суду або прокурора регіону було важко уявити без партійного квитка в кишені. Юристом міг бути і безпартійний, але успішна юридична кар'єра майже завжди вимагала вступу в партію. Натомість політична нелояльність цю кар'єру майже завжди виключала.

Соціалістична законність. Строго кажучи, радянське право починається не з ідеї законності, а з ідеї революційної (класової) правосвідомості. В умовах, коли закони Російської імперії були вже скасовані, а закони нової радянської держави ще не створені, судді і чиновники мали розглядати індивідуальні справи, виходячи з політичної доцільності, спираючись на свої (або партійні) уявлення про те, що добре для пролетарської революції і радянської влади, а що ні. Якщо довести цю думку до логічної межі, то отримаємо орвелів-

ський світ повної правової невизначеності, де немає ніяких чітких правових процедур і термінів, так само як і немає писаних джерел права, в тому числі і тих, що визначають юридичну відповідальність.

Як я вже писав, регулювання за допомогою класової свідомості здається привабливим і зручним для тоталітарної системи. Однак така правова система розмиває владу між усіма чиновниками і суддями, які щодня творять право. (І творять вони різне право, адже їх класова свідомість не може бути ідентичною, тобто виникає ефект множинності правових систем, як це називав Г. Харт¹.) Вони всі (чиновники і судді) стають нормотворчими авторитетами, що суперечить централізації влади як важливій меті тоталітарної політичної системи. Тому радянський уряд створив величезну кількість указів, інструкцій та наказів, що формально обмежували довільну владу посадових осіб та органів. Метою режиму було не надавати чиновникам можливість необмеженого розсуду, а дозволити їм ігнорувати правові норми під час переслідування політичних опонентів чи використання примусової праці ув'язнених, з тим щоб, коли необхідно, держава могла покарати цих чиновників за їхнє свавілля.

Відмінність соціалістичної законності від законності як складової верховенства права полягає в тому, що в доктрині верховенства права законність збалансована з іншими принципами (правами людини, правовою визначеністю, поділом влади, належного процедурою, адміністративною юстицією і т. ін.), що забезпечує певну якість закону і підпорядковує закону саму державу. Соціалістична законність підпорядковує волі держави приватних осіб, а сама держава здатна вибирати, коли потрібно дотримуватися встановлених правил, а коли «інтереси панівного класу», тобто самої держави, вимагають від цих правил відступити. У такому вигляді підпорядкування закону стає самоціллю, а не виправдовується більш сильними принципами (правами людини, наприклад). У цю логіку цілком вписується, наприклад, те, що СРСР визнав нікчемними абсолютно всі юридичні акти, вчинені в період окупації частини його території нацистами, хоча розумність вимагала би визнати чинність тих актів, які безпосередньо не стосувалися функціонування нацистського режиму (наприклад, шлюби).

Соціалістична законність максимально обмежувала кількість правомірних ситуацій, коли індивід може діяти всупереч загальній нормі закону. Зокрема, радянське кримінальне право СРСР допускало застосування необхідної оборони, тобто насильства для захисту своїх прав або прав третьої особи, тільки коли немає можливості сховатися або звернутися за допомогою до

¹ Hart, *Concept of Law*, 25.

правоохоронних органів. Це означало, що якщо вас намагаються вбити у темному кутку, а ви у відповідь вбиваєте нападника чи завдаєте йому серйозної шкоди, а за рогом стоїть міліціонер, або ви є професійним бігуном, то, цілком можливо, має місце перевищення необхідної оборони. Можна припустити, що водієві Алісі, яка у відомому прикладі Ентоні Д'Амато порушила правила дорожнього руху, щоб не збити дитину, також довелося б довго пояснювати свої дії працівниками міліції. У цивільному праві закон завжди превалює над договором, як формою автономної нормотворчості. Договірне регулювання, відмінне від закону, було можливе тільки там, де закон це прямо дозволяє (в сучасному цивільному праві України діє протилежний принцип). У сімейному праві СРСР договірне регулювання взагалі не застосовувалося, права і обов'язки подружжя визначалися тільки законом.

Висновки

Так склалося, що Андрія Вишинського і мене відділяє одне рукостискання (чи інша форма вітання). Я почав цю статтю з описання складнощів, з якими стикнувся мій науковий керівник при захисті своєї дисертації на початку 1950-х. Незадовго до пригоди з дисертацією він брав участь у конференції в Інституті держави і права АН СРСР, де Вишинський був доповідачем.

Сьогодні конституції всіх пострадянських держав наповнені доверху положеннями про верховенство права та підзвітність уряду перед індивідами. У кожній з цих конституцій ми можемо знайти розлогий каталог прав людини та всіх тих принципів, на яких ґрунтуються стабільні ліберальні демократії – поділ влади, конституційний та судовий перегляд, *due process*. Однак на основі цих риторично схожих конституцій діє низка дуже різних політичних режимів, починаючи від жорстких автократій в Центральній Азії і закінчуючи балтійськими демократіями, що живуть у парадигмі Європейського Союзу.

Безумовно, такий стан речей зумовлений багатьма економічними, політичними, історичними і духовними факторами, яким присвячено велику кількість книжок і статей. Мене ж тут цікавить легкість, з якою пострадянські суспільства підходять до своїх конституцій, трактуючи власні відносно нові засадничі політико-правові документи так, ніби вони є просто деклараціями чи обов'язковими, але не дуже практично значущими атрибутами всіх незалежних держав.

Таке ставлення до конституції відсилає нас до первинного елементу радянської правової традиції – політизації права; підпорядкованість правової системи політиці зберігається і в пострадянських суспільствах. Якщо після розпаду СРСР політична кон'юнктура чи підтримка західних країн вимагали

прийняття ліберальних конституцій, то чому б цього не зробити? Але якщо ліберальне ставлення до моралі або до фундаментальних прав, або обов'язку дотримуватися правової процедури не відповідає нашим соціальним потребам або нашим суспільним цілям, то чому б не ігнорувати їх?

Справжнє прощання з радянською правовою традицією відбудеться лише тоді, коли право набуде незалежної від політики цінності, тобто коли право більше не буде пов'язане з політикою відносинами підпорядкування. Це можна уявити як рух від теології до філософії права. Я не закликаю до такого собі «юридичного Просвітництва», тобто повного звільнення правової системи від емоційних та трансцендентних по відношенню до самого права підстав. Як і всі цінності, юридичні цінності, особливо права людини, завжди несуть елемент емоційної прихильності. Можливо, саме в цьому сенсі Отфрід Гюффе стверджує, що права людини становлять сучасну громадянську релігію¹. Я лише кажу про те, що право не має розглядатися лише як засіб виконання політичних рішень і предмет політичних маніпуляцій.

Лише в такому випадку можна розраховувати на розрив із радянською політичною релігією, яка дозволяла державі бути зв'язаною правовими нормами і принципами лише тією мірою, якою держава вважала це за потрібне для виконання її функції просування суспільства у напрямку дивного нового світу.

Bibliography

- [1] Abramov, Sergey. "There Cannot Be Administrative Lawsuit in Soviet Law." *Soczialisticheskaya zakonnost'*, no. 3 (March 1947): 8–10 (in Russian).
- [2] Arendt, Hannah. *Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books, 2004.
- [3] Baehr, Peter, and Hannah Arendt. *Totalitarianism and the Social Sciences*. New York: Stanford University Press, 2010.
- [4] Barack, Aharon. *Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- [5] Beirne, Piers, and Alan Hunt. "Law and the Constitution of Soviet Society: The Case of Comrade Lenin." *Law & Society Review* 22, no. 3 (1988): 575–614.
- [6] Berlin, Isaiah. "The Silence in Russian Culture." *Foreign Affairs* 36, no. 1 (1957): 1–24.
- [7] Berman, Harold J. "Soviet Law and Government." *Modern Law Review* 21, no. 1 (January 1958): 9–26.
- [8] Berman, Harold J. "Soviet Justice and Soviet Tyranny." *Columbia Law Review* 55, no. 6 (June 1955): 795–807.
- [9] David, Rene, and John E. C. Brierley. *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*. 2nd ed. London: Stevens & Sons, 1978.
- [10] Engels, Friedrich. *The Origin of the Family, Private Property, and the State: In the Light of the Researches of Lewis H. Morgan*. New York: International Publishers, 1972.

¹ Stefan Gosepath and Georg Lohman, *Philosophy of Human Rights* (Kyiv: "Nika-Centre" Publishing House, 2008), 32.

- [11] Fine, Bob. *Democracy and the Rule of Law: Marx's Critique of the Legal Form*. New Jersey: Blackburn Press, 2002.
- [12] Fuller, Lon L. "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in Development of Marxian Legal Theory." *Michigan Law Review* 47, no. 8 (1949): 1157–66.
- [13] Gentile, Emilio. *Politics as Religion*. New Jersey: Princeton University Press, 2006.
- [14] Gosepath, Stefan, and Georg Lohman. *Philosophy of Human Rights*. Translated from German. Kyiv: "Nika-Centre" Publishing House, 2008 (in Ukrainian).
- [15] Gregor, A. James. *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History*. Redwood City: Stanford University Press, 2012.
- [16] Guins, George Constantine. *Soviet Law and Soviet Society*. The Hague: M. Nijhoff, 1959.
- [17] Hart, Herbert. *Concept of Law*. 3d ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- [18] Hart, Herbert. "Separation of Law and Morals." *Harvard Law Review* 71, no. 4 (February 1958): 593–629.
- [19] Ioffe, Olympiad. "Soviet Law and Roman Law." *Buffalo University Law Review* (1982): 701–25.
- [20] Ioffe, Olympiad. *Soviet Law and Soviet Reality*. Dordrecht; Boston: M. Nijhoff Publishers; Hingham, MA, USA: Kluwer Academic Publishers, 1985.
- [21] Kolakowski, Leszek. *My Correct Views on Everything*. South Bend, Ind.: St. Augustine's Press, 2005.
- [22] Krylenko, Nikolay. *Talks on Law and State*. Moscow: Krasnaya Nov, 1924 (in Russian).
- [23] Lenin, Vladimir. *On Religion*. Translated from Russian. Moscow: Progress Publishers, 1969.
- [24] Lenin, Vladimir. *Complete Works Collection*. 5-ed. Vol. 44. Moscow: Political Literature Publishing House, 1970 (in Russian).
- [25] Lenin, Vladimir. *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1952.
- [26] Lenin, Vladimir. *State and Revolution*. New York: International Publishers, 1932.
- [27] Lippmann, Walter. *Public Philosophy*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1989.
- [28] Lloyd, Dennis. *The Idea of Law*. London: Penguin Books, 1952.
- [29] Magaziner, Yakov. *Selected Works on General Theory of Law*. Saint-Petersburg: Legal Centre Press, 2006 (in Russian).
- [30] Maksymov, Sergey. *Legal Reality: The Experience of Philosophical Reflection*. Kharkov: Pravo, 2002 (in Russian).
- [31] Marx, Karl. *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'*. Translated from German. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- [32] Marx, Karl. "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte." In *Later Political Writings*, 31–127. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- [33] Marx, Karl. "Critique of the Gotha Programme." In *Later Political Writings*, 208–26. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- [34] Marx, Karl, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*. London: Penguin Books, 1985.
- [35] Mchedlov, Mikhail. *Religion and the Present*. Moscow: Gospolitizdat, 1982 (in Russian).
- [36] Melkevik, Bjarne. *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*. Paris: Buenos Books International, 2010.
- [37] Paton, G. W. "Soviet Legal Theory." *Res Judicatae*, no. 58 (1947): 58–68.

- [38] Pashukanis, Evgeny. *Collected Works on General Theory of Law and State*. Moscow: Nauka Press, 1980 (in Russian).
- [39] Popper, Karl R. *Open Society and Its Enemies, Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- [40] Radbruch, Gustav. "Statutory Lawlessness and Supra-statutory Law." *Problemy filosofiyi prava*, vol. II (2004): 83–94 (in Ukrainian).
- [41] Reysner, Mikhail. *Our Law, Foreign Law, Common Law*. Leningrad, 1925 (in Russian).
- [42] Ricoeur, Paul. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press, 1986.
- [43] Schmitt, Carl. *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity*. Corvallis: Plutarch Press, 2001.
- [44] Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge, 2006.
- [45] Shuman, Samuel I. "Soviet Legality as Revealed by Soviet Jurisprudence." *Wayne Law Review*, no. 2 (Spring 1959): 209–25.
- [46] Stalin, Joseph. *Leninism: Selected Writings*. New York: International Publishers, 1942.
- [47] Stout, Jeffrey. *Democracy and Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- [48] Strauss, Leo. "Three Waves of Modernity." In *Introduction to Political Philosophy*. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- [49] Strogovich, Mikhail. *Nature of Soviet Criminal Procedure and Principle of Adversary*. Moscow: Law Press of People's Commissariat of Justice of the USSR, 1939 (in Russian).
- [50] Stuchka, Pyotr. *Works on Marxism-Leninism Theory of Law*. Riga: Latvian State Press, 1964 (in Russian).
- [51] Stuchka, Pyotr. *State and Civil Law*. Moscow: Krasny Pechatnik, 1924 (in Russian).
- [52] Stuchka, Pyotr. *Revolutionary Role of Law and State*. Moscow: Soviet Legislation Press, 1932 (in Russian).
- [53] Studenikina, M. S. *State Control in the Sphere of Governance*. Moscow: Uridicheskaya literatura, 1974 (in Russian).
- [54] Timasheff, Nikolay. "Is Soviet Law a Challenge to American Law?" *Fordham Law Review* (1950): 182–91.
- [55] Trotsky, Leon. *Terrorism and Communism. A Reply to Karl Kautsky*. The University of Michigan Press, 1961.
- [56] Tumanov, Vladimir. *Bourgeois Legal Ideology. Critique of Theories of Law*. Moscow: Nauka, 1971 (in Russian).
- [57] Vyshinsky, Andrey. *Issues of Theory of State and Law*. Moscow: State Publishing of Law Literature, 1948.
- [58] Vyshinsky, Andrey. *Trial Speeches*. Moscow, 1938 (in Russian).
- [59] Vyshinsky, Andrey. *The Teachings of Lenin and Stalin on Proletarian Revolution and the State*. Translated from Russian. London: Soviet News, 1948.
- [60] Voegelin, Eric. *Political Religions*. Lewiston, New York: E. Mellen Press, 1986.
- [61] West, Robin. "Law's Emotions." *Richmond Journal of Law & the Public Interest* 19, no. 4 (2016): 339–62.
- [62] Walsh, David. *After Ideology: Recovering the Spiritual Foundations of Freedom*, 2nd ed. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1995.
- [63] Yavich, Lev. *The Essence of Law*. Leningrad: Leningrad University Press, 1985 (in Russian).

[64] Zweigert, Konrad, and Hein Kötz. *Introduction to Comparative Law*, 2nd ed. Vol. 2: The Framework. Translated from German. Oxford: Clarendon, 1987.

Дмитро Олександрович Вовк

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
керівник Центру дослідження верховенства права і релігії
e-mail: dmtr.vovk@gmail.com
ORCID 0000-0001-7424-5156

Dmytro O. Vovk

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Senior Research Fellow of the Department of
Human Rights and Legal Methodology
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
Head of the Center for Rule of Law and Religion Studies
e-mail: dmtr.vovk@gmail.com
ORCID 0000-0001-7424-5156

Рекомендоване цитування: Вовк Д. О. Право та політична релігія: теологія радянського права. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 123–160. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315208>.

Suggested Citation: Vovk, D.O. (2024). Law and Political Religion: the Theology of Soviet Law. *Problems of Legality. Special Issue*, 123-160. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315208>.

Статтю подано / Submitted: 11.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 23.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

Правові засади гарантування свободи вираження поглядів у виборчих процесах¹

Богдан Сергійович Мохончук*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: bmokhonchuk@gmail.com

Павло Віталійович Романюк

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

У демократичних країнах особлива увага приділяється питанням свободи слова та вираження поглядів, а також ролі органів державної влади під час виборів. Свобода слова та вираження сьогодні гарантуються як на міжнародному, так і на національному рівнях. Міжнародне співтовариство сформувало значну кількість міжнародних документів і актів «м'якого права» щодо стандартів свободи слова. Зокрема, Кодекс належної практики у виборчих справах встановлює як першу загальну умову демократичних виборів повагу до основних прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, зібрань та асоціацій, без яких не може бути справжньої демократії. З одного боку, проблема забезпечення свободи вираження поглядів під час виборів зумовлена ширшими межами допустимої критики кандидатів та важливістю висвітлення виборчого процесу. З іншого боку, це зумовлено обмеженнями щодо проведення передвиборної агітації та необхідністю забезпечення рівного доступу суб'єктів виборчого процесу до медіа. У цьому контексті важливо знайти баланс між правом на вільні вибори, свободою слова та іншими правами, свободами та інтересами суб'єктів виборчого процесу. У статті розглянуто сучасні проблеми національного правового регулювання свободи слова та вираження поглядів, а також дотримання міжнародних стандартів щодо гарантування свободи слова та вираження поглядів під час виборів.

Ключові слова: дифамація; вибори; передвиборна агітація; виборчий процес; свобода вираження поглядів; свобода слова.

---

¹ Переклад статті: Mokhonchuk B., Romaniuk P. Towards a Legal Framework That Protects Freedom of Expression in Electoral Processes. *TalTech Journal of European Studies*. 2019. Vol. 9(3). P. 43-62.

Towards a Legal Framework that Protects Freedom of Expression in Electoral Processes

Bohdan S. Mokhonchuk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: bmokhonchuk@gmail.com

Pavlo V. Romaniuk

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

In democratic countries attention is devoted to the issue of freedom of speech and freedom of expression and the role of public authorities during elections. Freedom of speech and freedom of expression are guaranteed at both the international and national levels today. The international community has created a significant number of international agreements and acts of "soft law" on standards of freedom of expression. In particular, the Code of Good Practice in Electoral Matters establishes as the first General condition for democratic elections the respect for fundamental human rights, and particularly freedom of expression, assembly and association, without which there can be no true democracy. On the one hand, the problem of ensuring freedom of expression during elections is caused by the wider limits of permissible criticism of candidates and the importance of coverage of the election process, on the other hand, it caused by restrictions on the conduct of election campaigning and the necessity to provide equal access to the media for the subjects of the electoral process. In this context, it is important to find a balance between the right to free elections, freedom of speech and other rights, freedoms and interests of the subjects of the electoral process. This article researches the modern problems of national legal guarantee of freedom of speech and freedom of expression and international electoral standards on the protection of freedom of speech and freedom of expression in the electoral process.

Keywords: defamation; elections; election campaigning; electoral processes; freedom of expression; freedom of speech.

Вступ

Демократичні країни приділяють значну увагу свободі слова та свободі вираження поглядів, а також ролі органів державної влади під час виборів. З одного боку, проблема забезпечення свободи вираження поглядів під час виборів зумовлена ширшими межами допустимої критики кандидатів та важливістю висвітлення виборчого процесу, а з іншого – обмеженнями щодо проведення передвиборної агітації та необхідністю забезпечити рівний доступ до ЗМІ всім суб'єктам виборчого процесу.

У зв'язку з цим необхідно забезпечити чесне, збалансоване та об'єктивне висвітлення виборів, встановити чіткі вимоги до передвиборчої агітації та вжити дієвих заходів щодо запобігання правопорушенням, оскільки такі можуть призвести до викривлення волевиявлення громадян та поставити під сумнів легітимність результатів голосування. Крім того, з розвитком сучасних технологій виникли нові загрози для реалізації виборчих прав. Тому важливо знайти баланс між правом на вільні вибори, свободою слова та іншими правами, свободами та інтересами суб'єктів виборчого процесу.

Свобода слова та свобода вираження сьогодні гарантуються як на міжнародному, так і на національному рівнях. Зокрема, на національному рівні воно гарантовано ст. 34 Конституції України та відображено як принцип інформаційних відносин у ст. 2 Закону України «Про інформацію». Зазначені положення разом зі ст. 15 Конституції України, якою гарантується політична та ідеологічна багатоманітність, відображають загальні засади свободи вираження поглядів в Україні.

Міжнародне співтовариство сформувало значну кількість міжнародних документів і актів «м'якого права» щодо стандартів свободи слова.

Свобода вираження поглядів гарантується такими комплексними міжнародними інструментами, як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) від 04.11.1950 (ст. 10) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) від 16.12.1966 (ст. 19). Це право включає свободу дотримуватись своїх переконань (поглядів), одержувати і поширювати інформацію, ідеї без втручання з боку публічної влади та незалежно від кордонів. Однак зазначене право не є абсолютним. У МПГПП та ЄКПЛ передбачається можливість його обмеження для досягнення легітимних цілей (у тому числі, для захисту здоров'я чи моралі, репутації чи прав інших осіб та ін.).

Тому питання співвідношення та пошуку балансу між свободою вираження поглядів і правом на повагу до приватного та сімейного життя неодноразово актуалізувалося та було предметом розгляду Європейським судом з прав людини та Комітетом ООН з прав людини. Ускладнює конкуренцію цих прав швидкоплинний та безперервний характер виборчого процесу, який зумовлює необхідність забезпечення принципу вільних виборів крізь призму реалізації суб'єктивних виборчих прав.

Співвідношення принципу вільних виборів та свободи вираження поглядів

Європейський суд з прав людини зробив важливі висновки у справі «Боумен проти Сполученого Королівства» (Case of Bowman v. the United Kingdom,

1998). Суд визначив, що вільні вибори та свобода вираження поглядів, зокрема свобода політичних дебатів, хоча й взаємопов'язані та підсилюють одне одного, однак можуть вступати в конфлікт. Щоб подолати це, Договірні Держави можуть накладати розумні обмеження, як вони роблять це головним чином щодо організації своїх виборчих систем.

Конституція України гарантує вільне волевиявлення виборцям (ч. 2 ст. 71). Виходячи з цього, здійснення усвідомленого та вільного вибору в день голосування повинно формуватися в умовах свободи та плюралізму поглядів. Виокремлюють дві складові принципу вільних виборів – формування волі виборців в умовах свободи та її вільного вираження під час голосування (Kliuchkovskiy, 2018, p. 391). Такий підхід був відображений у національному виборчому законодавстві.

Вільне вираження поглядів під час голосування безпосередньо кореспондується з результатом виборів та має максимально відображати погляди виборців у складі представницьких органів влади.

На шляху забезпечення пропорційного представництва принцип вільних виборів тісно пов'язаний із принципом загальних виборів, зміст якого розкрито у п. I.1.1 Принципів європейської виборчої спадщини Кодексу належної практики у виборчих справах (Code of Good Practice in Electoral Matters, 2002) та передбачає необхідність забезпечити право голосу кожному, хто відповідає певним умовам, які в науці та практиці виборчого права мають назву виборчих цензів (кваліфікацій) (п. 4.1 рішення КСУ від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу)). В Україні право голосу мають громадяни України, які досягли 18 років та не були визнані судом недієздатними.

Серед ключових аспектів забезпечення реалізації вільного вираження політичних поглядів під час голосування є пошук справедливої моделі перетворення голосів виборців у представницькі мандати, що обумовлюється тими чи іншими структурними елементами виборчої системи. Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав людини бере до уваги той факт, що свобода поглядів і їх вираження відображаються в демократичному суспільстві через виборчу систему, яка дозволяє всім тенденціям, інтересам і настроям отримати представництво на рівні виконавчої та законодавчої влади, а отже, на всіх рівнях влади (Резолюція Комітету ООН з прав людини, 1995 р.).

Водночас виборча система та її окремі елементи можуть не враховувати волевиявлення певної частини виборців. Тут мається на увазі ефект «втрачених голосів», якого неможливо уникнути в будь-якій виборчій системі і на

який вказав ЄСПЛ у справі Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium, 1987).

Для прикладу, мажоритарні виборчі системи, порівняно з системами пропорційного представництва, призводять до великої кількості втрачених голосів, особливо цьому сприяє формула відносної більшості. За таких умов результат виборів може не відображати змін або бути нечутливим до коливань у громадській думці. Також надмірній втраті голосів може сприяти високий рівень легального виборчого бар'єру. У справі Yumak and Sadak v. Turkey (Case of Yumak and Sadak v. Turkey, 2008), у якій йшлося про застосування 10 % виборчого бар'єру, ЄСПЛ визначив, що держава має широку свободу розсуду в питанні про рівень виборчого бар'єру. З цього приводу Конституційний суд Латвії висловив важливу правову позицію, згідно з якою «встановлюючи відсоток виборчого бар'єру, законодавець має враховувати, що такий бар'єр не повинен бути занадто високим, оскільки є недопустимим, коли внаслідок його застосування вибори перестають бути демократичними» (Рішення Конституційного суду Латвійської Республіки, 2002). Тому варто підтримати висновки Парламентської асамблеї Ради Європи (Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи, 2007 р.), в яких зазначено, що прийнятний виборчий бар'єр для перехідних демократій має становити від 3 до 5 відсотків і завдання держави полягає в тому, щоб знайти баланс між справедливим представництвом громадських поглядів і ефективністю парламенту та уряду.

Іншою складовою принципу вільних виборів є **формування волі виборців в умовах свободи** до дня голосування. Свобода вираження поглядів у цьому контексті знаходить своє відображення крізь призму реалізації суб'єктивного виборчого права на передвиборну агітацію кандидатів і виборців, а також діяльності медіа. Зважаючи на це, Френк Ла Рю, спеціальний доповідач ООН із заохочення та захисту права на свободу думок і їх вираження, зазначив: «У контексті виборів і політичних комунікацій особливу увагу слід приділяти правам на вільне вираження головних учасників: виборців, які покладаються на свободу вираження поглядів на отримання повної та точної інформації та без страху виражати свою політичну приналежність; кандидати та політичні організації, які мають реалізувати своє право шляхом проведення агітації та вільного поширення своїх політичних повідомлень без втручання чи нападів; і засоби масової інформації, які покладаються на свободу вираження поглядів, щоб відігравати свою суттєву демократичну роль у інформуванні громадськості, ретельному дослідженні політичних партій і платформ, а також забезпечувати стримування та противаги у виборчому процесі» (La Rue, 2014, р. 5).

Відмінності у правовому регулюванні поширення інформації цими трьома суб'єктами зумовлені різними завданнями (ролями) у процесі виборів. ЗМІ, з одного боку, повинні об'єктивно та неупереджено висвітлювати інформацію щодо виборів, з іншого – забезпечити можливості для обміну думками та здійснення передвиборної агітації усіма кандидатами з дотриманням принципу рівних можливостей. Кандидати (партії), з одного боку, мають право вільно генерувати ідеї в процесі електоральної боротьби за владу, а з іншого – повинні при цьому дотримуватись вимог визначених законом щодо ведення передвиборної агітації. Своєю чергою, виборцям гарантується можливість вільної комунікації та дискусії, що виражається через підтримку чи критику певних кандидатів, що конвертується в результат волевиявлення під час обрання членів представницького органу влади.

Встановлені виборчим законодавством обмеження щодо форм, засобів, суб'єктів і часу проведення передвиборчої агітації є фактично обмеженням свободи слова. Проте такі обмеження допустимі в демократичному суспільстві, оскільки переслідують легітимну мету – забезпечення рівних виборчих прав і вільного волевиявлення виборців. Однак Кодекс належної практики у виборчих справах зазначає, що такі обмеження не повинні запроваджувати жодної цензури щодо критики влади чи конституційних змін. Не відповідає європейським стандартам і криміналізація образ та наклепу на посадових осіб та кандидатів (Кодекс належної практики у виборчих справах, 2002 р.).

В Україні виборче законодавство не має кодифікованого характеру, що зумовлює особливості правового регулювання залежно від того, який профільний закон застосовується – «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України» чи «Про місцеві вибори»¹. Разом з цим, при розкритті досліджуваної тематики головний акцент буде зроблено на парламентський тип виборів, зокрема й тому, що Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 р. захищає вільне вираження думки народу при виборі законодавчої влади.

Засоби масової інформації у виборчому процесі та межі їх діяльності

Проблема правового регулювання діяльності ЗМІ у виборчому процесі полягає в необхідності досягнення певних завдань. З одного боку, ЗМІ повинні дотримуватись усіх встановлених обмежень щодо порядку ведення передвиборної агітації (причому як загальних, про які ми зазначали вище,

---

¹ Тут і далі по тексту варто врахувати, що інформація щодо національного законодавства відображена станом на момент публікації статті у 2019 р. Однак, у 2020 р. набув чинності Виборчий кодекс України, яким було кодифіковано виборче законодавство та змінено окремі його положення.

так і спеціальних обмежень), а також бути максимально об'єктивними та неупередженими при висвітленні інформації.

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe Recommendation, 1999) передбачає необхідність однакового застосування принципів правдивості, врівноваженості й неупередженості при висвітленні засобами масової інформації виборчих кампаній незалежно від типу виборів. З іншого боку, у справі *Grinberg v. Russia* (Case of Grinberg v. Russia, 2005) було зазначено, що журналістська свобода охоплює можливість вдаватися до певного ступеня перебільшення або навіть провокації. Необхідність будь-яких обмежень має бути переконливо обґрунтована.

ЗМІ повинні ретранслювати різні політичні погляди, створювати можливість для, в тому числі і палкої, політичної дискусії з дотриманням принципу рівних умов участі. Кінцевою метою завдань правового регулювання діяльності ЗМІ є вільне формування волі виборцями на підставі поширення різноманітної інформації, ідей та поглядів. Тому в законодавстві встановлена вимога, що засоби масової інформації, інформаційні агентства мають збалансовано висвітлювати коментарі всіх партій та кандидатів у депутати щодо подій, пов'язаних із виборами.

Попри необхідність дотримання загальних обмежень щодо здійснення передвиборної агітації (строки, суб'єкти, форми, засоби тощо), законодавством передбачено значну кількість спеціальних вимог щодо діяльності ЗМІ. Основна мета цих вимог – забезпечити дотримання принципу рівних можливостей та умов участі кандидатів у виборчому процесі.

Так, в Україні ЗМІ зобов'язані за 100 днів до дня голосування встановити ціну на власні послуги, яка не може змінюватися протягом виборчого процесу та повинна бути однаковою для всіх кандидатів. Надавши послуги одному кандидату, ЗМІ не може відмовити у наданні такої послуги на аналогічних умовах іншому. Надання будь-яких пільг (наприклад, з точки зору оплати послуг) або переваг (зокрема, виділення більшої кількості ефірного часу) комусь із кандидатів є порушенням законодавства. Водночас ненадання таких пільг чи переваг іншим кандидатам буде порушенням принципу рівності (рівних можливостей) щодо пасивного виборчого права.

ЄСПЛ неодноразово наголошував на особливій ролі ЗМІ як «сторожового пса суспільства» (“public watchdog”) (Case of Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine, 2011) (Case of Observer and Guardian v. the United Kingdom, 1991) (Case of Grinberg v. Russia, 2005), який не лише має право поширювати, а й повинен мати можливість отримувати інформацію, яка

становить суспільний інтерес. Однак саме у виборчому процесі для забезпечення принципу вільних виборів та рівних виборчих прав ЗМІ повинні утримуватись від здійснення агітації від власного імені або від імені співробітників засобу масової інформації. Тому у виборчому процесу ЗМІ замість “public watchdog” повинні виступати об’єктивним посередником поширення інформації щодо суб’єктів виборчого процесу рівною мірою.

Унаслідок цього для об’єктивного та неупередженого висвітлення інформації засобам масової інформації, їх посадовим та службовим особам і творчим працівникам під час виборчого процесу у своїх матеріалах і передачах, не обумовлених угодами з суб’єктами виборчого процесу, забороняється агітувати голосувати за або не голосувати за партії, кандидатів у депутати чи поширювати інформацію, яка має ознаки політичної реклами. За порушення таких вимог суд може прийняти рішення про тимчасове (до закінчення виборчого процесу) зупинення дії діяльності (ліцензії) ЗМІ.

Межі допустимої критики кандидатів на виборні посади

Низку важливих висновків щодо свободи вираження поглядів ЄСПЛ зробив ще у справі *Handyside v. the United Kingdom* (Case of *Handyside v. the United Kingdom*, 1976) де було зазначено, що плюралізм, толерантність і широта поглядів вимагають поширення навіть тих поглядів, які ображають, шокують або турбують державу чи певну частину суспільства.

Дифамаційні спори складні для вирішення й у міжвиборчий період. Проте, коли висловлення стосуються кандидатів на виборні посади під час виборчого процесу, в конкуренцію вступають такі права, як: право на вільні вибори (ст. 3 Першого протоколу), свобода вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) та право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції). Із врахуванням такої конкуренції (співвідношення) під час реалізації свободи вираження поглядів слід враховувати такі фактори: особливий період поширення, зміст інформації та особу, відомості про яку поширюються.

1. Особа, про яку поширюється інформація. Парламентська Асамблея Ради Європи (Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 1998) вказала, що особливий статус публічних осіб автоматично збільшує рівень тиску на приватність їхнього життя (п. 6). Певні факти, що стосуються приватного життя публічних діячів, зокрема політиків, справді можуть зацікавити громадян, і тому читачам, які також є виборцями, може бути легітимно повідомлено ці факти (п. 9). Схожі висновки присутні в рішенні ЄСПЛ *Kwieceń v. Poland* (Case of *Kwieceń v. Poland*, 2007), де наголошується, що політик повинен демонструвати більший ступінь толерантності. У виборчому процесі з’являється спеціальна категорія осіб – кандидати на

виборні посади. Такі особи можуть бути діючими представниками органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Однак кандидатами можуть бути і особи які не працювали на публічній службі. Проте їх спільною особливістю є участь у виборчому процесу з метою здобуття влади.

2. Особливий період поширення інформації. Свобода вираження поглядів у формі передвиборної агітації призводить до застосування значної кількості обмежень, визначених законом. Однак саме в цей період особливої важливості набирає поширення суспільно значущої інформації. Оскільки саме ця інформація буде покладена в основу волевиявлення виборців у день голосування та дозволить визначити персональний склад представницького органу. Як зазначає ЄСПЛ у справі *Bowman v. the United Kingdom* (Case of *Bowman v. the United Kingdom*, 1998), особливо важливо в період перед виборами дозволити вільне поширення думок і інформації всіх видів. У справі *Lingens v. Austria* (Case of *Lingens v. Austria*, 1986) ЄСПЛ наголошує на необхідності враховувати особливості виборчого процесу та можливості існування заперечливих політичних суперечок, незважаючи навіть на те, що висловлювання було зроблено після загальнонаціональних виборів.

3. Зміст інформації, яка поширюється. Якщо звернутись до змістовної характеристики висловлювань під час виборчого процесу, то варто враховувати суспільний інтерес щодо їх поширення та існування в такій інформації фактичних даних або оціночних суджень.

У справі *Karaky v. Hungary* (Case of *Karaky v. Hungary*, 2009) ЄСПЛ не встановив порушення ст. 8 та спирався на ст. 10 Конвенції за скаргою заявника на відмову у відкритті кримінального провадження щодо дифамаційних тверджень його політичного опонента (листівки з інформацією про те, що заявник регулярно голосував проти інтересів свого виборчого округу). Враховуючи сукупність обставин (заявник був політиком, а заява була зроблена під час виборчої кампанії та становила негативну думку щодо його публічної діяльності), суд став на захист свободи вираження поглядів. Таким чином, суспільна значимість поширюваної інформації, яка стосується діяльності кандидатів, зростає. Адже фактично під час виборів дається «оцінка» роботи представницьких органів влади. І для того, щоб така оцінка була об'єктивною, важливо забезпечити вираження навіть критичних та неприємних для політиків поглядів під час виборчого процесу.

Стосовно оціночних суджень застосуванню підлягають загальні підходи ЄСПЛ щодо свободи вираження поглядів, в яких Суд розрізняє твердження про факти та оціночні судження (коли існування фактів можна довести, істинність оціночних суджень не підлягає доказуванню) (Case of *Feldek v.*

Slovakia, 2001). Якщо твердження є оціночним судженням, пропорційність втручання може залежати від того, чи існує достатня фактична основа для оскаржуваного твердження, оскільки навіть оціночне судження без будь-якої фактичної основи на його користь може бути надмірним (Case of Kwiecień v. Poland, 2007).

Так, можна зробити висновок, що дифамаційні спори під час виборчого процесу можуть набувати рис гострих політичних дебатів. Це не виключає необхідності поваги до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції). Проте міра допустимої критики кандидатів та «градус» дискусії може бути значно вищим. Тому варто оцінювати не лише семантично вживання слів, які можуть бути неприємними чи навіть дещо образливими. Вивченню повинна підлягати кінцева мета поширення такої інформації. Про порушення ст. 8 можна говорити лише тоді, коли зміст інформації не становить суспільний інтерес, а поширені оціночні судження мають наслідком нічого іншого окрім образи або наклепу.

В українському законодавстві передбачено спеціальні порядки оскарження дій щодо поширення недостовірної інформації про кандидата. Законодавство передбачає можливість кандидатів та партій вимагати опублікувати відповідь на поширену про них інформацію, яку вони вважають недостовірною. ЗМІ зобов'язані за власні кошти надати послуги щодо поширення інформації у тому самому обсязі.

Як зазначає Ю.Г. Барабаш, окрім питань «доказовості» недостовірності інформації, фахівці порушують питання й щодо форми судочинства, за правилами якого мають розглядатися такі спори: адміністративного чи цивільного (як традиційні спори про захист честі та гідності). Науковець наголошує, що в даному випадку йдеться не про доведення в суді недостовірності інформації та її спростування, а про гарантування передбаченого чинним законом права кандидата на відповідь як складову принципу рівності прав та можливостей кандидатів. Це питання повинно розглядатися в порядку адміністративного судочинства, при цьому суди повинні лише перевірити факт ненадання ефірного часу чи шпальти для розміщення «матеріалу-відповіді». Щодо вірогідності поширеної стосовно кандидата інформації, то це питання розсуду самого кандидата (Barabash, 2012, р. 6).

Свобода вираження поглядів та сучасні виклики використання глобальної мережі в електоральних цілях

Глобальна інформатизація суспільства суттєво підвищила швидкість поширення інформації, що в результаті справило амбівалентний вплив на виборців. З одного боку, використання мережі «Інтернет» сприяє політичному

плюралізму та унеможлиблює або мінімізує застосування державою цензури, з іншого – гібридні війни, фейкизація масової свідомості захоплюють демократичні країни та призводять до «фабрикації» сучасних електоральних процесів. Можемо згадати діяльність приватної англійської компанії Cambridge Analytica, яка використовувала технології глибинного аналізу даних (зокрема, даних соцмереж) для розробки стратегічної комунікації в Інтернеті в умовах виборчих кампаній та підозрюється в неправомірному впливі на волевиявлення виборців під час виборів Президента США та референдуму щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу.

Не є відкриттям, що на сучасному етапі кандидатам стали доступні технології, які за допомогою використання великої кількості алгоритмів дають змогу відслідкувати поведінку користувачів в мережі та сегментувати їх за різними ознаками та інтересами (концепція «big data»). Окремі компанії (наприклад, «Google Adwords» (Advertising Policies, 2019) та Facebook (Ad Policies, 2019, 10.a)) цілком легально використовують різноманітні маркетингові можливості для політичних цілей у глобальній мережі. Це дозволяє кандидатам бути більш чутливими до уподобань виборців та відповідним чином вибудовувати свою виборчу кампанію.

Ключовою проблемою в Україні є відсутність бази правового регулювання у цій сфері. Поза законом повністю або частково залишились не тільки значна кількість «сірих» технологій, спрямованих на створення фейкових новин, коментарів та акаунтів, та рекламних майданчиків, які ніде офіційно не зареєстровані (так звані «тизерні мережі», які виступають посередниками між власниками сайтів і рекламодавцями), а й добросовісні розпорядники інформації в Інтернеті. Водночас залишається проблема ідентифікації розпорядника інформації, оскільки він може знаходитись у будь-якій країні світу.

Іншим викликом у цій сфері є захист персональних даних виборців під час поширення інформації про суб'єктів виборчого процесу. У цьому контексті свобода вираження поглядів перетинається із правом на захист персональних даних. Для охоплення більшої електоральної бази суб'єкти передвиборної агітації можуть порушувати обидва з цих прав. Саме тому з метою захисту персональних даних громадян ЄС у 2016 р. було прийнято Загальний регламент про захист даних (Regulation of the European Parliament and of the Council, 2016).

Звісно, певні позитивні кроки у цій сфері існують. Зокрема компанія «Facebook» зобов'язала розкривати джерела фінансування політичної реклами, що є значним кроком для підвищення рівня прозорості передвиборної агітації (Ad Policies, 2019, 10.b) та проводить політику верифікації

сторінок-акаунтів. Google також почне застосовувати свою політику щодо передвиборної агітації в ЄС 21 березня 2019 р.

Першим кроком до формування правової бази у цій сфері може бути встановлення ефективної комунікації між представниками корпорацій та уповноваженими органами державної влади. Для прикладу засоби масової інформації Естонії повідомляли про співробітництво «Facebook» із Комітетом з контролю за фінансуванням політичних партій. Причому заступник голови комітету Каарел Таранд вважає, що й інші інтернет-ресурси могли б наслідувати цей приклад (ERR News, 2018). У цьому контексті Україна є однією з перших країн для якої «Facebook» створив бібліотеку політичної реклами, яка містить рекламу про вибори, представників публічних органів та кандидатів на виборні посади. «Facebook» почав збирати таку рекламу щодо України з 15 березня 2019 р., яка планується зберігатись протягом 7 років (Ad Library, 2019).

У підсумку, така комунікація з великими корпораціями (наприклад, «Facebook», «Twitter», «Google» тощо), які мають власні маркетингові онлайн-платформи, сприятиме оперативній передачі інформації про політичну рекламу та джерела її фінансування, а також ефективному реагуванню на правопорушення з боку держави. Водночас держава зможе надавати власні роз'яснення або здійснювати перевірку рекламних оголошень на предмет відповідності чинному законодавству, оскільки рекламні платформи охоплюють велику кількість країн, у яких суттєво відрізняється нормативна база.

Висновки

Свобода вираження поглядів та право на вільні вибори є основою демократичної системи. Складовими принципу вільних виборів є формування волі виборців в умовах свободи та її вільне вираження під час голосування.

Вільне волевиявлення виборця під час голосування забезпечується принципом таємного голосування, чесними процедурами підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Водночас окремі виборчі системи або їх елементи можуть нівелювати волевиявлення певної частини виборців. Разом з цим, ефект «втрачених голосів» («wasted votes») характерний тією чи іншою мірою для будь-якої виборчої системи. Тому, незважаючи на широкі межі розсуду держави, важливо, щоб цей ефект мав розумні межі та не порушував сутність принципу вільного волевиявлення.

Іншою складовою принципу вільних виборів є формування волі виборців в умовах свободи. Однак це можливо лише за умови вільного обміну думок

та рівних можливостей щодо вираження поглядів усіма учасниками долучених до виборчого процесу, серед яких ключовими виступають кандидати, ЗМІ та виборці. Відмінності у правовому регулюванні поширення інформації цими трьома суб'єктами зумовлені різними завданнями (ролями) у процесі виборів.

Для забезпечення рівних умов участі у виборчому процесі, в тому числі в ході реалізації свободи вираження поглядів, держави встановлюють вимоги щодо здійснення передвиборної агітації, насамперед, щодо політичної реклами, форм, засобів, суб'єктів, строків, джерел фінансування передвиборної агітації, а також обмежень щодо використання засобів масової інформації.

Засоби масової інформації повинні висвітлювати різні політичні погляди та створювати умови для існування різнобарвної політичної дискусії. Однак саме у виборчому процесі для забезпечення принципу вільних виборів та рівного виборчого права засоби масової інформації повинні утримуватись від здійснення агітації (ЗМІ не є пресслужбою кандидатів на виборні посади).

У разі виникнення дифамаційних спорів у виборчому процесі доцільно враховувати три фактори вираження поглядів – особливий період поширення (виборчий процес), особу, відомості про яку поширюються (кандидати на зайняття виборної посади), та зміст інформації (яка може становити суспільний інтерес або бути оціночним судженням). Тому, попри наявні обмеження щодо здійснення передвиборної агітації, межі допустимої критики кандидатів на виборну посаду під час передвиборчої політичної дискусії є ширшими.

Особливим викликом перед світовою спільнотою є правове регулювання свободи вираження у мережі «Інтернет». Сучасні технології, які передбачають використання «великих даних» («big data»), дозволяють здійснювати значний вплив на виборців та підлаштовувати інформаційні меседжі до потреб певного сегменту користувачів у мережі «Інтернет». Попри деякі позитивні зрушення у цій сфері, державам доцільно максимально налагоджувати співпрацю із корпораціями, що надають рекламні послуги, для здійснення ефективного контролю за дотриманням виборчого законодавства.

References

- [1] Ad Library. (2019). Retrieved from https://www.facebook.com/ads/library/?active_status=all&ad_type=political_and_issue_ads&country=UA.
- [2] Ad Policies. (2019). [10.a Ads Related to Politics or Issues of National Importance]. Retrieved from https://www.facebook.com/policies/ads/restricted_content/political.
- [3] Ad Policies (2019). [10.b Disclaimers for Ads Related to Politics or Issues of National Importance]. Retrieved from https://www.facebook.com/policies/ads/restricted_content/disclaimers.

- [4] Advertising Policies (2019). [Political content]. Retrieved from <https://support.google.com/adspolicy/answer/6014595?hl=en>.
- [5] Barabash, Yu.H. (2012). .Some issues of consideration of electoral disputes by courts. *Viche*, 14, 5-9 [in Ukrainian].
- [6] Case of Animal Defenders International v. United Kingdom (2013). ECtHR, 22 April 2013, № 48876/08.
- [7] Case of Bowman v. the United Kingdom (1998). ECtHR, 19 February 1998, № 24839/94.
- [8] Case of Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine (2011). ECtHR, 5 May 2011, № 33014/05.
- [9] Case of Feldek v. Slovakia (2001). ECtHR, 12 July 2001, № 29032/95.
- [10] Case of Grinberg v. Russia (2005). ECtHR, 21 July 2005, № 23472/03.
- [11] Case of Handyside v. the United Kingdom (1976). ECtHR, 7 December 1976, № 5493/72.
- [12] Case of Karaky v. Hungary (2009). ECtHR, 28 April 2009, № 39311/05.
- [13] Case of Kwicień v. Poland (2007). ECtHR, 9 January 2007, № 51744/99.
- [14] Case of Lingens v. Austria (1986). ECtHR, 8 July 1986, № 9815/82.
- [15] Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (1987). ECtHR, 2 March 1987, № 9267/81.
- [16] Case of Observer and Guardian v. the United Kingdom (1991). ECtHR, 24 October 1991, № 13585/88.
- [17] Case of Yumak and Sadak v. Turkey (2008). ECtHR, 8 July 2008, № 10226/03.
- [18] Code of Good Practice in Electoral Matters (2002). adopted by the Venice Commission at its 51st Plenary Session (Venice, 5-6 July 2002).
- [19] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (2002). Рішення Конституційного Суду України (справа про виборчу заставу), № 1-18/2002, 30.01.2002.
- [20] Decision of the Constitutional court of the Republic of Latvia (2002). Reshenye ot umeny Latvyskoi Respublyky, Case № 2002-08-01, 23.09.2002.
- [21] ERR News (2018). Za reklamoj jestonskih politikov i partij v facebook budut sledit, 29.11.2018. Retrieved from <https://rus.err.ee/880986/za-reklamoj-jestonskih-politikov-i-partij-v-facebook-budut-sledit>.
- [22] Glavaš, D. (2017). Comparative Study "Political Advertising and Media Campaign During the Pre-election Period", Organization for Security and Co-operation in Europe, 28 September 2017, from <https://www.osce.org/mission-to-montenegro/346631?download=true>.
- [23] La Rue, F. (2014). Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Human Rights Council, 30 May 2014, A/HRC/26/30.
- [24] Kliuchkovskiy, Yu.B. (2018). Principles of electoral law: doctrinal understanding, status and prospects of legislative implementation in Ukraine. Kyiv: Vaite [In Ukrainian].
- [25] Parliamentary Assembly of the Council of Europe resolution (2007). State of human rights and democracy in Europe, № 1547, 15th Sitting, 18 April 2007.
- [26] Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe (1999). On measures concerning media coverage of election campaigns, № R(99)15, 09.09.1999.

- [27] Regulation of the European Parliament and of the Council (2016). On the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing, Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.
- [28] Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (1998). Right to privacy, № 1165, 26 June 1998.
- [29] Resolution of the United Nations Commission on Human Rights (1995). Ways and means of overcoming obstacles to the establishment of a democratic society and requirements for the maintenance of democracy, № 1995/60, 59th meeting, 7 March 1995.

Богдан Сергійович Мохончук

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: bmokhonchuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-8945-0731

Романюк Павло Віталійович

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
координатор Центру виборчого права
e-mail: p.v.romanyuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-0571-9490

Bohdan S. Mokhonchuk

Ph.D. in Law,
Senior Lecturer of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: bmokhonchuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-8945-0731

Pavlo V. Romaniuk

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Constitutional Law of Ukraine Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
Coordinator of the Election Law Center
e-mail: p.v.romanyuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-0571-9490

Рекомендоване цитування: Мохончук Б. С., Романюк П. В. Правові засади гарантування свободи вираження поглядів у виборчих процесах. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 161–176. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315459>.

Suggested Citation: Mokhonchuk, B.S., & Romaniuk, P.V. (2024). Towards a Legal Framework that Protects Freedom of Expression in Electoral Processes. *Problems of Legality. Special Issue*, 161-176. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315459>.

Статтю подано / Submitted: 12.08.2024

Доопрацьовано / Revised: 06.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 18.11.2024

Штучний інтелект для прийняття судових рішень: деякі потенційні ризики¹

Юлія Сергіївна Разметаєва*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна;
Уппсальський університет,
Уппсала, Швеція

*e-mail: yu.s.razmetaeva@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлено швидким і невідворотнім розгортанням технологій штучного інтелекту у більшості правових систем, що включає його застосування у процесі прийняття рішень. Мета статті полягає у тому, щоб, проаналізувавши використання штучного інтелекту у прийнятті судових рішень, виокремити неясні потенційні ризики алгоритмізації та запропонувати розумний підхід до впровадження відповідних технологій. У дослідженні застосовано такі методи наукового пізнання, як структурний аналіз, уявний експеримент та правовий доктринальний підхід, а також елементи «case study». Досліджено питання штучного інтелекту у прийнятті судових рішень, акцентуючи увагу на потенційних ризиках і викликах його впровадження. Підкреслено необхідність основи у вигляді цінностей і принципів справедливості та верховенства права при застосуванні штучного інтелекту, а також надано аргументи розумної (розсудливої) алгоритмізації. Наголошено на проблемах алгоритмізації складних процесів судочинства, зокрема щодо вибору правових принципів та можливостей штучного інтелекту впливати на індивідуальний характер правосуддя. Серед ризиків виокремлено схильність штучного інтелекту до раціоналізації та стандартизації рішень, обмежену здатність до інтерпретації людських характеристик та обставин справ, підміну правової визначеності алгоритмічною передбачуваністю. Обговорено труд-

¹ Це дослідження є частиною проекту Центр Досконалості Жана Моне «Європейські фундаментальні цінності в цифрову еру», 101085385 – EFVDE – ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH, що фінансується Європейським Союзом. Однак висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти і культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні орган, що надає гранти, не можуть нести за них відповідальності. Окремі результати дослідження були опубліковані англійською мовою у статті: Razmetaeva Y. (2024). Artificial intelligence and the end of justice. *BioLaw Journal – Rivista di BioDiritto*, 1, 345-365. <https://doi.org/10.15168/2284-4503-3001>.

нощі, пов'язані з розумінням і тлумаченням юридичних текстів алгоритмами, зазначено, що штучний інтелект не здатен до справжнього мислення й морального судження. Особливу увагу приділено питанню юридичної аргументації: стверджується, що рішення суду мають бути не лише обґрунтованими, а й переконливими для суспільства, чого неможливо досягти за допомогою штучного інтелекту через його нездатність розуміти дискурс і контекст справ. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що, незважаючи на технологічний прогрес, повна заміна людського судження штучним інтелектом несе серйозні ризики і може призвести до викривлення самого поняття справедливості та її знецінення. Перспективи подальших досліджень можуть включати осмислення того, як технологічний детермінізм та чистий утилітаризм переважають більш обережні та помірковані підходи й відсунувають деонтологічні міркування на другий план.

Ключові слова: штучний інтелект; принципи права; верховенство права, правосуддя; судові рішення; справедливість.

Artificial Intelligence for Judicial Decision-making: Some Potential Risks

Yulia S. Razmetaeva*

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Ukraine;

Uppsala University,

Uppsala, Sweden

*e-mail: yu.s.razmetaeva@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the research topic is due to the rapid and inevitable deployment of artificial intelligence technologies in most legal systems, which includes its application in the decision-making process. The purpose of the article is to, after analyzing the use of artificial intelligence in judicial decision-making, to single out implicit potential risks of algorithmization and to propose a reasonable approach to the implementation of those technologies. The research uses such methods of scientific knowledge as structural analysis, imaginary experiment and legal doctrinal approach, as well as "case study" elements. The article explores the issue of implementing artificial intelligence in judicial decision-making, accentuating potential risks and challenges. It highlights the need to consider justice, fairness and the rule of law when applying AI, and provides arguments for a reasonable and limited algorithmization. The article focuses on the problems of algorithmizing complex judicial processes, particularly regarding the selection of legal principles and AI's potential negative impact on the individualized nature of justice. Among the risks, the tendency of AI towards rationalization and standardization of decisions, its limited ability to interpret human characteristics and case circumstances, and the substitution of legal certainty with algorithmic predictability are emphasized. The article also discusses the difficulties related to the understanding and interpretation of legal texts by algorithms,

noting that AI is incapable of thinking and making moral judgment. Special attention is given to the issue of legal reasoning; the article argues that court decisions must not only be justified but also convincing to society, which is impossible to achieve with AI due to its incapability to comprehend discourse and case context. Based on the conducted research the article concludes that despite technological advances, the complete replacement of human judgment with AI carries risks and may lead to a distortion of the very concept of justice and its devaluation. Prospects for further research may include understanding how technological determinism and pure utilitarianism override more cautious and moderate approaches and relegate deontological considerations to the background.

Keywords: artificial intelligence; principles of law; rule of law; justice; court decisions; fairness.

Вступ

Штучний інтелект (ШІ) у процесі прийняття судових рішень, безсумнівно, має застосовуватися з урахуванням вимог справедливості, верховенства права та прав людини, бути прозорим, підзвітним і неупередженим, а також бути навченим на різноманітних, очищених і належним чином захищених даних. Немає також сумнівів, що спроби алгоритмізувати справедливість, яка лежить в основі судових рішень, триватимуть доти, доки відповідні технології продовжують стрімко розвиватися. Однак, розглядаючи алгоритмізацію прийняття рішень у процесі відправлення правосуддя, слід також розглянути її потенційні ризики. Низка питань, які слід поставити при цьому, включає такі проблеми, як: 1) належний вибір правових принципів або, у ширшому сенсі, концепцій справедливості; 2) подолання граничної складності процесу прийняття судових рішень; 3) збереження індивідуального характеру правосуддя; 4) відповідність стандартам верховенства права, що включають неупередженість, обґрунтованість та зрозумілість рішень; 5) відповідність принципу правової визначеності.

Належний вибір вихідної концепції для ШІ є основою розгляду перелічених вище проблем. Цей вибір ускладнюється тим, що консенсус можливий на рівні загальних принципів справедливості, але майже недосяжний на рівні детальних понять і їх практичного втілення. Якщо навіть концепція буде обрана, її потрібно трансформувати на рядки коду й навчити ШІ приймати рішення на основі цього алгоритму, що може виявитися наступним майже неможливим завданням, враховуючи граничну складність і заплутаність процесу прийняття судових рішень, яка, по суті, містить «людську» частину на додаток до суто раціональної, та особливості машинного навчання. Нарешті, навіть якби ми прийняли якійсь набір принципів або одну з концепцій справедливості, їх складність така, що навряд чи може бути наведена у вигляді алгоритму. І навіть якби якимось чином вдалося алгоритмізувати надзвичайно

складну модель справедливості, цей уявний алгоритм потрібно буде застосувати до нескінченно складних людських стосунків, які постійно розвиваються.

Ідея кодифікувати справедливість або зробити її обчислюваною має як прихильників, так і противників. З одного боку, численні спроби створити моделі для вимірювання справедливості, рівності та принципів права як таких відображають прагнення багатьох досягти такої справедливості й, відповідно справедливих рішень, які спираються на ШІ [див.: 1–3]. З іншого боку, є численні аргументи проти, серед яких особлива увага має бути приділена таким аспектам, як нездатність машин розуміти контекст [4], схильність до «помилкових узагальнень» [5, с. 1265] і схильність багатьох моделей ШІ «цементувати або навіть посилювати наявні дискримінаційні практики та нерівності» [6, с. 655], що може зробити алгоритмічну справедливість недосяжною.

Іншою передумовою для загального скептицизму щодо алгоритмізації справедливості може бути нездатність машин обмірковувати та переосмислювати прийняті рішення. Люди, які застосовують концепції справедливості та принципи права в судах і органах державної влади, а також люди, які розмірковують над ними та навчають інших, вивчають і переосмислюють власні підходи протягом значної частини життя. Це включає передачу знань і досвіду, та, як дехто може сказати, формування почуття справедливості й здатності робити моральні судження. Цілком імовірно, що ті виклики, які постають перед людьми та суспільствами на шляху алгоритмізації, сприятимуть відродженню поглядів, заснованих на природному праворозумінні та його варіаціях, оскільки стане зрозумілим, що праву слід спиратися на «невловимі», але необхідні ціннісні основи.

Мета цього дослідження полягає у тому щоб проаналізувавши використання штучного інтелекту у прийнятті судових рішень виокремити неявні потенційні ризики алгоритмізації та запропонувати розумний підхід до впровадження відповідних технологій. Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких завдань: 1) аналіз здатності ШІ забезпечувати справедливі, обґрунтовані та переконливі рішення; 2) дослідження здатності ШІ розуміти зміст текстів та інтерпретувати їх, у тому числі контекстно; 3) вивчення проблем алгоритмічної передбачуваності та правової певності; 4) й осмислення стандартів верховенства права для впровадження ШІ у процеси відправлення правосуддя.

Матеріали та методи

Теоретична основа цього дослідження складається з поєднання правових принципів та цінностей, з фокусом на справедливість та верховен-

ство права, стандартів прийняття рішень, що мають юридичне значення з фокусом на розуміння й аргументацію, та особливостей розгортання й використання технологій штучного інтелекту. Центральною гіпотезою тут є припущення про те, що алгоритмізація прийняття судових рішень має неочевидні й віддалені у часі ризики, що означає, що повинен бути прийнятий виважений і розумний підхід до впровадження ШІ у процеси відправлення правосуддя.

Ця гіпотеза, а також деякі з наведених у вступі аргументів та сумнівів будуть розглянуті у цій роботі з використанням методів структурного аналізу, уявного експерименту та правового доктринального підходу. Для ілюстрації окремих аргументів у цій статті використовуються елементи *case study* в частині вивчення рішень Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу.

Результати та обговорення

У цьому підрозділі дослідження розглянемо деякі потенційні ризики впровадження ШІ у прийняття судових рішень.

Раціоналізація, стандартизація та утилітарний підхід

Здатність ШІ забезпечувати «кращу» справедливість часто вважається само собою зрозумілою, оскільки «розумні» алгоритми справляються з багатьма завданнями краще ніж люди. Часто це означає, що ШІ-технології значно випереджають людей за обчислювальними здатностями, при цьому алгоритми не втомлюються, не витрачається час на іншу діяльність і не зазнають впливів нераціональних, емоційних сторін особи при прийнятті рішень. Водночас слід зазначити, що ШІ серйозно відрізняється від людського. Логіка алгоритму потребує вимірювання і зважування різних проявів людської природи, виражаючи деякі «людські» частини за допомогою цифр і відсотків. Таким речам, як вік, раса, стать та етнічна належність, мають бути присвоєні числові атрибути (причому це робиться до процесу розгляду справи, на етапі створення або коригування алгоритму), що робить їх основою оцінки. Це саме по собі може розглядатися як дискримінація.

Хтось може заперечити, що вимірювання та зважування, а також оцінка різних рис, яка робить їх основою оцінки, включені й до того, що роблять судді-люди. Зрештою, судді оцінюють вік або стать як правопорушників, так і жертв правопорушення як обставини, що впливають на рішення у справі, наприклад, щоб виправдати те, що конкретні злочини слід кваліфікувати як гендерно зумовлене насильство, домашнє насильство чи насильство щодо

неповнолітніх. У певних категоріях справ оцінка людських рис є основою юридичної аргументації, наприклад, коли йдеться про порушення стандартів, що забороняють дискримінацію.

Однак те, що відрізняє алгоритми від оцінки, яку можуть дати судді-люди, полягає в тому, що кількісні значення призначаються людським рисам заздалегідь. Щоб створити або навчити ШІ, необхідно дати чітке кількісне значення цих характеристик. Отже, рішення виявляється обтяженим заздалегідь встановленими міркуваннями. Хоча ця особливість може не стосуватися технологій ШІ, що самонавчаються, подібні алгоритми, зокрема штучні нейронні мережі, можуть мати інші підстави для обмеження їх використання в системі правосуддя, головною з яких є їх загальна невідомість і більш специфічна проблема з пояснюваністю [див.: 7–9], які підживлюють аргумент, що це було б необачно використовувати інструменти ШІ, які люди, що приймають рішення, не можуть зрозуміти [10].

Якщо провести уявний експеримент і припустити, що судді-люди стануть подумки зважувати расу, вік або стать осіб, призначаючи цим характеристикам 13, 11 і 9 % відповідного впливу на рішення у справі, постане питання: чи не здається такий спосіб прийняття рішень суддями надзвичайно дивним і далеким від того, як це відбувається сьогодні? Це, звичайно, спрощений погляд, і ШІ, безумовно, здатний швидко обробляти дані про мільйони характеристик людини та враховувати мільйони їх комбінацій. Однак той факт, що кількісне визначення буде виражено в тисячних частках відсотка і що точність алгоритмічних моделей зростає щодня, не робить меншою проблемою те, що люди, які розробляють або навчають певний ШІ, повинні стати на шлях чистого утилітаризму, призначаючи обчислювальні значення індивідуальним рисам та особливостям.

З іншого боку, існує межа складності алгоритмічного визначення, яке неминуче пропускає деталі, іноді – істотні деталі. Алгоритми, як правило, стандартизовані, тоді як правосуддя має бути індивідуалізованим. Все, що лежить за межами алгоритму, – унікальні обставини, рідкісні людські прояви, справжні наміри та емоційні стани – буде проігноровано машиною (але буде взято до уваги людиною-суддею). Це спотворює саму ідею справедливості. Тоді як судді, розглядаючи справу та приймаючи рішення, можуть враховувати індивідуальні обставини – в рамках принципів права та нормативних вимог. Так, схильність ШІ до стандартизації та виключно утилітарна логіка алгоритмів є потенційними ризиками впровадження цих технологій у прийняття судових рішень.

Обробка юридичних текстів та розуміння їх змісту

Сприйняття ШІ як чогось досконалого, видається, засноване на тому, що алгоритм виконує завдання разюче ефективно, швидко й точно. Водночас те, що люди бачать як результат дії ШІ, не є результатом процесу мислення, радше – його імітацією. Люди, проте, схильні довіряти алгоритмам, тому що останні демонструють успішне удавання мислення або чогось дуже схожого на мислення. Враження від спілкування за допомогою ChatGPT, наприклад, можуть бути досить сильними, щоб забути, що цей ШІ відтворює спілкування, а не робить це в такий спосіб, як ніби користувач ШІ мав діалог із людиною, яка знаходиться по інший бік екрана девайсу. Тобто ця імітація мислення, яку демонструє ШІ, може захоплювати настільки, щоб люди мимоволі наділили алгоритм суб'єктивністю та навіть свободою волі.

Зважаючи на відмінності між людським і нелюдським мисленням, немає серйозних гарантій того, що будь-який ШІ, який використовується під час здійснення правосуддя, розуміє правові принципи та норми й правильно тлумачить їх. Крім того, немає серйозних гарантій того, що ШІ зможе переконати людей у справедливості рішення. Безсумнівно, дослідники та розробники алгоритмів досягли значного прогресу в питанні пояснюваного ШІ, від появи конкретних методів, таких як, наприклад, використання методів *post-hoc* пояснюваності [11], до таких підходів, як, наприклад, використання прагматичних інструментів для збільшення прозорості ШІ-моделей [12]. Проте слід підкреслити, що пояснення та обґрунтування, особливо переконливе, – це не одне й те саме.

Алгоритми стають дедалі досконалішими у розпізнаванні та вилученні інформації з текстів. Це стосується і юридичних текстів: законів і судових рішень, проектів актів, вірців правової доктрини тощо. Безперечно, швидкість обробки текстів і точність вилучення даних із подальшим формуванням зв'язних і змістовних відповідей є приголомшливими. Інформація, яку «витагує» з текстів ШІ, крім того, придатна для подальшої ефективної обробки, оскільки часто це структуровані дані. Однак, незважаючи на те, що алгоритми ідеально підходять для обробки, вилучення, інтерпретації та збирання фрагментів даних, виводячи відповіді, які важко відрізнити від людських відповідей, або навіть такі, що виглядають кращими за вірці людських, ми все одно не можемо сказати, що машини «розуміють» те, що вони «читають».

Якщо задати алгоритму певні критерії, він успішно впорається з пошуком, розпізнаванням і «розумінням» того, що, наприклад, 200 судових рішень у базі даних є рішеннями про примусове стягнення аліментів з батьків.

Розумний алгоритм, який має конкретне завдання, може допомогти нам встановити шаблони у вибірці. Наприклад, ШІ може показати, що 87 % судових справ стосуються стягнення аліментів з батька, а 13 % – з матері. Ця інформація, відсортована та наведена у зручному форматі, може допомогти зрозуміти деякі закономірності, передбачити тенденції та побудувати судові моделі щодо справ про аліменти. Водночас виокремлення патернів, з якими добре справляється ШІ, не має підмінювати всебічне розуміння суті справи, якого ми вимагаємо від суддів-людей. Тому алгоритми можуть бути гарними допоміжними інструментами правосуддя, однак не єдиними, хто вивчає, оцінює справу та висуває аргументи на користь певного рішення. Отже, одним із потенційних ризиків залучення ШІ до вирішення судових справ є їх значне, а не допоміжне використання. Цей ризик спровокований надмірним покладанням людей на здатність алгоритмів до розуміння текстів, яке впливає з хибного припущення про те, що вдала імітація мислення штучними агентами може бути достатньою для виконання певної роботи, тоді як розуміння сенсів і мислення як таке є властивостями людського розуму.

Юридична аргументація, обґрунтованість та переконливість рішень

На продовження попереднього аргументу, слід зазначити, що справедливі судові рішення мають бути належним чином обґрунтованими та в певному сенсі переконливими як для учасників процесу, так і для широкого загалу.

Розумно припустити, що принаймні деякі з технологій ШІ можуть або невдовзі зможуть «зрозуміти» зміст тексту з точки зору їх здатності знаходити та аналізувати факти. Водночас можна стверджувати, що будь-який алгоритм не може зрозуміти тексти, оскільки він не може інтерпретувати факти в світлі нескінченної кількості міркувань, на відміну від суддів-людей. Щоб визначити, яким буде справедливе рішення в конкретній справі, судді застосовують (або принаймні мають застосовувати) не лише принципи права, законодавство та прецеденти, а й складні міркування, засновані на їхньому розумінні закону та досвіді застосування права. Таким чином, можна припустити, що будь-яка особа-суддя здатна зрозуміти зміст тексту, включаючи здатність знаходити й аналізувати факти та інтерпретувати їх у світлі нескінченної кількості контекстів. Це, безперечно, стосується будь-якої судді, яка пройшла кваліфікаційний відбір на посаду, за умови, що в суспільстві існує незалежна судова система, яка демонструє певний рівень суспільної довіри, і де правова система заснована на верховенстві права. Крім того, судді повинні обґрунтувати це рішення так, щоб переконати інших людей у його справедливості.

Від правильного розуміння та обґрунтування також залежить здатність правильно збалансувати фундаментальні права та законні інтереси. Останнє, у свою чергу, як видається, включає розуміння дискурсу як такого або, у вужчому сенсі, контексту конкретного випадку. Зокрема, щоб збалансувати свободу вираження думок із приватністю, заборонаю дискримінації чи захистом від мови ненависті, може знадобитися розуміння дискурсу свободи вираження, а також політичний, соціальний, релігійний тощо контекст справ.

Так, судді можуть, наприклад, відрізнити форми протесту від порушень громадського порядку та тлумачити мову ворожнечі як таку, що суперечить цінностям Конвенції. Наприклад, ЄСПЛ установив, що у справі «Швидка проти України» мало місце невербальне вираження, яке захищається статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13]. У цьому випадку заявниця, як представниця опозиційної політичної партії, під час офіційної церемонії обірвала стрічку на вінку, покладеному до монументу. Потім вона розірвала стрічку з ім'ям Януковича, що на той момент був президентом України, тим самим висловлюючи свій протест проти того, що він займає цю посаду. У справі «Lenis проти Греції» ЄСПЛ встановив, що скарга щодо застосування статті 10 Конвенції є неприйнятною [14] й, відповідно, дії особи не мають бути під захистом свободи вираження. У цьому випадку церковний чиновник опублікував гомофобну статтю у своєму особистому блозі, коли грецький парламент збирався обговорити запропонований закон про запровадження цивільних союзів для одностатевих пар. Суд постановив, що заявник намагався відвернути свободу вираження поглядів Конвенції від її справжньої мети, використовуючи її в цілях, що явно суперечать цінностям, яким Конвенція прагне сприяти. Обидва випадки демонструють складність балансування прав та інтересів, а також потребу в розумінні дискурсу навколо прав і контексту конкретних справ.

І дискурс, і контекст поки що є тим, у що люди, а не ШІ, можуть повноцінно зануритися й що вони беруть до уваги. Тому нездатність алгоритмів до належного їх розуміння й, відповідно, належного, зрозумілого та переконливого обґрунтування рішень створює додаткові ризики для впровадження ШІ у процеси відправлення правосуддя.

Алгоритмічна передбачуваність і правова певність

Одним із завдань ШІ-технологій є покликання допомогти людям впоратися з невизначеністю, що включає здатність розраховувати та передбачати майбутні рішення. Утім невпевненість і здатність сумніватися також є важливими складниками людської природи. «Невизначеність», однією з дефініцій якої є «непередбачуваність подій» [15], може бути проблемою в деяких кон-

текстах, але це не те, що люди можуть – і повинні – подолати раз і назавжди. ШІ, однак, націлений на певність, на остаточне вирішення якоїсь проблеми. Він також прагне максимально збільшити передбачуваність. Справедливість, з іншого боку, полягає не лише в певності. Дуже часто йдеться про невпевненість і сумніви. Тому людям потрібні незалежні та справедливі суди, щоб певною мірою вирішувати сумніви та індивідуалізувати правосуддя залежно від правової основи та обставин справи.

Більше того, здається, що брак місця для сумнівів і дебатів, що впливають із цих сумнівів, означає брак справедливості. Довгострокові наслідки розгляду складних справ і прийняття обґрунтованих рішень часто викликають широкі публічні дебати. Приміром, низка справ ЄСПЛ та Суду ЄС мали серйозний вплив на правові системи країн – учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Хартії прав ЄС, відповідно. Дискусії, які виникають щодо рішень по складних справах, здатні спровокувати зміни в законодавстві та юридичній практиці, а в ширшому розумінні – зміну правових підходів і серйозні суспільні зрушення. Відсутність дискусії та заміна дебатів процентним прорахунком у рішеннях збіднює людські суспільства.

Хтось може стверджувати, що результати «рішень» алгоритмів не виражають 100 % упевненості, а швидше, являють собою шкалу ймовірностей. Імовірніший ШІ, особливо ймовірніше машинне навчання, надзвичайно корисні, коли це допомагає визначати речі, які не допускають подвійної інтерпретації. Наприклад, якщо мовиться про виокремлення послідовностей у вірусах чи визначення швидкості вітру. Імовірнісна статистика може бути шкідливою, якщо вона якимось чином визначає результат судового рішення. Дійсно, причинно-наслідковий зв'язок між алгоритмічною рекомендацією та конкретним збігом рішення може бути сумнівним, і важко довести, що він був причинно-наслідковим, навіть якщо він був таким насправді. У світлі цього цікавим є результат розгляду справи «SCHUFA Holding (Scoring)», у якій Суд Європейського Союзу постановив, що рішення має розглядатися як «автоматизоване індивідуальне рішення», коли воно має значний вплив на індивідуальні права і значною мірою покладається на рекомендації ШІ [16]. Визначальна чи ні, рекомендація, надана алгоритмом, може сприйматися як більш точна, ніж людська, а висока точність деяких алгоритмів може сприйматися як частина їхньої досконалості та, зрештою, безпомилковості запропонованих результатів. Це впливає на запровадження ШІ у процеси відправлення правосуддя та невинуватий рівень довіри до результатів, які пропонують такі технології.

Іншим ризиком, який постає при використанні ІІІ для прийняття судових рішень, є поява алгоритмічної передбачуваності, яка часто сприймається в позитивному ключі, оскільки ІІІ демонструють точніші прогнози й, відповідно, більше впливають на кінцеві рішення [див.: 17–19]. Така алгоритмічна передбачуваність, що дедалі більше підмінює правову певність, може підірвати концепції справедливості та верховенства права, оскільки, якщо ми вже знаємо результат справи, немає жодних причин шукати справедливості як такої й немає причин спиратися на принципи та норми права, а не на машинні розрахунки й комп'ютеризовані моделі. Прагнення до передбачуваності видається видатним і ніби затьмарює прагнення до справедливості та права. Однак правова певність – і визначеність як така – у праві далеко не те саме, що алгоритмічна визначеність.

Дійсно, правова визначеність є елементом верховенства права і включає, серед іншого, вимоги передбачуваності. Ці вимоги в найзагальнішому сенсі означають, що люди мають право розуміти наслідки своїх дій і зміст законів. Проте передбачуваність наслідків законних чи незаконних дій не означає, що ми можемо мати стовідсоткову впевненість у результаті судового процесу. Радше, це може спрацювати лише в деяких простих випадках, коли правильне і неправильне, справедливе і несправедливе очевидні. Навпаки, у складних судових справах, у яких є конфлікт прав або зіткнення прав і законних інтересів, передбачуваність не працює на користь верховенства права. Передбачуваність результату складних справ не може бути високою через складність і динамічний характер певного балансу прав у поєднанні з відсутністю консенсусу щодо цього балансу.

ІІІ працює на основі попереднього досвіду, який було введено у вигляді даних. Так само судді в більшості випадків враховують значну частину попереднього досвіду, втіленого у правові позиції, акти законодавства і доктрини. Утім судді-люди потенційно готові та здатні розглядати абсолютно нові справи, виносячи справедливі рішення незалежно від їх новизни. Хоча міжособистісні конфлікти підпадають під обмежену кількість сценаріїв, конкретні деталі та обставини завжди варіюються, тому важко та, ймовірно, неможливо передбачити усі сценарії випадків, які трапляються насправді. Відповідно, ІІІ не буде добре справлятися з викликами новизни, оскільки алгоритми фактично спираються на попередні досвіди та відтворюють їх у різних комбінаціях.

Розумна алгоритмізація процесів відправлення правосуддя

Здається, що існує дуже обмежений перелік видів справ, які можна довірити ІІІ. Застосування ІІІ можливе в рутинних і простих випадках, які не потре-

бують глибокого аналізу, але потребують застосування рутинних процедур. Зокрема, це можуть бути справи сімейного права, нескладні, повторювані та пов'язані з формальним визнанням фактичного стану. Приміром, у багатьох правових системах звернення до суду необхідне у випадках, коли обидві сторони хочуть розлучитися і не мають претензій одна до одної, але мають спільних неповнолітніх дітей. Застосування ШІ можливе, коли складність справи є надзвичайно низькою через те, що обставини дуже прості та спір відсутній у сенсі конфлікту як такого, тобто у справі немає реального конфлікту права та законних інтересів, що мають бути визначені або збалансовані. У більшості випадків результат таких справ цілком передбачуваний. Алгоритмізувати можна також справи, які є досить формальною частиною адміністративного чи цивільного процесу, зокрема ті, що стосуються винесення судових приписів чи підтвердження встановлених фактів.

Отже, використання ШІ має визначатися способом розгляду справ. У свою чергу, спосіб розгляду, як пише Дорі Рейлінг, залежить від таких факторів, як складність інформації у справі, а також ступінь передбачуваності результату [20]. Розвиваючи цю ідею, слід підкреслити, що передбачуваність результату тут буде означати, швидше, не наявність максимально точного прогнозу за допомогою ШІ, а відсутність сумнівів щодо суті та обставин справи, що дозволяє людському судженню розумно припустити, яким буде результат, як того вимагають закон і справедливість.

Такий підхід передбачає, що виступати слід не за повну відмову від ШІ у судових рішеннях і не за повне прийняття обчислювальної справедливості. Алгоритми можуть бути прийнятними для відправлення правосуддя, коли у нас є чіткі критерії справ, що виграють від технологічного розвитку, не спотворюючи при цьому правові принципи та цінності. Це можна було би назвати аргументом розумної (в сенсі розсудливої) алгоритмізації. Перевагу має бути надано сумлінному та лімітованому впровадженню ШІ до процесів відправлення правосуддя, навіть якщо здається, що очікувана ефективність варта ризику. Слід також зазначити, що відповідальність за рішення, принаймні у випадку, коли для їх прийняття потрібно судження, має залишатися за людьми. Це означає, що ми повинні завжди мати реальну можливість знайти людину за лаштунками алгоритму, а не стикатися з безвихідністю і безособовістю автоматизованої системи, яка не має видимої людської присутності.

Висновки

Отже, виклики і ризики впровадження ШІ у процеси відправлення правосуддя мають такий ефект для справедливості та верховенства права, який

не слід ігнорувати. Першим важливим аспектом є проблема комп'ютеризації справедливості, що може бути непідйомним завданням само по собі. Наступна проблема полягає в тому, що ШІ часто використовує утилітарні підходи, стандартизуючи оцінку людських рис на основі числових даних, що може призвести до дискримінаційних результатів, а також суперечить вимогам щодо індивідуального характеру правосуддя. Іншим ризиком є те, що алгоритми, хоч і можуть ефективно обробляти великі обсяги юридичних текстів, все ж не здатні ані розуміти їх, ані враховувати контекст і дискурс. Алгоритми, до того ж, не здатні застосувати належне балансування між різними фундаментальними правами та законними інтересами. ШІ може вилучати факти з тексту та визначати певні закономірності, проте не може правильно інтерпретувати їх у світлі складних і рідкісних обставин, а також індивідуальних рис та особливостей. Ще одна проблема полягає в тому, що алгоритмізація правосуддя за допомогою ШІ може призвести до підміни правової визначеності алгоритмічною передбачуваністю. Це може підірвати довіру до судової системи та зрештою легітимність. ШІ також навряд чи здатний до належної юридичної аргументації. Алгоритм може надати добре структуровані та логічно послідовні відповіді, проте судові рішення мають бути не лише такими, що відповідають правовим принципам і нормам, а й бути належним чином обґрунтованими, зрозумілими та переконливими.

Отже, хоча ШІ має потенціал для покращення ефективності процесів відправлення правосуддя, його використання може бути виключно допоміжним інструментом, а алгоритмізованими мають бути обмежені категорії справ. Підхід розумної (розсудливої) алгоритмізації передбачає, що основна відповідальність за ухвалення судових рішень має залишатися за судьями-людьми, а часткове покладання цієї відповідальності на алгоритми повинне відповідати чітким критеріям і супроводжуватися належною обачністю.

Перспективи подальших досліджень можуть включати осмислення того, як технологічний детермінізм і чистий утилітаризм переважають більш обережні та помірковані підходи та відсувають деонтологічні міркування на другий план. Для цього може знадобитися звернення до концепції моральних прав, а також природно-правового праворозуміння та аналітичної філософії.

References

- [1] Branting, L.K., et al. (2021). Scalable and explainable legal prediction. *Artificial Intelligence and Law*, 29, 213-238. <https://doi.org/10.1007/s10506-020-09273-1>.
- [2] Varona, D., & Subrez, J.L. (2022). Discrimination, Bias, Fairness, and Trustworthy AI. *Applied Sciences*, 12(12), 5826. <https://doi.org/10.3390/app12125826>.
- [3] De Oliveira, L.F., et al. (2022). Path and future of artificial intelligence in the field of justice: a systematic literature review and a research agenda. *SN Social Sciences*, 2, 180. <https://doi.org/10.1007/s43545-022-00482-w>.

- [4] Wachter, S., Mittelstadt, B., & Russell, C. (2021). Why fairness cannot be automated: Bridging the gap between EU non-discrimination law and AI. *Computer Law & Security Review*, 41, 105567. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105567>.
- [5] Cossette-Lefebvre, H., & Maclure, J. (2023). AI's fairness problem: understanding wrongful discrimination in the context of automated decision-making. *AI and Ethics*, 3, 1255-1269. <https://doi.org/10.1007/s43681-022-00233-w>.
- [6] Strümke, I., Slavkovik, M., & Madai, V.I. (2023). The social dilemma in artificial intelligence development and why we have to solve it. *AI and Ethics*, 2, 655-665.
- [7] Bathaee, Y. (2018). The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*, 31(2), 889-938.
- [8] Schaeffer, R., Khona, M., & Fiete, I.R. (2022). No Free Lunch from Deep Learning in Neuroscience: A Case Study through Models of the Entorhinal-Hippocampal Circuit. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 35, 16052-16067. <https://doi.org/10.1101/2022.08.07.503109>.
- [9] Bowers, J.S., et al. (2023). On the importance of severely testing deep learning models of cognition. *Cognitive Systems Research*, 82, 101158. <https://doi.org/10.1016/j.cogsys.2023.101158>.
- [10] Adams, J. (2023). Defending explicability as a principle for the ethics of artificial intelligence in medicine. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 6(2). <https://doi.org/10.1007/s11019-023-10175-7>.
- [11] Vale, D., El-Sharif, A., & Ali, M. (2022). Explainable artificial intelligence (XAI) post-hoc explainability methods: risks and limitations in non-discrimination law. *AI Ethics*, 2, 815-826. <https://doi.org/10.1007/s43681-022-00142-y>.
- [12] Longo L., Goebel R., Lecue F., Kieseberg P., & Holzinger A. (2020) Explainable Artificial Intelligence: Concepts, Applications, Research Challenges and Visions. In Holzinger A., Kieseberg P., Tjoa A., & Weippl E. (Eds.) *Machine Learning and Knowledge Extraction. CD-MAKE 2020. Lecture Notes in Computer Science*, 12279. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57321-8_1.
- [13] Shvydka V. Ukraine (Application No. 17888/12) (October 30, 2014). European Court of Human Rights.
- [14] Lenis V. Greece (Application No. 47833/20) (August 30, 2023). European Court of Human Rights.
- [15] Merlhiot, G., Mermillod, M., Le Penne, J.-L., Dutheil, F., & Mondillon, L. (2018). Influence of uncertainty on framed decision-making with moral dilemma. *PLoS ONE*, 13(5), e0197923. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0197923>.
- [16] SCHUFA Holding and Others (Scoring). Case C-634/21, ECLI:EU:C:2023:220.
- [17] McKay, C. (2019). Predicting risk in criminal procedure: actuarial tools, algorithms, AI and judicial decision-making. *Current Issues in Criminal Justice*, 32(1), 22-39. <https://doi.org/10.1080/10345329.2019.1658694>.
- [18] Yassine, S., Esgbir, S., & Ibrihich, O. (2023). Using Artificial Intelligence Tools in the Judicial Domain and the Evaluation of their Impact on the Prediction of Judgments. *Procedia Computer Science*, 220, 1021-1026. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.03.142>.
- [19] Zahir, J. (2023). Prediction of court decision from a rabic documents using deep learning. *Expert Systems*, 40(6), e13236. <https://doi.org/10.1111/exsy.13236>.
- [20] Reiling, A.D. (Dory). (2020). Courts and Artificial Intelligence. *International Journal for Court Administration*, 11(2), 8. <https://doi.org/10.36745/ijca.343>.

Юлія Сергіївна Разметаєва

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри прав людини та юридичної методології,
голова Центру права, етики та цифрових технологій
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна;
дослідниця Центру мультидисциплінарних
досліджень релігії та суспільства,
Уппсальський Університет
75238, вул. Тхунбергсваген, 3В, Уппсала, Швеція
e-mail: yu.s.razmetaeva@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0277-0554

Yulia S. Razmetaeva

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of
Human Rights and Legal Methodology
Head of the Center for Law, Ethics and Digital Technologies
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine;
Researcher at the Centre for Multidisciplinary
Research on Religion and Society
Uppsala University
75238, 3B Thunbergsvagen, Uppsala, Sweden
e-mail: yu.s.razmetaeva@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0277-0554

Рекомендоване цитування: Разметаєва Ю. С. Штучний інтелект для прийняття судових рішень: деякі потенційні ризики. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 177–191. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.311749>.

Suggested Citation: Razmetaeva, Yu.S. (2024). Artificial Intelligence for Judicial Decision-making: Some Potential Risks. *Problems of Legality. Special Issue*, 177-191. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.311749>.

Статтю подано / Submitted: 19.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 23.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

Інноваційні технології розвитку криміналістики в умовах війни

Василь Васильович Білоус*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: v.v.bilous@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено дослідженню основних напрямів діяльності та висвітленню здобутків Центру криміналістичних інновацій «*intelligenTrident*» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого як осереддя міжвідомчої і міжгалузевої взаємодії, спрямованої на вирішення актуальних проблем криміналістичної теорії і практики в контексті повномасштабної російсько-української війни. Крізь призму загальної характеристики, завдань і функцій Центру виокремлено вагомі результати діяльності, здобуті у царині: організації й проведення публічних заходів (круглих столів, семінарів, конференцій, дискусійних панелей, лекцій, майстер-класів, тренінгів, презентацій і виставок тощо) національного та міжнародного рівня, спрямованих на висвітлення актуальних здобутків, публічне обговорення важливих для громадянського суспільства, професійної спільноти та Держави проблем і колегіальне вироблення й утілення в життя алгоритмів їх ефективного вирішення; створення наукових монографій, підручників, навчальних посібників і мультимедійного контенту, новітніх дидактичних засобів і інноваційних технологій навчальної і професійної діяльності; розроблення оптимальних комплектацій мобільних і стаціонарних комплексів техніко-криміналістичного забезпечення та окремих функціональних модулів останніх, виконання робіт з їх укомплектування для задоволення власних потреб та на замовлення сторонніх суб'єктів; розробка та виготовлення власних науково-технічних засобів й технологій, спрямованих на задоволення поточних і перспективних потреб криміналістичної освіти, науки і практики у процесі професійної підготовки, здійснення практичної діяльності з розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, запобігання їх учиненню; надання органам державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктам сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності рекомендацій та практичної допомоги з ситуаційно зумовленого застосування сучасних техніко-криміналістичних засобів і технологій з метою підвищення якості та ефективності виконання функціональних обов'язків тощо.

Ключові слова: Центр криміналістичних інновацій «*intelligenTrident*»; воєнні злочини; аерокосмічна криміналістика; аерокриміналіст; інноваційні технології; техніко-криміналістичне забезпечення.

Innovative Technologies for the Development of Criminalistic in the Conditions of War

Vasyl V. Bilous*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: v.v.bilous@nlu.edu.ua

Abstract

*The article is devoted to the study of the main areas of activity and highlighting the achievements of the Criminalistic Innovation Center «intelligen**Trident**» of the Yaroslav Mudryi National Law University as a center of interdepartmental and interdisciplinary cooperation aimed at solving current problems of forensic theory and practice in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war. Through the prism of the general characteristics, tasks and functions of the Center, significant results of activity achieved in the field of: organization and holding of public events (round tables, seminars, conferences, discussion panels, lectures, master classes, trainings, presentations and exhibitions, etc.) of national and international level aimed at highlighting current achievements, public discussion of problems important for civil society, the professional community and the State, and collegial development and implementation of algorithms for their effective solution; creation of scientific monographs, textbooks, training manuals and multimedia content, the latest didactic tools and innovative technologies of educational and professional activity; development of optimal configurations of mobile and stationary complexes of technical and forensic support and separate functional modules of the latter, execution of work on their assembly to meet own needs and on the order of third-party entities; development and production of own scientific and technical means and technologies aimed at meeting the current and prospective needs of forensic education, science and practice in the process of professional training, implementation of practical activities in the investigation and trial of criminal offenses, prevention of their commission; providing state authorities and local self-government bodies, subjects of the security and defense sector, advocacy, prosecutor's office, court and forensic expert activities with recommendations and practical assistance on the situationally determined application of modern technical and forensic means and technologies in order to improve the quality and efficiency of the performance of functional duties, etc.*

Keywords: Criminalistic Innovation Center "intelligen**Trident**"; war crimes; aerospace forensics; aerospace forensic expert; innovative technologies; forensic technical support.

Вступ

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022 у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України, Закону України

«Про правовий режим воєнного стану» із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року в Україні введено воєнний стан, дія якого регулярно пролонговується. Адже зі спливом восьми років з моменту анексії Автономної Республіки Крим і тимчасової окупації окремих районів Донецької і Луганської областей країна-агресор вже понад тисячу діб веде повномасштабну війну, неодноразово підтверженою метою якої є геноцид Українського народу і знищення української державності.

Неспровокована збройна агресія рф постала глобальним викликом, нечуванним для Європейського континенту з часів завершення Другої світової війни. Викликом, який окреслив перед суб'єктами сектору безпеки й оборони (органами державної влади, Збройними Силами України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, правоохоронними та розвідувальними органами, державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, силами цивільного захисту, оборонно-промисловим комплексом України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадянами та громадськими об'єднаннями, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України) і всім Українським народом завдання гідної відсічі ворогу, що чисельністю особового складу і засобів ураження багаторазово переважає потенціал України. Це зумовило гостру необхідність у швидкій і повній мобілізації всіх наявних людських, фінансових і технічних ресурсів для досягнення беззастережної Перемоги та повоєнної відбудови країни. І науково-освітня сфера у цьому процесі зобов'язана відіграти одну з провідних ролей та дієво довести свою приналежність до прогресивного громадянського суспільства й готовність спільними зусиллями виборювати високі суспільні цілі.

Кількість облікованих Офісом Генерального прокурора злочинів агресії і воєнних злочинів, вчинених в період повномасштабного вторгнення рф, станом на 20.11.2024 р. сягнула 148559. Забезпечення невідворотності покарання за їх вчинення і, відповідно, торжества справедливості – ключ до тривалого миру в майбутньому. Криміналістика ж посідає чільне місце серед правничих наук, навчальних дисциплін і галузей практичної діяльності, потенціал яких слугує забезпеченню правосуддя над воєнними злочинцями, що уникнули справедливої відплати на полі бою. Щире прагнення поділитися досвідом реалізації однієї з можливих форм організованої міжгалузевої взаємодії та консолідованим внеском сучасних криміналістів і представників прогресивних прошарків громадянського суспільства та державних інститу-

цій у забезпечення здобуття Перемоги і тривалого миру в Україні постало рушійним мотивом для написання цієї статті.

Огляд літератури

За браком часу, лівова частка якого присвячена виконанню конституційного обов'язку із захисту Вітчизни в лавах Збройних Сил України, діяльність Центру в поточний період часу є практико-орієнтованою, зосередженою на здійсненні не фундаментальних теоретичних, а прикладних наукових досліджень в царині польової криміналістики та суміжних галузей. Прикладом для наслідування слугує історична постать Рудольфа Арчибальда Рейсса (1875–1929), видатного німецького і швейцарського криміналіста, який у 1914 р. на запрошення уряду Сербії брав участь у розслідуванні злочинів австро-угорської, німецької і болгарської армій під час Першої світової війни та через пресу Швейцарії повідомив світу про воєнні злочини, вчинені у Сербії [1]. Сучасним дороговказом слугує незламність Українського народу у запеклій боротьбі за своє існування у демократичному світі, професійна і волонтерська звитяга значної кількості сучасників, їх формальних і неформальних різнопрофільних національних, зарубіжних та міжнародних об'єднань, закарбована в реальних діях і висвітлена в матеріалах широкого спрямування.

Матеріали та методи

Методологічною основою дослідження слугує значний перелік загальнонаукових, окремо-наукових та спеціально-наукових методів. Зокрема, загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ і процесів дозволив об'єктивно оцінити особливості сучасних воєнних злочинів і їх досудового розслідування в умовах, які потенційно або реально загрожують життю і здоров'ю, наявну систему інформаційного, техніко-криміналістичного, тактичного і методичного забезпечення досудового розслідування, виявити невідповідності реаліям часу та запропонувати інноваційні засоби і методи підвищення рівня безпеки та ефективності діяльності криміналістів в умовах війни. Повсякчасне застосування окремих наукових методів, таких як метод бесіди, анкетування та інтерв'ювання криміналістів, оперативних працівників, слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів і судових експертів, дозволило чітко орієнтуватися в актуальних запитах криміналістичної практики і розробляти практико-орієнтовані алгоритми діяльності, інноваційні засоби і технології, спрямовані на підвищення її ефективності. Застосування порівняльно-правового методу в поєднанні з формально-юридичним методом дало змогу виявити прогалини і невідповідності нормативно-правової регламентації досудового розслідування в нормах національного права і запропонувати

шляхи їх усунення з урахуванням кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду. Дослідження проводилося на базі наукових статей, тез наукових доповідей і монографій українських і зарубіжних учених, відкритих джерел інформації, в яких відображено особливості різних аспектів життєдіяльності суспільства і держави в умовах війни та притягнення воєнних злочинців до справедливої юридичної відповідальності.

Результати та обговорення

Загальна характеристика Центру криміналістичних інновацій «intelligenTrident» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Центр криміналістичних інновацій «intelligen**Trident**» як навчально-науково-виробничий центр, що забезпечує практичну підготовку фахівців певних спеціальностей, проводить наукові дослідження та здійснює виробничу діяльність, розпочав своє неформалізоване функціонування на початку 2014 р. у відповідь на неспровоковану збройну агресію РФ проти України. Досягнення вагомих результатів діяльності у секторі безпеки та оборони дозволило Центру на якісно іншому рівні з 1 червня 2023 р. продовжити свою діяльність як самостійний структурний підрозділ – Центр криміналістичних інновацій «intelligen**Trident**» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (англ. Criminalistic Innovation Centre «intelligen**Trident**» of Yaroslav Mudryi National Law University) (далі – Центр). Центр має власну символіку – емблему, прапор, девіз («Неймовірне втілювати у реальність!», англ. «From incredible to real!»).

Місією Центру є добровільне формування прогресивної міжнародної спільноти однодумців з метою невинного розвитку криміналістики як науки, навчальної дисципліни та галузі правозастосовної практики на інноваційних засадах, що відповідають актуальному та перспективному рівню розвитку цивілізації і науково-технічного прогресу, шляхом здійснення активної міжгалузевої освітньої, наукової, науково-технічної, науково-педагогічної, методичної, інноваційної, практичної, виробничої і мистецької діяльності. Не словом, а ділом зміцнюючи репутації Університету як осереддя прогресу в науковій, освітній, професійній правничій і суспільній діяльності.

Головною метою Центру є посилення співпраці Університету з громадянським суспільством, органами державної влади та місцевого самоврядування, іншими закладами вищої освіти, міжнародними, іноземними та національними урядовими та неурядовими організаціями, фізичними та юридичними особами всіх форм власності на принципах автономії закладу вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкуренто-

спроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку України, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях.

Діяльність Центру здійснюється на засадах відкритості до конструктивного партнерства і непорушності академічної свободи – самостійності та незалежності працівників Центру під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів з урахуванням обмежень, встановлених законом. Для виконання визначених завдань Центр може залучати на волонтерських засадах чи оплатній основі, у т. ч. шляхом утворення тимчасових творчих колективів, педагогічних, наукових, науково-педагогічних та інших працівників Університету й інших підприємств, установ і організацій, здобувачів вищої освіти, судових експертів, спеціалістів, самозайнятих осіб тощо.

Реалізуючи проголошену місію, Центр виконує такі завдання:

- сприяє всебічному впровадженню в криміналістичну науку, освіту та практику актуальних здобутків науково-технічного прогресу і позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду;
- розробляє та втілює в життя сучасні освітні та науково-дослідні програми щодо модернізації інформаційного, техніко-криміналістичного, тактичного і методичного забезпечення та підвищення рівня компетентності суб'єктів сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності;
- створює умови для впровадження результатів наукових криміналістичних досліджень і прогресивного практичного досвіду в навчальний процес Університету, підвищення якості підготовки фахівців із вищою освітою та кваліфікації науково-педагогічного колективу Університету й інших зацікавлених суб'єктів;
- надає органам державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктам сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності рекомендації щодо ситуаційно зумовленого застосування сучасних техніко-криміналістичних засобів і технологій з метою підвищення якості та ефективності виконання функціональних обов'язків;
- розробляє пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з питань техніко-криміналістичного та інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктів сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності з метою формування правових засад для їх адекватного протисто-

яння актуальним і перспективним викликам у сфері громадської безпеки та порядку; – бере участь в експертній оцінці законопроектів та в громадських обговореннях проектів нормативно-правових актів, присвячених урегулюванню профільних для Центру питань;

– організовує та проводить заходи з підвищення кваліфікації (у т. ч. стажування) науково-педагогічних працівників Університету та інших закладів вищої освіти, працівників суб'єктів сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності;

– розробляє та втілює в життя сучасні програми реабілітації, перепідготовки та підвищення кваліфікації ветеранів російсько-української війни;

– організовує та проводить онлайн та офлайн публічні заходи (круглі столи, семінари, конференції, виставки тощо) національного та міжнародного рівня, спрямовані на висвітлення актуальних здобутків, публічне обговорення важливих для громадянського суспільства, професійної спільноти та Держави проблем і колегіальне вироблення й утілення в життя алгоритмів їх ефективного вирішення.

Реалізуючи місію і завдання, визначені цим Положенням, Центр виконує такі функції:

– проводить наукові дослідження в галузі інформаційного, техніко-криміналістичного, тактичного і методичного забезпечення суб'єктів сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності;

– здійснює огляди та проводить випробування (тестування) науково-технічних засобів і програмного забезпечення спеціалізованого та універсального призначення сторонніх виробників на предмет придатності для задоволення поточних і перспективних потреб криміналістики з виявлення, дослідження, фіксування, вилучення, транспортування, консервування, зберігання, обліку та презентації доказів тощо;

– розробляє та виготовляє власні науково-технічні засоби й технології, спрямовані на задоволення поточних і перспективних потреб криміналістичної освіти, науки і практики у процесі професійної підготовки, здійснення практичної діяльності з розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, запобігання їх учиненню;

– у взаємодії з виробниками та експлуатантами науково-технічних засобів і технологій розробляє оптимальні комплектації мобільних і стаціонарних комплексів техніко-криміналістичного забезпечення та окремих функціональних модулів останніх, виконує роботи з їх укомплектування для задоволення власних потреб та на замовлення сторонніх суб'єктів;

– створює й упроваджує в навчальний процес новітні дидактичні засоби й комплекси, реальні та віртуальні криміналістичні полігони, а також ство-

рені за результатами наукових досліджень наукові монографії, підручники, навчальні посібники тощо;

– заохочує талановиту суспільно активну молодь до науково-дослідної та інноваційної діяльності й організовує проведення конкурсів студентських (курсантських) наукових робіт з криміналістики з комплексним (моральним і матеріальним) відзначенням вагомих наукових здобутків їх переможців;

– у взаємодії з провідними виробниками та постачальниками формує парк науково-технічних засобів і технологій для використання професійною спільнотою в спільній освітній, науковій, науково-технічній, науково-педагогічній, інноваційній та виробничій діяльності;

– поєднує повсякденну науково-педагогічну, інноваційну та виробничу діяльність з утіленням її здобутків у криміналістичну практику та збиранням емпіричних даних, для чого забезпечує участь працівників Центру та афілійованих осіб як спеціалістів у юридичних провадженнях різних видів з метою надання консультацій, пояснень, довідок та висновків і безпосередньої технічної допомоги (аерозйомки та аеросканування, фотографування та відеозйомки, складення схем, планів, креслень, виготовлення реальних та віртуальних (цифрових) моделей, відбору зразків для проведення експертизи тощо);

– бере активну участь у профорієнтаційній діяльності Університету, перепідготовці та підвищенні кваліфікації ветеранів російсько-української війни.

Для популяризації криміналістичної освіти, науки і практики та діяльності Центру з волонтерською допомогою фахівців у галузі високих технологій створено власний Інтернет-сайт (intelligenttrident.com) і YouTube-канал ([intelligenttrident](https://www.youtube.com/intelligenttrident)). Діяльність Центру і членів його команди широко висвітлена в публікаціях Університету, аудіовізуальних матеріалах національних і зарубіжних засобів масової інформації. Виготовлені працівниками Центру аудіовізуальні матеріали широко використовуються національними і світовими медіа та кінематографістами, парламентарями та членами урядів країн-партнерів для привернення уваги світової спільноти до необхідності неупинної всебічної підтримки визвольної боротьби Українського народу [2].

Консолідовані здобутки Центру криміналістичних інновацій «intelligent-Trident» Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого та партнерів

Як засвідчила багаторічна практика, виконання перелічених вище завдань і функцій шляхом організації плідної міжвідомчої і міжгалузевої взаємодії долає штучні бар'єри по лінії наука-освіта-практика, сприяє синергетичному ефекту, ефективному використанню ресурсної бази і підвищенню вагомості

досягнутих результатів. Наприклад, відсутність об'єктивної можливості, а часом і недоцільність розширення сформованого станом натеper комплексу техніко-криміналістичного забезпечення за рахунок не профільного, проте часом вкрай необхідного обладнання і програмного забезпечення високої закупівельної ціни, компенсується залученням до спільного виконання таких завдань організацій і фахівців, вузький профіль діяльності яких передбачає наявність у них такого обладнання і навичок його ефективного застосування. Зокрема, представників Державної служби України з надзвичайних ситуацій із сукупністю засобів вимірювальної техніки і спеціальних програмно-технічних засобів, призначених для контролю даних про критичні значення параметрів джерел і чинників потенційної небезпеки з метою убезпечення слідчої групи, пожежними драбинами і засобами деблокування для надання фізичного доступу у важкодоступні місця та вилучення криміналістично значущих об'єктів тощо; фахівців у галузі геодезії з сучасними лазерними сканерами і спеціалізованим програмним забезпеченням для опрацювання матеріалів сканування і долучення до матеріалів кримінального провадження інноваційних доказів тощо. Така взаємодія є взаємовигідною і супроводжується зустрічним наданням партнерам послуг аерокриміналістів Центру з аеромоніторингу та аерознімання різних об'єктів з отриманням результатів високого рівня якості, що затребувані функціональною спрямованістю партнерів. Повна і якісна криміналістична аерозйомка, виконана аерокриміналістами Центру під час первинного огляду місця події «за гарячими слідами», в подальшому дає змогу судовим експертам заощадити процесуальний час, запобігти втраті доказів зі впливом часу і без провадження експертного огляду отримати об'єктивні та репрезентативні дані, необхідні для своєчасного проведення широкого кола експертних досліджень тощо.

Комплексне одночасне чи послідовне взаємоузгоджене виконання різних завдань і функцій Центру в ініціативному порядку дозволяє досягнути значно ширшого числа відмінних за спрямованістю, проте не менш вагомих результатів, заощаджуючи час і мінімізуючи ризики повторного виконання подібних дій у тому самому місці. Наприклад, безпосереднє надання допомоги органам досудового розслідування в процесуальному статусі спеціаліста під час провадження слідчої (розшукової) дії дозволяє формувати емпіричну базу не тільки для теоретичних наукових досліджень, а й створювати матеріальну дидактичну базу для проведення дослідів та забезпечення навчального процесу з актуальних криміналістично значущих об'єктів, які не становлять безпосереднього інтересу для слідства (наприклад, знеособлені багаточисленні частини артилерійських снарядів, ракет, набоїв чи фрагменти елементів обстановки зі слідами впливу на них засобів вогневого ураження

тощо), з подальшим ілюструванням навчальної літератури їх фотозображеннями чи виготовленням з їх використанням навчального відеоконтенту, формуванням з них майбутньої експозиції музею Визвольної війни. Своєю чергою, здійснення з дотриманням вимог чинного законодавства художньої фото- і відео-аерозйомки місця події невідкладно після завершення криміналістичної (документальної) аерозйомки в рамках слідчої (розшукової) дії у провадженні про воєнний злочин, дає змогу виготовити матеріали, необхідні для якісного й об'єктивного висвітлення обстановки місця резонансної події у національних і світових медіа, що вкрай необхідно для зміцнення високого рівня мотивації співвітчизників і світової спільноти до надання всебічної допомоги Україні та Українському народу, як жертвам неспровокованої збройної агресії.

Організація й проведення публічних заходів (круглих столів, семінарів, конференцій, виставок тощо) національного та міжнародного рівня, спрямованих на висвітлення актуальних здобутків, публічне обговорення важливих для громадянського суспільства, професійної спільноти та Держави проблем і колегіальне вироблення й утілення в життя алгоритмів їх ефективного вирішення. Створення наукових монографій, підручників, навчальних посібників, мультимедійного контенту тощо

Оперативно реагуючи на глобальні виклики і запити суспільства, Центром невідкладно після початку повномасштабної війни підготовлено пам'ятку щодо фото-відеофіксування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації [3] та виготовлено навчально-методичний відеофільм «Фото-відеофіксування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [4]. У тісній взаємодії з іншими структурними підрозділами і посадовими особами **Університету** організовано й попри обставини успішно проведено в м. Харків у режимі офлайн науково-практичну конференцію «Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (22.06.2022 р.) [5].

Розбудовуючи наукові й практичні підвалини аерокосмічної криміналістики, аерозйомку із застосуванням безпілотних літальних апаратів (БпЛА) мультироторного типу при провадженні слідчих (розшукових) дій, як швидкий і безпечний метод фіксування криміналістично значущих об'єктів, було впроваджено у навчальний курс криміналістики ще в березні 2016 р., а метод сферичного аеропанорамування місця вчинення воєнного злочину у криміналістичну практику та службову діяльність Сил безпеки і оборони України – у червні 2022 р.

У плідній взаємодії з представниками сектору безпеки України підготовлено практичні поради «Безпілотні повітряні засоби ураження сил вторгнення російської федерації» (2023) [6] і «Застосування безпілотних літальних апаратів під час досудового розслідування» (2024) [7].

У рамках Всеукраїнського освітнього проекту «Незламні правничі школи України» проведено тижневий цикл лекцій і майстер-класів на тему: «Інновації у техніко-криміналістичному забезпеченні розслідування злочинів» (12 – 18.02.2024 р.).

У рамках VIII Харківського міжнародного юридичного форуму було організовано та проведено дискусійну панель «Розслідування злочинів агресії, воєнних злочинів і злочинів проти основ національної безпеки України: актуальні проблеми та шляхи їх ефективного вирішення» (24.09.2024 р.).

Сприяння всебічному впровадженню в криміналістичну науку, освіту та практику актуальних здобутків науково-технічного прогресу і позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду

З метою поглиблення міжгалузевої співпраці з ініціативи Центру Університетом укладено меморандуми про співпрацю з провідними закладами вищої освіти, судово-експертною установою, лідером у галузі навігації і геодезії, а саме з: Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут» (19.08.2021 р.); Харківським науково-дослідним експертно-криміналістичним центром Міністерства внутрішніх справ України (24.05.2022 р.); Національним університетом цивільного захисту України (08.12.2023 р.); Товариством з обмеженою відповідальністю науково-виробничим підприємством «Навігаційно-геодезичний центр» (24.04.2024 р.).

На виконання положень меморандумів здійснюється систематична взаємовигідна співпраця з партнерами, зокрема, з організації спільного проектного навчання майбутніх правників і фахівців у галузі високих інформаційних технологій, освітніх заходів для членів кафедри криміналістики і здобувачів вищої освіти Університету на ресурсній базі Центру і ХНДЕКІЦ МВС України, для майбутніх піротехніків і рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій – на ресурсній базі Центру тощо. Представники партнерів беруть активну участь у науково-практичних заходах, які організовує Центр, і залучають представників Університету до участі в заходах, організованих партнерами.

З метою забезпечення відбудови м. Харкова, збереження та відновлення культурної спадщини, Центром надається регулярна допомога органам місцевого самоврядування з аерозйомки та повітряної інспекції пошкоджених

обстрілами комунікацій та об'єктів архітектури. У плідній взаємодії з ТОВ НВП «Навігаційно-геодезичний центр» за підтримки Програми розвитку ООН виготовлено віртуальні (цифрові) моделі (англ. *digital tweens*) окремих пам'яток архітектури, які зазнали руйнації внаслідок ракетно-бомбових ударів.

Для забезпечення інноваційними доказами матеріалів кримінальних проваджень і одночасно меморіалізації (збереження спогадів про людей і події) створено 3D-аеротур «Північна Салтівка. Слідами збройної агресії» [8].

Розроблення оптимальних комплектацій мобільних і стаціонарних комплексів техніко-криміналістичного забезпечення та окремих функціональних модулів останніх, виконання робіт з їх укомплектування для задоволення власних потреб та на замовлення сторонніх суб'єктів; розробка та виготовлення власних науково-технічних засобів й технологій, спрямованих на задоволення поточних і перспективних потреб криміналістичної освіти, науки і практики у процесі професійної підготовки, здійснення практичної діяльності з розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, запобігання їх учиненню

Центр є навчально-науково-виробничим осередком, що забезпечує практичну підготовку фахівців певних спеціальностей, проводить наукові дослідження та здійснює виробничу діяльність. Отже, Центром розроблено, укомплектовано й упроваджено в навчальний процес з криміналістики та криміналістичну практику:

- комплект криміналістичного приладдя для організації криміналістичного полігону з вивчення теми «Трасологія. Сліди ніг людини. Сліди транспортних засобів» (жовтень 2021 р.);
- комплект криміналістичного приладдя «**intelligentTrident**» для вимірювання та маркування криміналістично значущих об'єктів під час провадження слідчих (розшукових) дій (листопад 2021 р. – квітень 2022 р.);
- Мобільний комплекс техніко-криміналістичного забезпечення «**intelligentTrident**» (у рамках реалізації проекту Еразмус+CRIMHUM «Модернізація магістерських програм для майбутніх суддів, прокурорів, слідчих з урахуванням європейських стандартів з прав людини» (жовтень-грудень 2021 р.). Функціональні модулі цього комплексу (індивідуального захисту, освітлення, зв'язку, виявлення, дослідження, вимірювання, фіксування, вилучення, консервування, зберігання, транспортування, аерокриміналістики та презентації доказів) регулярно оновлюються і доукомплектовуються сучасним обладнанням. За відгуками обізнаних вчених і практиків, такий комплекс є унікальним і прогресивним за змістом

і способом його формування, не тільки в контексті вітчизняних закладів вищої освіти. Діяльність криміналістів Центру з його застосування під час розслідування воєнних злочинів неодноразово ставала предметом уваги вітчизняних і зарубіжних медіа.

У травні 2024 р. базова версія Мобільного комплексу техніко-криміналістичного забезпечення «intelligen**Trident**» була укомплектована і на довершення гостьової лекції проректора з наукової роботи Університету Д. Лученка урочисто передана Харківському фаховому коледжу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з невідкладним проведенням керівником Центру В. Білоусом майстер-класу для здобувачів освіти і науково-педагогічних кадрів Коледжу з ситуаційно зумовленого застосування цього комплексу в кримінальних провадженнях.

Створення й упровадження в навчальний процес новітніх дидактичних засобів і комплексів, реальних і віртуальних криміналістичних полігонів

Розроблено й укомплектовано натурними зразками комплекти гільз до стрілецької зброї різних калібрів та уламків вибухових пристроїв для дидактичного забезпечення навчального процесу з судової балістики та вибухотехніки.

З метою увічнення подвигу Захисників і Захисниць України, зі здобутих на полі бою і приведених у безпечний стан зразків зброї, боєприпасів, засобів зв'язку, повітряної розвідки і нанесення вогневого ураження, елементів екіпірування сил вторгнення тощо формується експозиція майбутнього музею Визвольної війни.

Ресурсами Центру і спільно з партнерами проведено:

- майстер-клас із застосування комплексу сучасного техніко-криміналістичного забезпечення в рамках круглого столу «Сучасний стан експертної діяльності та перспективи її удосконалення з урахуванням досвіду країн Європейського союзу», організованого Харківським НДЕКЦ МВС України (28.10.2021 р.);
- семінар на тему «Судова вибухо-технічна експертиза: завдання, основні питання та особливості призначення» для курсантів Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України НЮУ ім. Ярослава Мудрого, спільно з експертами Харківського НДЕКЦ МВС України (28.10.2021 р.);
- майстер-клас із застосування комплексу сучасного техніко-криміналістичного забезпечення в рамках науково-практичного семінару «Організація та проведення огляду місця події, фіксації слідової інформації, оформлення результатів процесуальної дії та використання отриманих даних у доказуванні», організованого Державним бюро розслідування (17.12.2021 р.);

- презентацію Мобільного комплексу техніко-криміналістичного забезпечення «intelligen**Trident**» (22.12.2021 р.);
- семінар на тему «Особливості об'єктів дослідження судової експертизи холодної зброї та вибухо-технічної експертизи» для курсантів Військово-юридичного інституту НЮУ ім. Ярослава Мудрого, спільно з експертами Харківського НДЕКЦ МВС України (10.02.2022 р.);
- майстер-клас із застосування криміналістичної техніки в розслідуванні злочинів для курсантів Військово-юридичного інституту НЮУ ім. Ярослава Мудрого (11.02.2022 р.);
- майстер-клас із застосування криміналістичної техніки в розслідуванні злочинів для курсантів Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України НЮУ ім. Ярослава Мудрого (14.09.2023 р.);
- майстер-клас із застосування криміналістичної техніки в розслідуванні злочинів для студентів факультету слідчої та детективної діяльності НЮУ ім. Ярослава Мудрого (06.10.2023 р.);
- семінар на тему «Взаємозв'язок криміналістичної освіти, науки і практики: роль в професійному становленні правника» для студентів факультету слідчої та детективної діяльності НЮУ ім. Ярослава Мудрого (07.12.2023 р.) й інші заходи.

Розроблено конфігурацію і укомплектовано навчально-тренувальний комплекс зовнішнього пілота (оператора) БпЛА. У листопаді 2023 р. у містах Харкові, Полтаві та Черкасах проведено гостьові лекції і майстер-класи із застосування інноваційних науково-технічних засобів і безпілотних повітряних технологій у професійній діяльності правників і рятувальників для студентів, курсантів і викладачів п'яти різних закладів вищої освіти України. Для здобуття актуальних компетентностей з управління роботизованими системами, зокрема БпЛА різних типів, Центром безкоштовно забезпечено згадані вище заклади освіти і їх окремі структурні підрозділи технічними засобами, необхідними для опанування інноваційними навичками у царині застосування БпЛА. Здобувачі освіти були забезпечені наставництвом досвідчених пілотів-інструкторів. Для здобувачів освіти і науково-педагогічних кадрів одного із цих закладів протягом 2022–2023 рр. організовано проходження онлайн-курсу «Застосування технологій в умовах війни», за результатами навчання на якому для використання за функціональним призначенням було забезпечено отримання коштом благодійних фондів значної кількості БпЛА актуального типу і тактико-технічних характеристик.

Згідно з відповідним рішенням Міністра оборони України в складі делегації, до якої увійшли представники системи Міністерства оборони України, Національної гвардії України, Військово-юридичного інституту НЮУ

ім. Ярослава Мудрого та вітчизняних судово-експертних установ системи Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції України, у травні 2024 р. керівник Центру В. Білоус як національний експерт Ради Європи в Україні в галузі криміналістики взяв активну участь в організованому Латвійською Національною академією оборони (м. Рига) семінарі на тему: «Структурні зміни у правоохоронних органах України. Актуальні проблеми розслідування воєнних злочинів, базуючись на досвіді повномасштабного вторгнення російської федерації». Час, вільний від плідного обміну успішними практиками з військовослужбовцями Національних збройних сил Латвії, співробітниками державної поліції, Військової поліції Національних збройних сил Латвії, слідчими, прокурорами, судьями й іншими зацікавленими особами з числа представників сектору безпеки і оборони Латвійської республіки було присвячено гостьовим лекціям і майстер-класам для кадетів Латвійської Національної академії оборони і Державного поліцейського коледжу.

Заохочення талановитої суспільно активної молоді до науково-дослідної та інноваційної діяльності

У Центрі функціонує науковий гурток – Молодіжне крило «**intelligent-Trident**», відкритий до плідної науково-виробничої співпраці здобувачів вищої освіти незалежно від курсу, факультету чи закладу, в якому вони здобувають освіту. Студенти і курсанти мають можливість глибоко оволодіти широким переліком сучасних техніко-криміналістичних засобів і технологій, призначених для виявлення, дослідження, фіксування (наземно й з повітря), вилучення, консервації, транспортування і презентації доказів, з використанням останніх проводити експерименти і наукові дослідження, виготовляти унікальний відеоконтент, актуальний для навчання та профорієнтаційної діяльності.

Для навчання студентів/курсантів Університету безпечному управлінню FPV-дронами у грудні 2021 р. серед випускників Alma Mater було вперше організовано цільовий збір коштів на придбання відповідних технічних засобів. У подальшому така ініціатива була підтримана Студентським сенатом і Асоціацією випускників. Одержані в результаті такої взаємодії кошти інвестовані в навчально-тренувальні комплекси, які використовуються для формування професійно необхідних навичок у широкого кола мотивованих здобувачів освіти.

Регулярно з 2021 р. з метою заохочення талановитої молоді до науково-дослідної діяльності Центром проводиться щорічний конкурс студентських/курсантських наукових робіт з криміналістики з комплексним (моральним

і матеріальним) відзначенням вагомих наукових здобутків його переможців – авторів (співавторів) трьох, а у 2024 р. – чотирьох найкращих наукових робіт.

З метою патріотичного і культурного розвитку молоді упроваджено традицію урочистого підняття Державного Прапора України на найвищій щоглі Університету з нагоди Дня Державного Прапора України за участі найкращих студентів/курсантів і науково-педагогічних працівників Університету (з 23.08.2018 р.); виготовлення й широке використання матеріалів аерозйомки в різних друкованих і аудіовізуальних творах, присвячених Університету, його партнерам, м. Харкову та Україні (з червня 2016 р.). У 2024 р. 370-річному ювілею міста-Героя України Харкова і 220-річчю Alma Mater присвячено унікальні за змістом і формою аерофотоальбоми «Харків у янгольській перспективі» та «Місце сили. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого».

Надання органам державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктам сектору безпеки й оборони, адвокатури, прокуратури, суду та судово-експертної діяльності рекомендацій та практичної допомоги з ситуаційно зумовленого застосування сучасних техніко-криміналістичних засобів і технологій з метою підвищення якості та ефективності виконання функціональних обов'язків

Для надання органам досудового розслідування практичної допомоги з аерозйомки та аеросканування під час досудового розслідування воєнних злочинів у процесуальному статусі спеціалістів з числа військовослужбовців Харківського гарнізону та волонтерів Центром створено загін аерокриміналістів «Сокіл» (air criminalists squad «Falcon») (лютий – березень 2022 р.). Забезпечено виготовлення інноваційних інформаційних доказів у низці резонансних кримінальних проваджень про воєнні злочини, вчинені на території м. Харкова та Харківської області.

Центром розроблено методологічну основу та з лютого 2022 р. проводяться регулярні вишколи із застосування БПЛА, обробки та використання матеріалів аерозйомки й аеросканування в службовій діяльності для представників сектору безпеки і оборони України, судових експертів та здобувачів вищої освіти. Ще восени 2022 р. у систему підготовки слідчих Державного бюро розслідувань впроваджено розроблений В. Білоусом навчальний курс «Застосування аерозйомки під час огляду місця події при розслідуванні воєнних злочинів». Поглибленому вивченню слідчими Національної поліції України, Служби безпеки України і Державного бюро розслідувань аерокосмічної криміналістики були присвячені модерування триденного практикуму Ради Європи в Україні «Інноваційна криміналістика в умовах війни»

та безпосередня участь у заході в статусі національного тренера керівника Центру (червень 2024 р.).

Подібні за змістом заходи регулярно проводяться й з метою реабілітації, підвищення кваліфікації та перепідготовки не придатних для продовження військової служби ветеранів російсько-української війни. Адже задовго до неодмінної перемоги України у визвольній війни до цивільного життя вже повертаються й надалі повертатимуться сотні тисяч Захисників і Захисниць України з інноваційними компетентностями, унікальним досвідом виконання складних завдань в умовах реального та потенційного ризику для життя і здоров'я й загостреним почуттям справедливості. Дисонанс між ідеальною моделлю Батьківщини й Народу, яка слугувала джерелом натхнення для бойової звитяги, і реаліями сьогодення, сповненого ганебними вчинками окремих приватних осіб, представників органів державної влади і органів місцевого самоврядування, викликатиме гостру негативну реакцію з можливими непоправними фактичними і правовими наслідками. Завдання суспільства – запобігти знеславленню ветеранів через приведення ними в дію простих рішень складних питань (боротьби з корупцією шляхом самосуду тощо). Ефективній реінтеграції, спрямуванню енергії, унікальних знань і навичок останніх у суспільно корисне русло з одночасним забезпеченням престижною професією та, відповідно, гідним рівнем доходів, необхідним для створення і/або утримання родин, може слугувати реалізація комплексної програми конверсії технічних засобів, опанованих багатьма під час участі у відсічі збройній агресії, та професійної перекваліфікації ветеранів.

Тому під час підготовки зовнішніх пілотів (операторів) БпЛА фахівці Центру із залученням провідних спеціалістів профільних галузей повсюдно і повсякчас докладають зусиль до розширення горизонтів планування здобувачів освіти та діляться знаннями і досвідом ефективного застосування безпілотних авіаційних систем не тільки в секторі оборони, а й у багатьох інших напрямках забезпечення життєдіяльності суспільства і держави: в правоохоронній сфері, галузях гуманітарного розмінування, раціонального використання надр, землекористування, охорони довкілля, логістичного забезпечення, журналістики та кінематографії, архітектури, збереження культурної спадщини, в енергетичному та агропромисловому комплексах тощо. Швидка відбудова України на тлі демографічної кризи потребуватиме компенсації браку робочої сили широким застосуванням підводної, надводної, сухопутної і повітряної робототехніки. Ветерани, у тому числі, з особливими потребами, як одна із провідних суспільних верств, за внутрішнім волевиявленням і за результатами проходження відповідного вишколу можуть бути ефективно задіяні у проектуванні, виробництві, налаштуванні, ремонті, сервісному обслуговуванні, випробовуванні та експлуатації широкої номен-

клатури робототехніки, автоматизованих систем і програмного забезпечення. Визначенню програми взаємодії із зацікавленими в цьому особами було присвячено участь керівника Центру В. Білоуса в круглому столі «Відновлення потенціалу: люди як рушійна сила змін» (16.10.2024 р.), проведеному з метою обміну успішним досвідом в царині комплексної фізичної, духовної, соціальної і професійної реабілітації військових, підвищення їх кваліфікації і допомоги у пошуку роботи.

Висновки

На шляху досягнення спільної суспільно корисної мети команда Центру криміналістичних інновацій «**intelligenTrident**» відкрита до активної співпраці з широким колом однодумців і щиро вдячна всім, хто поділяє наші цінності й всебічно підтримує нашу діяльність. Масштабування здобутого досвіду на державному і міжнародному рівні потребує виконання великого обсягу копіткої роботи зі створення й оновлення нормативно-правового, методичного, освітнього, технічного й організаційного забезпечення, залучення до цього процесу як класичних державних і громадських інституцій, так і окремих патріотично налаштованих спільнот і особистостей. Шлях тернистий, однак велич мети зобов'язує здолати його з гідністю. Адже новий світоустрій нині формується в Україні. Яким йому бути – залежить від нас!

Список використаних джерел

- [1] Рейсс Рудольф Арчибальд (Rodolphe Archibald Reisse). Портретна галерея. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>.
- [2] Перелік матеріалів про Центр криміналістичних інновацій «**intelligenTrident**» та його команду. URL: <https://nlu.edu.ua/perelik-materialiv-pro-czentr-kryminalistychnyh-innovacij-intelligenttrident-i-jogo-komandu/>.
- [3] Пам'ятка щодо фото-відеофіксування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації. URL: <https://intelligenttrident.com/wp-content/uploads/2024/02/UA>.
- [4] Навчально-методичний відеофільм «Фото-відеофіксування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1p1suyliOMM>.
- [5] Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії російської федерації : тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. 184 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf.
- [6] Безпілотні повітряні засоби ураження сил вторгнення російської федерації : практичний poradnik / О. І. Червяков, І. В. Євтушенко, О. І. Букреев, В. В. Білоус. Харків : ШЮК для СБУ, 2023. 212 с.
- [7] Застосування безпілотних літальних апаратів під час досудового розслідування : практичний poradnik / А. А. Когут, В. В. Білоус, Ю. О. Костенко, О. Ю. Старостін. Харків : ФОП Бровін О. В., 2024. 76 с.

- [8] 3D-аеротур «Північна Салтівка. Слідами збройної агресії». URL: <https://intelligenttrident.com/tour/pivnichna-saltivka/>.

References

- [1] Reisse, Rodolphe Archibald. *Portrait gallery*. Retrieved from <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>.
- [2] List of Materials About the of the Criminalistic Innovation Centre "intelligen**Trident**" and its Team. Retrieved from <https://nlu.edu.ua/perelik-materialiv-pro-czentr-kryminalistychnyh-innovacij-intelligenttrident-i-jogo-komandu/>.
- [3] Note on Photo-Video Recording of Damage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation. Retrieved from <https://intelligenttrident.com/wp-content/uploads/2024/02/UA>.
- [4] Educational and Methodical Video Film "Photo-Video Recording of Damage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation". Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=1p1suyliOMM>.
- [5] *Problems of Documentation, Determination of Damage and Compensation for Damages Caused to Ukraine and its Citizens as a Result of the Armed Aggression of the Russian Federation: Scientific and Practical Theses. of the conf.* (2022). Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University. Retrieved from http://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf.
- [6] Chervyakov, O.I., Yevtushenko, I.V., Bukreev, O.I., & Belous, V.V. (2023). *Unmanned Aerial Means of Defeating the Invading Forces of the Russian Federation: a Practical Advisor*. Kharkiv.
- [7] Kohut, A.A., Bilous, V.V., Kostenko, Yu.O., & Starostin, O.Yu. (2024). *Use of Unmanned Aerial Vehicles During Pre-Trial Investigation: Practical Advisor*. Kharkiv: FOP Brovin O. V.
- [8] 3D Aerial Tour "Northern Saltivka. Traces of Armed Aggression". Retrieved from <https://intelligenttrident.com/tour/pivnichna-saltivka/>.

Василь Васильович Білоус

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики,
керівник Центру криміналістичних інновацій «intelligen**Trident**»
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: v.v.bilous@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3535-7838

Vasyl V. Bilous

Ph.D. in Law, Assistant Professor,
Associate Professor of the Department of Criminalistic,
Head of the Criminalistic Innovation Centre "intelligen**Trident**"
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: v.v.bilous@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3535-7838

Рекомендоване цитування: Білоус В. В. Інноваційні технології розвитку криміналістики в умовах війни. *Проблеми законності*. 2024. Спецвипуск. С. 192–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.316070>.

Suggested Citation: Bilous, V.V. (2024). Innovative Technologies for the Development of Criminalistic in the Conditions of War. *Problems of Legality. Special Issue*, 192-211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.316070>.

Статтю подано / Submitted: 19.09.2024

Доопрацьовано / Revised: 23.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 18.11.2024

Rethinking Regulation: Integrating Large Language Models in International Arbitration¹

Anna A. Tsvina*

Radboud University,

Nijmegen, the Netherlands

*e-mail: anna.tsvina@ru.nl

Tetiana A. Tsvina

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Ukraine

Abstract

The article is devoted to the relevant from theoretical and practical points of view issue of using so-called Large Language Models (LLMs) in international arbitration as a type of general-purpose artificial intelligence (AI) aimed at speech recognition and selection of answers with the highest probability, such as ChatGPT, Bardi, Gemini, etc. The purpose of the article is to analyse the challenges arising from the use of LLMs in international arbitration and to develop recommendations for their proper and bona fide application. The article uses the following research methods: the dialectical method (for studying the nature and content of LLMs and the specifics of their application in international arbitration), the method of analysis and synthesis (for analysing and systematising the main challenges of using LLMs in international arbitration), the systemic and structural method (for characterising the right to a fair trial and analysing the specifics of its application in international arbitration), comparative legal method (for examining the provisions of the legislation of certain countries regulating the functioning of international arbitration). Through the prism of the provisions of the United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (1958) and the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), the article examines the main challenges of using LLMs in arbitration, in particular, the need to comply with the requirements of due process and ensure guarantees of the right to a fair trial, the reasoning of arbitral awards, arbitrator impartiality and confidentiality, as well as the right to be heard in arbitration.

---

¹ This research is part of the project The Jean Monnet Center of Excellence "European Fundamental Values in Digital Era," 101085385 – EFVDE – ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH. Funded by the European Union. Views and opinions expressed are, however, those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or EACEA. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.

The authors have analysed specific guidelines on the use of AI in international arbitration in certain institutions, in particular, the Silicon Valley Arbitration and Mediation Center (SVAMC) Guidelines on the Use of AI in Arbitration. This allowed the authors to propose a Checklist for the use of LLMs in international arbitration, which can be applied to the bona fide use of AI in international arbitration proceedings.

Keywords: Large Language Model (LLM); Artificial Intelligence (AI); international arbitration; right to a fair trial; due process.

Переосмислення регулювання: інтеграція великих мовних моделей у міжнародний арбітраж

Анна Андріївна Цувіна*

Університет Радбоуд,

Неймеген, Нідерланди

*e-mail: anna.tsvina@ru.nl

Тетяна Андріївна Цувіна

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

Харків, Україна

Анотація

Стаття присвячена актуальній з теоретичної та практичної точки зору проблематиці застосування у міжнародних арбітражах так званих великих мовних моделей (Large Language Models) як різновиду штучного інтелекту загального призначення, який направлений на розпізнавання мови та підбирання відповідей з найбільшою ймовірністю, на кшталт ChatGPT, Bardi, Gemini тощо. Метою статті є аналіз викликів, які постають у світлі використання великих мовних моделей в міжнародних арбітражах та розробка рекомендацій щодо належного та добросовісного їх застосування. У статті було використано такі методи дослідження, як діалектичний метод (для дослідження природи і змісту великих мовних моделей та особливостей їх застосування в міжнародному арбітражі), метод аналізу та синтезу (що дозволив проаналізувати та систематизувати основні виклики застосування великих мовних моделей в міжнародному арбітражі), системно-структурний метод (за допомогою якого надано характеристику праву на справедливий судовий розгляд та проаналізовано особливості його застосування в міжнародних арбітражах), порівняльно-правовий метод (при вивченні положень законодавства окремих країн, що регулює діяльність міжнародних арбітражів). У статті крізь призму положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р. та Типового закону ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж 1985 р. розглядаються основні виклики застосування великих мовних моделей в арбітражі, зокрема необхідність дотримання вимог належної судової

процедури та забезпечення гарантій права на справедливий судовий розгляд, вмотивованість арбітражних рішень, неупередженість арбітра та конфіденційність, а також реалізація права бути почутим в арбітражі. Авторами проаналізовані окремі настанови щодо використання штучного інтелекту в міжнародних арбітражах в окремих інституціях, зокрема Рекомендації щодо використання штучного інтелекту в арбітражі Центру арбітражу та медіації Кремнієвої долини (SVAMC). Зазначене дозволило авторам запропонувати Контрольний список для використання великих мовних моделей у міжнародному арбітражі, які можуть бути застосовні з метою добросовісного використання штучного інтелекту під час провадження в міжнародних арбітражах.

Ключові слова: велика мовна модель (ВММ); штучний інтелект (ШІ); міжнародний арбітраж; право на справедливий судовий розгляд; належна правова процедура.

Introduction

The rapid advancement of artificial intelligence (AI), particularly through Large Language Models (LLMs), is reshaping the landscape of international arbitration [1, p. 62]. LLMs are AI systems that generate responses by predicting and assembling text based on statistical patterns that emerged during their training. Notable examples include OpenAI's GPT-4 and Google's BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers). GPT-4 excels in tasks that involve generating human-like responses to prompts. In contrast, BERT is designed primarily for understanding the context of text, which makes it highly effective in tasks such as question answering and sentiment analysis. These technologies provide notable benefits, including enhanced speed and cost-efficiency, making them increasingly attractive in legal proceedings [2, p. 122]. However, their integration raises critical questions about the integrity of the arbitral process.

Both the United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York Convention) (1958) [3] and the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (UNCITRAL Model Law) (1985) [4] were formulated before the emergence of AI and, therefore, do not address the application of LLMs. This regulatory gap invites a critical examination of whether and under what circumstances these legal frameworks permit using LLMs. The features of the use of AI and LLMs in international arbitration have already been studied in the literature, in particular by such scholars as C. I. Florescu [1], E. Chan, K. N. Gore, and E. Jiang [5], G. H. Kasap [6], M. Scherer [7], G. Vannieuwenhuys [2] and others. At the same time, the issue of using AI and specifically LLMs in international commercial arbitration is only gaining relevance due to the progress of large linguistic models.

Despite the absence of explicit provisions in the New York Convention and the UNCITRAL Model Law regarding LLMs, their silence indicates a permissive stance towards their use. The lack of prohibition means that parties can employ LLMs in arbitration, provided such use does not violate any other provisions of these legal frameworks. Central to international arbitration is the principle of party autonomy, which empowers parties to shape the procedural rules governing their arbitration [4, art. 19]. This autonomy also suggests that parties have the right to determine how LLMs can be integrated into their arbitration, provided their choices respect the rights of all participants and do not undermine the integrity of the process. In this article, the authors argue that while current legal frameworks offer sufficient flexibility to accommodate LLMs, specific international guidelines are necessary for their responsible use.

Literature Review

Florescu C.I. explores the integration of AI in international arbitration, focusing on its impact across several stages, including arbitrator selection, case management, document review, and predictive analytics [1, p. 60]. While AI has the potential to streamline arbitration processes and increase efficiency, Florescu C.I. emphasises the complexities involved, particularly concerning data privacy and cybersecurity [1, p. 64]. Additionally, ethical concerns arise with AI-driven innovations like online dispute resolution platforms and "robot" arbitrators. These developments prompt questions about the fairness and transparency of decision-making. Florescu C.I. concludes that, due to AI's current limitations, particularly its "black box" nature, it should not be relied upon for autonomous decision-making in IA at this stage. She argues for the establishment of strict oversight and an ethical framework to guide AI's involvement in arbitration [1, p. 72].

Chan E., Gore K.N., and Jiang E. investigate the rapid adoption of generative AI tools, such as ChatGPT-4, within legal practice, with a particular focus on their potential role in international arbitration [5, p. 267]. The authors note AI's ability to assist in tasks like document review, drafting, and predictive analysis, which could streamline arbitration proceedings [5, p. 268]. However, they also address the ethical concerns that accompany this shift, including the risk of over-reliance on AI and the possibility of compromising the human judgment integral to arbitration. Despite these challenges, they assert that with careful implementation and a balanced approach, AI could significantly add value to international arbitration in the future [5, p. 294]. They also stress the importance of regulatory frameworks and oversight to ensure that AI tools complement, rather than replace, human expertise [5, p. 282].

Kasap G.H. delves into the potential for AI to replace human arbitrators, acknowledging that while AI has made notable advancements in predicting dispute outcomes, it is still far from replicating the full range of human qualities essential in arbitration [6, p. 253]. The article discusses the limitations of AI, particularly its inability to understand emotional nuances and the complexities of human motivations, both of which are critical factors in resolving disputes. Kasap argues that while AI can assist human arbitrators in some aspects of their work, it cannot fully replace the need for human judgment [6, p. 235]. In a similar vein, Scherer M. critiques the over-reliance on AI for ex-ante predictions, warning that AI models often use conservative approaches and can perpetuate biases, making human oversight indispensable to achieving reasoned and unbiased arbitration outcomes [7, p. 561].

Vannieuwenhuysse G. explores the intersection of emerging technologies such as Big Data, blockchain, machine learning, and text-mining with arbitration [2, p. 119]. The article outlines how these technologies can enhance arbitration by broadening its applicability to new sectors while also creating novel types of disputes that arbitration is particularly well-suited to resolve. Vannieuwenhuysse G. discusses how smart contracts, in particular, will likely introduce new challenges in defining agreements, making arbitration a valuable mechanism due to its flexibility [2, p. 120]. Notably, all of the previously mentioned articles focus on the broader implications of AI in arbitration and do not specifically address LLMs. While they offer a useful foundation for discussing AI's broader challenges, they do not provide practical solutions for arbitration participants, which is a key feature of this study.

Materials and Methods

The article uses general philosophical, general scientific, and special research methods. The dialectical method is the methodological basis of the study, which was used to clarify the nature and content of LLMs and the specifics of their use in international arbitration. The method of analysis and synthesis allowed the authors to analyse and systematise the main approaches proposed in the literature and international documents to the application of LLMs in international arbitration, as well as the challenges of their application. The authors use the systemic-structural method to characterise the right to a fair trial and analyse the specifics of the application of its particular guarantees in international arbitration.

The logical and legal method is applied to explore how the provisions of the UNCITRAL Model Law are interpreted through the lens of due process and fair trial guarantees. This method enables the authors to identify how these

fundamental principles of justice are maintained or challenged in international arbitration, particularly concerning the integration of LLMs. Furthermore, the comparative legal method is employed to assess the regulatory frameworks of various jurisdictions, offering a comparative analysis of how different countries address the use of LLMs in arbitration. This method provides insights into the diversity of national approaches and the broader implications of integrating AI technologies into legal systems while also identifying best practices and potential obstacles to the widespread adoption of LLMs in international arbitration.

The article consists of an introduction, three parts and conclusions. In the first part of the article, the authors analyse the peculiarities of the application of the guarantees of the right to a fair trial and due process in arbitrations. In the second part, the challenges of integrating LLMs into arbitral proceedings will be discussed. In the third part, the authors examine existing AI regulatory mechanisms, highlighting the advantages of the guidelines provided by the Silicon Valley Arbitration and Mediation Center (SVAMC). Subsequently, we propose a practical checklist for using LLMs in arbitration, emphasising key aspects like risk management and bias mitigation. Finally, the authors advocate for a dynamic approach, recommending that the checklist evolve with AI developments to maintain party autonomy and due process.

Results and Discussions

The Right to a Fair Trial and International Arbitration

The European Convention on Human Rights (the ECHR) enshrined in Para 1 Article 6 the right to a fair trial, which states that ‘in the determination of his civil rights and obligations or of any criminal charge against him, everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law’ [8]. This article provides for a system of guarantees of the right to a fair trial, including: 1) institutional guarantees (access to court, independence and impartiality of the court established by law) and 2) procedural guarantees (public hearing, reasonable time of a trial, fair hearing, which includes such components as proper notification of the time and place of the trial, the right to be heard, adversarial procedure and equality of arms, reasoned judgements, enforcement of court decisions, etc.) [9, p. 88-89].

In its case law, the European Court of Human Rights (ECtHR) has emphasised that it assumes an autonomous interpretation of the concept of ‘tribunal’, which allows extending the guarantees of Para 1 Article 6 of the ECHR not only to ‘courts of the classical type’, but also to other bodies that, although not part of the system of state courts, meet features of the concept of ‘tribunal’ [10]. These features are, in particular: 1) the authority of the body to decide cases in

accordance with the rule of law and clearly defined procedures; 2) the authority to make legally binding decisions [11]; 3) full jurisdiction over matters of law and fact, and over the amendment of decisions of other bodies [12], that is, the court is not bound by the conclusions of other bodies on legal and factual issues; 4) the impossibility of cancelling the decision of such a body by a non-judicial institution to the detriment of one of the parties [13]; 5) inadmissibility of considering a court as a body that provides only recommendations, even if there is a practice of following such recommendations [14; 15, p. 122-123]. Given the above features, the ECtHR has repeatedly concluded that the guarantees of Article 6(1) ECHR should also apply to arbitration proceedings [16].

However, the ECHR distinguishes between two types of arbitration in its practice – binding and voluntary. The former refers to cases where, in accordance with national law, a certain category of cases is removed from the jurisdiction of national courts and submitted to arbitration. In this situation, arbitration replaces the court, and therefore, all the guarantees of Para 1 Article 6 of the ECHR should apply to binding arbitrations [16]. At the same time, in the case of voluntary arbitration, a ‘waiver of the right to a court’ may be considered [15, p. 68-69], which indicates a conscious choice of the parties in favour of arbitration. At the same time, as the ECtHR notes, such a refusal should not be seen as a waiver of absolutely all guarantees of the right to a fair trial [17]. It follows that during arbitration proceedings, the guarantees of Para 1 of Article 6 of the ECHR, in particular the independence and impartiality of the arbitrator, the reasoned judgments, the fair hearing, the enforcement of arbitral awards, etc., must be guaranteed to the extent that they do not contradict the essence of the arbitration proceedings.

Challenges in Using LLMs in International Arbitration

The principle of impartiality is fundamental to maintaining the integrity of arbitration under Art. 12(1) of the UNCITRAL Model Law. Arbitrators are expected to remain neutral. Perceived biases can provide grounds for challenging an award under Article V(2)(b) of the New York Convention. LLMs in this environment can undermine impartiality, as these models are trained on vast datasets that may embed inherent social or jurisdictional biases [6, p. 225]. Traditional bias tests, such as the Porter or ‘real possibility’ standard [18] in English law and the ‘evident partiality’ principle [19, p. 852] in U.S. law, present challenges when addressing LLMs in arbitration. These tests are designed to evaluate the conduct of human arbitrators and assess whether a reasonable observer would perceive potential bias in their actions or relationships.

However, LLMs operate as opaque systems, making it difficult to trace their reasoning. As a result, these existing tests may not adequately capture the algorithmic bias, leaving arbitrators without a reliable framework to assess the influence of AI tools on their impartiality. The ‘Reasonable Risk of Algorithmic Bias’ (RRAB) test could be a possible solution to address this gap. This test could adapt the ‘reasonable observer’ standard to the AI context, specifically focusing on whether an informed observer would perceive a risk that the LLM’s outputs could introduce bias that affects the arbitrator’s decision-making process. The RRAB test could emphasise accountability by requiring arbitrators to evaluate the risk of biased outcomes from the data on which the LLM has been trained.

The potential for bias raises serious implications for the parties involved, particularly regarding their rights to due process. Articles V(1)(b) of the New York Convention and Articles 34 and 36 of the UNCITRAL Model Law guarantee that all parties are entitled to equitable treatment during proceedings. If an LLM-generated submission contains errors or fails to incorporate arguments, the affected party may assert that their right to due process has been violated. This assertion poses grounds for challenges against the award. Consequently, LLMs in arbitration necessitate an assessment of bias, impartiality, and due process risks. These elements are interconnected: bias in LLM outputs can compromise an arbitrator’s impartiality, which, in turn, can violate due process by preventing parties from receiving a fair hearing.

The *intuitu personae* principle highlights the inherently personal nature of arbitration, emphasising that arbitrators are selected based on their unique expertise [20, p. 148]. This principle is vital in ensuring that the decision-making process reflects the individual capabilities of the arbitrators involved. In jurisdictions like France, Article 1450 of the French Code of Civil Procedure states that ‘an arbitrator may only be a natural person enjoying the full exercise of his or her rights’ [21]. This notion is also evident in Sweden’s Arbitration Act, which maintains that ‘any person who possesses full legal capacity in respect of his actions and his property may act as an arbitrator’ [22]. As the debate shifts from the role of secretaries to AI technologies, the question arises: can LLMs truly fulfil the unique functions expected of human arbitrators?

While LLMs can offer assistance in research and drafting, their inability to comprehend cultural particularities and interpersonal dynamics poses challenges in arbitration proceedings. The subtleties of human judgement, crucial in resolving disputes, cannot be replicated by algorithmic tools. Arbitrators must manage the complexities of personal dynamics and contextual factors that inform

their decisions – elements that LLMs cannot grasp. Nevertheless, as the role of technology in arbitration continues to evolve, it becomes increasingly clear that reliance on LLMs may undermine the *intuitu personae* principle. This reliance risks reducing the arbitration process to a technical exercise, compromising the quality of the award and the richness of deliberation essential for fair resolutions.

Confidentiality is another cornerstone of arbitration in many jurisdictions, especially in commercial disputes, as it protects sensitive information [23]. While the UNCITRAL Model Law lacks an explicit presumption of confidentiality, institutional rules like those from the London Court of International Arbitration (LCIA) [24] and the Singapore International Arbitration Centre (SIAC) [25] contain default confidentiality provisions. LLMs raise concerns about how they can operate effectively while maintaining this confidentiality. AI algorithms require extensive datasets for training, and if they inadvertently access confidential documents during processing, it could expose sensitive information to unauthorised parties, undermining arbitration's private dispute resolution mechanism.

In England, although the Arbitration Act 1996 does not explicitly address confidentiality, courts have established an implied duty of confidentiality in arbitration proceedings. The case of *Dolling-Baker v. Merret* illustrates this principle, as the court identified an implied obligation arising from 'the nature of arbitration itself,' requiring parties to refrain from disclosing or using documents prepared for arbitration for any other purpose [26]. Additionally, the decision in *International Coal Pte Ltd v. Kristle Trading Ltd* emphasises that the scope of confidentiality should be evaluated in context, noting that each case presents unique circumstances that shape confidentiality obligations [27]. As LLMs are integrated into arbitration, it is vital to ensure confidentiality to preserve the trust essential to the arbitration process.

One of the foremost challenges by LLMs in international arbitration is the requirement for reasoned decisions, as articulated in Article 31(2) of the UNCITRAL Model Law. This article establishes the expectation that parties should have access to the rationale behind arbitral awards. While parties may agree to waive the necessity for reasoning in alignment with the principle of party autonomy, such decisions require careful consideration. Many jurisdictions necessitate reasoning for enforcement. A lack of reasoning could impede the winning party's ability to defend the award against potential set-aside proceedings, particularly under Article 34(2)(iii) of the UNCITRAL Model Law [28, p. 820]. In such scenarios, the absence of a transparent reasoning process could undermine the enforceability of the award.

The LLM's inherent 'black box' nature is another issue for reasoned decisions. LLMs typically process vast datasets to generate responses, often without providing insights into how they arrive at specific conclusions [5, p. 286]. This particularity can create significant challenges in arbitration, as parties may struggle to understand the basis for LLM decisions. In jurisdictions like Sweden, the Supreme Court has established that an award may only be set aside if it is completely devoid of reasoning, as demonstrated in *Soyak v. Hochtief* [29]. Nevertheless, even in such contexts, the lack of transparency in the LLM's reasoning could raise concerns regarding the award's enforceability in jurisdictions that emphasise the clarity of the awards' reasoning.

LLMs Checklist

The absence of explicit provisions concerning LLMs in the UNCITRAL Model Law and the New York Convention necessitates a reliance on emerging guidelines, such as those developed by the SVAMC. The SVAMC focuses on ensuring confidentiality, safeguarding due process, and addressing potential biases [30]. The guidelines assign clear responsibilities to all arbitration participants by transitioning from broad principles to specific rules. Furthermore, the 'four Vs' of Big Data – Volume, Variety, Velocity, and Veracity – provide a structured framework for addressing the challenges posed by LLMs. [31, p. 1; 7, p. 541]. These frameworks create an initial regulatory response, though enforceable international standards remain necessary to prevent inconsistencies in LLM's application across jurisdictions.

While these frameworks provide guidance, their practical application requires concrete tools to ensure real-world compliance. This is where the checklist becomes crucial, offering a practical method to apply the SVAMC guidelines. Imagine a scenario involving a Chinese technology company and an American software developer where LLMs are used to draft procedural orders. Problems arise when the LLM's outputs favour U.S. legal principles due to its training data. By using the checklist, the arbitrators ensure transparency and fairness. Under the SVAMC guidelines, they should cross-verify LLM outputs against the legal frameworks of both jurisdictions, preserving the integrity of the arbitration process and upholding the principle of party autonomy.

The checklist could incorporate a more detailed risk assessment tool to mitigate the inherent risks in the future. This would allow arbitrators, parties and party representatives to evaluate factors such as the LLM's geographic training data and its ability to incorporate diverse legal traditions. A 'bias risk score' could be developed to quantify these risks, ensuring that arbitrators remain aware of any imbalances. The checklist must also evolve as LLMs evolve to include more

predictive capabilities. Future iterations might include mechanisms for auditing LLM outputs, ensuring compliance with concrete disclosure requirements, and introducing algorithmic transparency standards to prevent over-reliance on AI tools without undermining the arbitrator's role in decision-making.

While LLMs represent a significant advancement in improving efficiency and access to international arbitration, their use must be carefully regulated. The SVAMC guidelines and the 'four Vs' offer a solid foundation for responsible AI integration. However, these measures remain voluntary and lack the enforceability required to ensure uniformity across different jurisdictions. The checklist proposed offers a practical mechanism for addressing current issues. As LLMs gain more sophisticated functionalities, the checklist will need to incorporate more stringent safeguards to ensure compliance with due process requirements. Establishing formal international regulations will be essential to achieving this balance.

Table 1. Checklist for the Use of LLMs in International Arbitration

<p>Checklist for all Participants</p> <ol style="list-style-type: none">
1. Familiarise with the LLM's capabilities and limitations. ☐ Have I thoroughly researched and understood the intended use and risks of the LLM?
2. Ensure confidentiality of sensitive information. ☐ Have I taken steps to safeguard confidential, privileged, or protected data when interacting with the LLM?
3. Assess LLM disclosure needs. ☐ Have I carefully considered whether to disclose the use of the LLM based on case-specific factors like due process and privilege?
4. Verify the LLM's output. ☐ Have I reviewed the LLM-generated output to ensure it is factually and legally accurate?
5. Document the LLM's use. ☐ Have I documented the LLM's name, version, settings, and a brief description of ways of use?
6. Respect the integrity of the arbitration process and evidence. ☐ Have I ensured the LLM is not being used to falsify or compromise the authenticity of evidence?
--

7. Mitigate biases in the LLM.

Am I taking steps to mitigate biases within the LLM to ensure fairness?

Additional Points for Arbitrators

8. Do not delegate decision-making responsibilities.

Am I ensuring that no part of my decision-making process is delegated to the LLM?

9. Avoid reliance on unverifiable LLM-generated information.

Have I avoided using LLM-generated outputs that cannot be independently verified within the record?

Conclusion

In conclusion, the ECtHR guarantees the right to a fair trial, which applies to arbitration when the tribunal has legal authority and decision-making power. In binding arbitration, all fair trial protections must be respected, while in voluntary arbitration, parties can waive some rights, but essential guarantees like impartiality and reasoned decisions must still be maintained. The absence of explicit provisions in the UNCITRAL Model Law and the New York Convention regarding LLMs implies that their application in arbitration is permissible. Since neither document includes a clear prohibition against LLM use, it is reasonable to conclude that parties and arbitral tribunals may incorporate these technologies, provided such use adheres to fundamental principles such as due process and the right to a fair hearing. Given the rapid advancement of technology, LLMs in international arbitration appear not only likely but also necessary. Therefore, it is essential to establish formal regulations through specific guidelines or amendments to existing frameworks.

References

- [1] Florescu, C.I. (2024). The Interaction between AI (Artificial Intelligence) and IA (International Arbitration): Technology as the New Partner of Arbitration. *Rom. Arb. J.*, 18, 42-73.
- [2] Vannieuwenhuyse, G. (2018). Arbitration and new technologies: Mutual benefits. *Journal of International Arbitration*, 35(1), 119-129.
- [3] United Nations Commission on International Trade Law. (1958). Convention on the recognition and enforcement of foreign arbitral awards (330 UNTS 3).
- [4] United Nations Commission on International Trade Law. (2006). Model law on international commercial arbitration 1985 (with amendments as adopted in 2006). UNGA Res 61/33.
- [5] Chan, E., Gore, K.N., & Jiang, E. (2023). Harnessing Artificial Intelligence in International Arbitration Practice. *Contemp. Asia Arb. J.*, 16, 263-300.
- [6] Kasap, G.H. (2021). Can Artificial Intelligence ("AI") replace human arbitrators? Technological concerns and legal implications. *J. Disp. Resol.*, 209-254.

- [7] Scherer, M. (2019). Artificial intelligence and legal decision-making: The wide open? *Journal of International Arbitration*, 36, 539-573.
- [8] Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950).
- [9] Komarov, V., & Tsvina, T. (2021). The Impact of the ECHR and the Case law of the ECtHR on Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(9), 79-101.
- [10] *Campbell and Fell v. the United Kingdom*, 28 June 1984, para 76, Series A no. 80.
- [11] *Sramek v. Austria*, 22 October 1984, para 36, Series A no. 84.
- [12] *Chevrol v. France*, no. 49639/99, para 62-85, ECHR 2003-III.
- [13] *Van De Hurk v. Netherlands*, 19 April 1994, para 45, Series A no. 288.
- [14] *Bentham v. Netherlands*, 23 October 1985, para 40, Series A no. 97.
- [15] Tsvina, T.A. (2015). *Right to a Court in Civil Procedure*. Kharkiv: Slovo.
- [16] *Lithgow and others v. the United Kingdom*, 08 July 1986, Series A no. 102.
- [17] *Suovaniemi and Others v. Finland* (dec.), no. 31737/96, 23 February 1999.
- [18] *Porter v. Magill*, 1 All ER 465. (2002).
- [19] Smith, M. L. (2019). The new "real danger" test for arbitrator bias in British Columbia. *The Advocate*, 77, 847-855.
- [20] Partasides, C. (2002). The fourth arbitrator? The role of secretaries to tribunals in international arbitration. *Arbitration International*, 18, 147-163.
- [21] Code de procédure civile (France). (2024), art. 1450.
- [22] Arbitration Act (Sweden). (1999), s. 7.
- [23] *Myanmar Yaung Chi Oo Co Ltd v. Win Win Nu*, SGHC 124. (2003).
- [24] London Court of International Arbitration. (2020). LCIA arbitration rules, art. 30.
- [25] Singapore International Arbitration Centre. (2016). SIAC Rules, art. 39.
- [26] *Dolling-Baker v. Merret*, 1 WLR 1205 (1990).
- [27] *International Coal Pte Ltd v. Kristle Trading Ltd*, 1 SLR(R) 945 (2009).
- [28] Bantekas, I., Ortolani, P., Ali, S., Gomez, M. A., & Polkinghorne, M. (2020). Form and contents of award. In *UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration: A commentary* (pp. 805-830). Cambridge University Press.
- [29] *Soyak v. Hochtief*, NJA 128 (2009).
- [30] Silicon Valley Arbitration and Mediation Center. (2024). SVAMC guidelines on the use of artificial intelligence in arbitration.
- [31] Laney, D. (2001). 3D data management: Controlling data volume, velocity and variety. *META Group Research Note*, 6(70).

Anna A. Tsvina

LLM Candidate in International and European Law Advanced Programme
Radboud University
6525 HR Nijmegen, Montessorilaan 10, the Netherlands
e-mail: anna.tsvina@ru.nl
ORCID 0009-0000-0509-354X

Tetiana A. Tsvina

Doctor of Science (Law), Head of the Civil Procedure, Arbitration
and International Private Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, Hryhoriia Skovorody Str., 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: t.a.tsvina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5351-1475

Анна Андріївна Цувіна

студентка магістерської програми з міжнародного та європейського права (LLM)
Університет Радбоуд
6525 HR Неймерен, Montessorilaan 10, Нідерланди
e-mail: anna.tsvina@ru.nl
ORCID 0009-0000-0509-354X

Тетяна Андріївна Цувіна

докторка юридичних наук, доцентка, завідувачка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: t.a.tsvina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5351-1475

Suggested Citation: Tsvina, A.A., & Tsvina, T.A. (2024). Rethinking Regulation: Integrating Large Language Models in International Arbitration. *Problems of Legality. Special Issue*, 212-225. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315451>.

Статтю подано / Submitted: 03.10.2024
Доопрацьовано / Revised: 28.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

The Russian War Against Ukraine: a Case Study in Climate, Conflict, and Green Recovery¹

Ievgeniia M. Kopytsia*

MSCA4Ukraine Fellow,

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: ievgeniia.kopytsia@law.ox.ac.uk

Abstract

The Russian war against Ukraine, having brought monumental social, economic, and environmental devastation, serves as a compelling case study demonstrating the broader implications of climate crises, underscoring the complex interplay between fossil fuel dependency and geopolitical tensions, and illustrating that the fight for climate justice and the fight for peace are deeply interconnected.

Meanwhile, Ukraine has the potential to leverage post-war reconstruction as an unprecedented opportunity for comprehensive decarbonisation and ecological recovery. Examining the limitations of the international climate change regime and exploring controversial aspects of fossil fuel production, this paper highlights the hidden climate costs of war, and investigates the concept of 'climate change as a battle' and how it can frame the global discourse on climate security and climate justice. It argues that addressing climate change is akin to fighting a war, requiring mobilisation of resources, political will, and international solidarity. In this context, Ukraine's experience offers valuable lessons for the global community as it navigates the complex challenges of post-conflict recovery while simultaneously addressing the urgent need for climate action. With the right assistance, Ukraine could emerge as a front-runner in the global energy transition, inspiring other nations to pursue ambitious climate action even in the face of adversity.

Keywords: Russian War against Ukraine; climate crises; climate security; climate justice; international climate change regime; green recovery reconstruction; war emissions accountability; decarbonisation, equitable transition; energy transition.

---

¹ Статтю опубліковано: Kopytsia, I. (2024). The Russian War against Ukraine: a case study in climate, conflict, and green recovery. *Journal of the British Academy*, 12(3): a24 <https://doi.org/10.5871/jba/012.a24>.

This project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the MSCA4Ukraine Consortium as a whole nor any individual member institutions of the MSCA4Ukraine Consortium can be held responsible for them.

Війна Росії проти України: тематичне дослідження з питань клімату, конфлікту та зеленого відновлення

Євгенія Миколаївна Копиця*

стипендіатка MSCA4Ukraine,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

Харків, Україна

*e-mail: ievgeniia.kopytsia@law.ox.ac.uk

Анотація

Війна Росії проти України, що призвела до масштабних соціальних, економічних та екологічних руйнувань, є переконливим прикладом, який демонструє широкі наслідки кліматичних криз, підкреслює складний взаємозв'язок між залежністю від викопного палива й геополітичною напруженістю, а також засвідчує нерозривний зв'язок між боротьбою за кліматичну справедливість і прагненням миру. Водночас Україна має потенціал використати післявоєнну відбудову як безпрецедентну можливість для комплексної декарбонізації та екологічного відновлення. Через аналіз обмежень міжнародного режиму боротьби зі зміною клімату та дослідження суперечливих аспектів видобутку викопного палива, стаття розкриває приховані кліматичні наслідки війни й досліджує концепцію «зміни клімату як битви» та її вплив на формування глобального дискурсу про кліматичну безпеку й справедливість. У дослідженні обґрунтовано, що протидія зміні клімату подібна до ведення війни і потребує мобілізації ресурсів, політичної волі та міжнародної солідарності. Досвід України пропонує важливі уроки для світової спільноти, яка долає складні виклики постконфліктного відновлення і водночас відповідає на нагальну потребу в кліматичних діях. За належної підтримки Україна може стати лідером у глобальному енергетичному переході, надихаючи інші країни на амбітні кліматичні дії навіть за несприятливих умов.

Ключові слова: війна Росії проти України; кліматична криза; кліматична безпека; кліматична справедливість; міжнародний режим зміни клімату; зелене відновлення; повоєнне відновлення; відповідальність за викиди; декарбонізація; справедливий перехід; енергетичний перехід.

Introduction

The most up-to-date scholarship, published in January 2024, confirms long-standing concerns—we are not on track to meet the goal of the Paris Agreement, and thus on the path to expecting a 2 degrees Celsius increase in global temperature by 2050 (Diffenbaugh & Barnes 2023). Having reached a critical tipping point, it is imperative to recognise that the climate crisis does not exist in isolation but is deeply intertwined with issues of security, justice, and development. The 2022 Russian full-scale invasion, following the illegal occupation of Ukrainian territories and annexation of Crimea, has not only

pushed Ukraine to the brink of collapse, inflicting severe damage on its economy, population, and environment but has also highlighted the urgent need for a paradigm shift in addressing climate action amid geopolitical tensions, economic instability, and social upheaval.

The war has severely degraded Ukraine's energy sector and caused widespread environmental destruction, amounting to what can be described as an ecocide¹. The destruction and disruption of Ukraine's agricultural sector, a major contributor to the global food supply², have highlighted the cascading effects of conflict on food security. As a country with substantial oil³, gas⁴, and critical material reserves⁵, Ukraine finds itself at the centre of a geopolitical struggle with far-reaching implications for global energy security and climate stability. In the face of these immense challenges, the question arises whether Ukraine can seize this opportunity to devise a recovery plan that prioritises decarbonisation and ecological restoration.

By delving into the shortcomings of existing international climate governance frameworks and the intensified climate–security nexus laid bare by the Russian war against Ukraine, this paper aims to contribute to the ongoing dialogue on how to effectively address the climate crisis in the face of multiple, interconnected global challenges. It also explores the potential for Ukraine's post-war reconstruction to prioritise green and sustainable development, in line with the country's stated goal of becoming a leader in the green transition.

Examining the lessons learned from Ukraine's experience and exploring innovative strategies for aligning post-conflict recovery with ambitious climate action, this paper seeks to contribute to the growing body of knowledge on how to build resilience and foster sustainable development in the face of complex global challenges.

---

¹ According to the Independent Expert Panel, ecocide is 'unlawful or wanton acts committed with knowledge that there is a substantial likelihood of severe and either widespread or long-term damage to the environment being caused by those acts' (Stop Ecocide Foundation 2021).

² Ukraine is the world's largest exporter of sunflower oil (50 per cent of world exports), the third largest one of barley (18 per cent), the fourth largest one of maize (16 per cent) and the fifth largest one of wheat (12 per cent). In 2021, Ukraine exported cereals worth almost \$12 billion (about €11.5 billion) (Food and Agriculture Organization of the United Nations 2021).

³ According to the BP Statistical Review of World Energy 2021, Ukraine had proven oil reserves of 0.4 billion barrels as of the end of 2020. The country's oil and gas sector had been a key focus of its energy strategy before the Russian invasion, with efforts to increase domestic production and reduce reliance on imports (see BP 2021).

⁴ This is mainly in the Black Sea/Azov–Kuban basin, which is gas-prone and includes natural gas fields offshore in the Azov sea and onshore in Crimea (see Pirani 2018).

⁵ Ukraine has the largest reserves of titanium ore in Europe (5.9 million tonnes); the second-largest reserves of manganese ore in the world (2.3 billion tonnes); significant reserves of iron ore (6.5 billion tonnes), as well as kaolin and other mineral resources (see US Geological Survey 2022).

The (un)hidden costs of the Russian war

The Russian war against Ukraine has resulted in devastating human suffering, severe destruction, environmental devastation, and climate damage. Ukraine's GDP plummeted by 29.1 per cent in 2022, while the inflation rate soared to 25 per cent (Harmash 2023). The poverty rate in Ukraine skyrocketed from 5.5 per cent of the population to 24.2 per cent in 2022, pushing 7.1 million people into poverty and erasing fifteen years of progress (World Bank 2023). Even though in 2023, economic growth exceeded expectations, reaching 5.7 per cent of the annual real GDP growth rate, the pre-war level can be reached only in 2030, in the most optimistic scenarios¹. As of January 2024, over 10,378 civilians were killed and 19,632 injured, 3.7 million were internally displaced, and 6.5 million Ukrainian refugees were registered abroad (Statista 2024).

The war-fighting has so far inflicted over \$56.4 billion in environmental damage as the result of indiscriminate attacks on industrial facilities, the degradation of landscapes, forest fires, and chemical pollution of air, water, and soil, alongside the destruction of at least 30 per cent of protected areas and landmine contamination of 30 per cent of the territory of Ukraine (CEOBS 2023). The devastating environmental impact of the destruction of the Nova Kakhovka dam in June 2023—the worst environmental disaster in Ukraine since Chernobyl—affected 620 square kilometres of territory and impacted 100,000 residents and is estimated to exceed \$5 billion in losses and reconstruction needs. Collectively, these realities rise to the definition of ecocide, which, according to Article 441 of the Criminal Code of Ukraine, is defined as ‘mass destruction of flora and fauna, poisoning of air or water resources, and also any other actions that may cause an environmental disaster’. Given that environmental crime is currently the fourth most prevalent criminal activity globally, the ecological destruction caused by warfare heightens the risk of a collapse in both ecosystems and societies (Vettorazzi 2022) and calls for recognition of ecocide as a crime within the Rome Statute of the International Criminal Court².

The scale of destruction escalates with each passing day, with the estimated cost of recovery and reconstruction exceeding \$486 billion³. The latest targeted strikes on the energy infrastructure in March and April 2024 damaged 85 per cent of thermal power plants and 50 per cent of hydroelectric power plants. This

---

¹ Baseline scenarios developed by National Bank of Ukraine and the International Monetary Fund make a key assumption that the war will wind down at the end of 2024 (see EGOB 2024).

² Ukraine has been actively advocating for the recognition of ecocide as an international crime, which would provide a legal framework to make belligerents liable under international law for extensive environmental destruction during armed conflicts (see Higgins 2023, Ramirez 2023).

³ The sum was estimated as of 31 December 2023 (World Bank Group *et al.* 2024).

resulted in the loss of approximately 9.2 GW of generating capacity¹, creating a substantial deficit in the power system and leading to cuts in electricity, heating, and water supply for two million people (*Economichna Pravda* 2024). Total emissions linked to Russia's war on Ukraine are estimated to have already amounted to 175 million tonnes of CO₂ equivalent as of September 2023, inflicting \$9.6 billion in global climate damages (de Klerk *et al.* 2024). Consideration of emissions underscores the international scope of the damage and the responsibilities of the international community. The damage is not localised, and neither should be the legal framework used to seek redress.

Meanwhile, the impact of Russian aggression extends beyond Ukraine, having had an adverse global impact. The OECD's November 2022 report referred to the war in Ukraine as a 'massive and historic energy shock' to the markets (OECD 2022), leading to a surge in energy and food prices² and one of the main factors in slowing down global economic growth³ with the greatest impact on Europe's economy. Despite relative stabilisation of the relative markets in 2023 (IMF 2023), the far-reaching consequences are still evident as demonstrated by the persistent inflationary pressures and the ongoing challenges in the global supply chain⁴. Moreover, the long-term impact of the fading peace dividend, including increased European defence spending that could surpass the €807 billion NextGenerationEU pandemic stimulus and the potential €100 billion or more contribution to rebuilding Ukraine, may prove more significant than most governments have acknowledged (IMF 2022).

Amidst these challenges, one can see potential opportunities for positive change. The war in Ukraine has brought energy security to the forefront of policymakers' agendas, creating a foundation for accelerating the shift towards green energy. This is exemplified by the launch of the REPowerEU plan, which aimed to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast-track the clean energy transition (European Commission 2022). By placing emphasis on energy efficiency, renewable energy, and the diversification of energy sources, the

---

¹ This is equivalent to power for seven million households and \$1 billion in material damage.

² Energy prices soared for 60 per cent between January and September 2022, with natural gas and coal prices rising by 340 per cent and 150 per cent, respectively (World Bank 2022); combined with food export restrictions from Russia and Ukraine, this caused a 60–100 per cent increase in food prices from 2021 to 2023, potentially leading to undernourishment for 600 million people and up to 1 million additional annual deaths by 2030 if the war is sustained (see Alexander *et al.* 2023).

³ Global economic growth slowed to just 3.1 per cent in 2022 and is projected to be 0.3 per cent in 2024. Additionally, global debt reached a record \$305 trillion in 2022, equivalent to 348 per cent of global GDP (see Institute of International Finance 2023).

⁴ The war has exacerbated pre-existing supply chain issues, causing delays and shortages in various industries, from automotive to electronics, with 90 per cent of US manufacturers experiencing supply chain disruptions due to the conflict in Ukraine (see National Association of Manufacturers 2022).

REPowerEU plan aligns with the objectives of the European Green Deal and represents a significant step towards a more sustainable and secure energy future. Evidence of the progress is seen in the record declines in coal, gas, and emissions recorded in April 2024, with fossil fuels falling by 19 per cent to their lowest level; currently less than one-third of the EU's total electricity generation. Concurrently, renewables, driven by wind and solar, have risen to a record 44 per cent share, surpassing 40 per cent for the first time and achieving their largest-ever annual capacity additions (Ember 2024).

However, one may view this as hypocritical, given the EU's continued consumption of Russian liquified natural gas (LNG)¹ and oil via third parties. Despite sanctions imposed on Russia², the EU has imported 5.16 million tonnes of oil products valued at €3.1 billion from three Turkish ports with no refining hubs: Ceyhan, Marmara Ereğlisi, and Mersin. Notably, 86 per cent of these ports' oil product imports, in value terms, originated from Russia. The EU's legislative loopholes and insufficient enforcement mechanisms have enabled the continued importation of oil products originating from Russia, especially through countries that have not imposed sanctions on Russian exports³.

Additionally, the Russian full-scale invasion of Ukraine has accelerated deglobalisation⁴, which may hinder collaborative efforts to address global issues, such as climate change. The renewed focus on energy self-sufficiency may tempt countries to postpone energy transition efforts, potentially locking in new sources of carbon pollution. Despite optimistic evidence that the war-driven energy crises have boosted clean energy investment (IEA 2023)⁵, the Global North has also witnessed significant fossil fuel expansion plans. For instance, Canada

---

¹ Russian LNG is currently not subject to sanctions in the EU; the 14th EU sanctions package against Russia, slated to include measures against Russia's LNG sector, is expected to be introduced in late June 2024 (Humpert 2024).

² The EU/G7 ban on Russian crude and the introduction of the price cap policy was implemented in December 2022; the ban on oil products and associated price caps came into force in February 2023 (Council of the European Union 2024).

³ A prime example of this legal loophole occurred in May 2023, when the Toros Ceyhan oil terminal at the port of Ceyhan received 26,923 tonnes of gasoil from Novorossiysk, only to ship a similar volume to the MOH Corinth refinery in Greece ten days later.

⁴ A 2022 report by the World Economic Forum identified geopolitical instability as a major risk to the global economy, citing the war in Ukraine as a key contributor (see World Economic Forum 2022). Meanwhile, political economists, dating back to Montesquieu, have argued that deglobalisation can exacerbate this risk, as countries that engage in direct trade are less likely to go to war; even indirect trade through common partners and networks can help maintain peace (see Oneal & Russett 1999).

⁵ According to International Energy Agency's *World Energy Investment 2023* report, more than \$1.7 trillion is going to clean energy, including renewable power, nuclear, grids, storage, low-emission fuels, efficiency improvements and end-use renewables, and electrification (IEA 2023).

approved a \$23.05 billion expansion project for the Trans Mountain pipeline to triple the flow of crude oil (Government of Canada 2022), while the UAE's state oil company, ADNOC, announced plans to expand its oil production capacity from four to five million barrels a day by 2027 (ADNOC 2022). Similarly, Australia approved the opening of new coal mines, such as the Carmichael mine in Queensland, despite global efforts to phase out coal power (Slezak 2023). In Brazil, the government passed legislation to encourage oil and gas exploration in the Amazon rainforest, prioritising energy self-sufficiency over preserving one of the world's most important carbon sinks (Londoco & Casado 2022). Thus, while the immediate impact of the invasion on global energy markets has been significant, its long-term consequences for the fight against climate change could be even more profound. In the scenario of uncertain prolongation of the war in Ukraine, combined with other conflicts across the globe, the world risks becoming increasingly fragmented and less equipped to confront the existential threat of climate change.

A salient illustration of this fragmentation and its detrimental effects can be seen in the Arctic, where Russia's invasion of Ukraine has disrupted international cooperation and weaponised one of the world's regions most vulnerable to the impacts of climate change¹. In particular, the exclusion of Russia from international fora resulted in the absence of data from the Russian stations, which has created a blind spot in monitoring the global implications of thawing permafrost² and reduced the ability to design effective mitigation strategies and decreased the effectiveness of existing programmes aimed at addressing the climate crisis in the Arctic (Lopez-Blanco *et al.* 2023).

Guns, greenhouse gases, and geopolitics: the climate dimension of the Russian invasion

The war in Ukraine starkly illustrates that the fight for climate justice³ and the fight for peace are deeply interconnected (United Nations 2021). Beyond the inevitable diversion of critical resources needed to tackle climate crises, as discussed above, the ongoing war in Ukraine has underscored that the

---

¹ This disruption of scientific collaboration comes at a critical time when the Arctic is warming four times faster than the global average, leading to the thawing of permafrost, sea ice loss, and other far-reaching consequences (see AMAP 2021).

² Thermo frost is a phenomenon that has been called a 'ticking time bomb below our feet' due to the vast stores of CO₂ and methane held in the soil (Lopez-Blanco *et al.* 2023).

³ The pursuit of climate justice in the context of the war (a concept that acknowledges the disproportionate impact of climate change on marginalised and vulnerable communities and seeks to address these inequities by considering the social, economic, and political factors that contribute to climate change and its consequences (Schlosberg 2007), would involve holding those responsible for the environmental damage accountable, providing support and resources for affected communities to adapt and rebuild, and promoting a more equitable and sustainable path forward (see Klinsky 2015).

relationship between climate change and conflict is even more complex and multifaceted.

While scholars have long recognised that war is both intensive and far-reaching among human activities causing ecological change (Machlis & Hanson 2008), the ongoing conflict in Ukraine has highlighted the complexities of modern warfare and its impact on the environment and climate. For example, increased militarisation¹, military activity², and massive destruction of infrastructure, as well as changes in energy production³ have fuelled a substantial increase in greenhouse gas emissions. According to the estimates mentioned above, the total emissions linked to Russia's war on Ukraine have already reached a staggering 175 million tonnes of CO₂ equivalent⁴.

The hidden and overt costs of the conflict on energy resources, such as the diversion of resources from clean energy projects to military spending⁵ and the role of artificial intelligence (AI) and its energy demands in modern warfare should be evaluated and included in the assessment of the war's climate dimension (Smith 2023). The use of AI in military applications, such as drone technology and data analysis, may contribute to increased energy consumption and GHG emissions (Nguyen 2023). Meanwhile, internal displacement patterns, demographic shifts, and the negative effects of reduced industrial or economic activity in some sectors must be taken into account when assessing the war's

---

¹ Since the beginning of the full-scale invasion, Ukraine has been significantly expanding its defence industrial capacity by growing its domestic defence industrial base, establishing collaborations with European countries, and engaging in joint ventures with the US and other global companies for co-production of defence equipment (see Stepanenko *et al.* 2024).

² This includes the use of land, marine, and aviation fuels, as well as urban and landscape fires and fires resulting from damaged energy infrastructure.

³ Some examples are the increased use of domestic generators, the transfer of used equipment from decommissioned coal power plants in European countries to Ukraine as a quick, cost-effective solution for the critical 2024/2025 winter season, as well as the replacement of electric trams and trolleybuses with diesel alternatives to provide mobility during periods of energy shortages.

⁴ This was as of February 2024. Notably, over two years of war, the major contributors to emissions have shifted from predicted post-war reconstruction emissions (associated with extensive damage to civilian infrastructure) to a combination of active warfare, landscape fires, and damage to energy infrastructure (see de Klerk *et al.* 2024). Therefore, it is crucial to develop international legal frameworks that hold aggressor states accountable for greenhouse gas emissions resulting from their warfare. One potential approach is the formulation of a liability mechanism under the UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) regime to formally assess and attribute responsibility.

⁵ In 2024, eighteen NATO countries are projected to meet the 2 per cent of GDP defence spending target, with European NATO allies collectively investing \$380 billion, equivalent to 2 per cent of their combined GDP. Russia's military expenditure reached 3.9 per cent of its GDP in 2023 and is anticipated to increase further (see *The Telegraph* 2024). Global military spending totalled \$2.4 trillion in 2023, a 6.8 per cent rise in real terms from 2022, marking the sharpest annual increase since 2009 (see Stockholm International Peace Research Institute 2024).

carbon footprint, although these factors are challenging to calculate accurately. While looking ahead, it is anticipated that one of the largest sources of emissions for Ukraine will be the carbon cost of post-war reconstruction¹.

This mass expansion of emissions, however, is not an inevitable consequence of fighting a modern war. Despite the derision often expressed by so-called military realists towards low-carbon warfare, there are undeniable benefits in terms of logistics, supply, and heat signature reduction through decreased reliance on fossil fuels. Ukraine has been at the forefront of this approach, employing tactics such as cyber hacking, drone warfare, and even deploying agile ‘electric cavalry’ motorbikes, which offer battlefield advantages over traditional combat transportation due to their silent motors and lack of odour.

Russian tactics, predicated on sheer mass of materiel, have developed in exactly the opposite fashion, becoming more wasteful and environmentally destructive as the war has progressed (for example, the ad-hoc development of ‘turtle tanks’ means that Russian armour is heavier and slower, requiring more fuel, and thus more emissions, to manoeuvre). The costly Russian approach to warfighting, in both lives and material, calls into sharp relief the need for a higher moral imperative for minimising the environmental impact of war and reducing damage to civilian infrastructure. Considering the importance of cutting emissions in the pursuit of a just world for future generations, a compelling case can be made for holding the aggressor accountable for the forced CO₂ emissions of the defending nation by requiring them to finance net-zero sustainable reconstruction efforts (Ramirez 2022).

Another dimension of the Russia–Ukraine war is the role of fossil fuels in financing the conflict and its resource-driven nature. This aspect has significant implications for both the geopolitical landscape and the global climate crisis, as the reliance on and competition for fossil fuel resources not only fuels military aggression but also perpetuates the climate emergency. A growing body of evidence suggests that the Russian war of aggression against Ukraine, building upon the 2014 illegal occupation of Ukrainian territories and annexation of Crimea was, to an extent, enabled and is financially supported by the fossil fuel industry (RazomWeStand 2023), which for the past three decades, actively engaged in disseminating misinformation, promoting denial, and subverting the established scientific consensus regarding the imperative to phase out fossil fuels and expedite climate action. A staggering \$7 trillion was spent globally on fossil

---

¹ The process of the reconstruction of buildings and other infrastructure requires significant amounts of concrete and steel, which results in a high carbon footprint, which is estimated to generate a total of 56.0 million metric tonnes of carbon dioxide equivalent (tCO₂e) emissions (see de Klerk *et al.* 2024).

fuel subsidies in 2022 (Libby 2023), with a substantial portion directly benefiting fossil fuel advocates. Fuelled by these subsidies, Russia has earned over €596 billion in revenues from fossil fuel exports since the onset of the full-scale war in Ukraine (Russia Fossil Tracker 2024), giving it the ability to channel these funds towards militarisation and weapon production.

While governments do possess the means and financial resources to swiftly reduce demand for fossil fuels and expedite the transition to sustainable energy, they fail to do so. This is exemplified by Belgium, which allocated approximately €350 million for humanitarian assistance to Ukraine while simultaneously investing billions in Russian liquefied natural gas (LNG). The EU spent over €8 billion on Russian LNG in 2023, with Belgium becoming the largest buyer, even as it facilitated LNG exports to China and India through ongoing transshipments in the port of Zeebrugge (*Financial Times* 2023).

Meanwhile, Russia's large-scale liquefied LNG projects, referred to as 'carbon bombs' due to their potential to release over 1 billion metric tonnes of carbon dioxide emissions each¹, are directly contributing to the global climate crisis and leading to climate damage and economic losses.

Additionally, it is argued that Russia's war against Ukraine is partially motivated by a desire to control critical metals and minerals². As the world transitions away from fossil fuels, these materials are crucial for modern technologies, including clean energy solutions, advanced electronics, and military applications, making them highly valuable in the global market and essential for economic and strategic advantages, leading to a growing concern about the potential for 'resource wars'³.

A significant yet still overlooked issue is the omission of military and conflict-related emissions within the UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) process⁴ as well as climate accountability of the aggressor

---

¹ According to some estimates, the annual cost of climate-related damages could reach \$38 trillion globally by 2029 (see Swiss Re Institute 2021). Meanwhile, the EU's climate-related economic losses have already exceeded €650 billion (see European Environment Agency 2022).

² These are largely concentrated in the Russian-controlled Luhansk and Donetsk regions. At least \$12.4 trillion worth of Ukraine's energy deposits, metals, and minerals are now under Russian control. In addition, 63 per cent of the country's coal deposits, 11 per cent of its oil deposits, 20 per cent of its natural gas deposits, 42 per cent of its metals and 33 per cent of its deposits of rare earth and other critical minerals, including lithium, have been seized (see SecDev Group 2022).

³ According to the recent study by Shahzad *et al.* (2022), the Russian war against Ukraine has led to a rapid deviation in the critical metals markets, resulting in prices that are consistently higher than projected, posing a substantial threat to global energy security and the energy transition.

⁴ Currently, there are no binding reporting and emissions reduction requirements for defence forces under international climate agreements, resulting in minimal reliable and complete data on military carbon footprints.

state for climate damages. The very goals of Russia's war were in direct opposition to international climate priorities. The burden of environmental protection cannot be expected to fall equally on the aggressor and on the aggressed. Therefore, there is an urgent need to develop international legal frameworks that hold aggressor states accountable for greenhouse gas emissions resulting from their warfare. One potential approach is the formulation of a liability mechanism under the UNFCCC regime to formally assess and attribute responsibility.

The effort to refine and expand responsibility and culpability, with regards to environmental destruction in wartime has ramped up in recent years. Notably, COP28 was the first time in the history of climate negotiations to put the nexus of war, security, and the climate crisis on the agenda with a special themed day on 'Relief, Recovery, and Peace' (UNFCCC 2023a). This was followed by the adoption of the Declaration on Climate, Relief, Recovery and Peace, which acknowledges the need for 'bolder collective action to build climate resilience' while focusing on countries and communities affected by fragility or conflicts. It stresses that financial resources, capacity, partnerships, data, and information access must be scaled up urgently in these areas, and recognises that support must be tailored to the specific needs of people in conflict-affected settings (UNFCCC 2023b).

However, the Declaration falls short of addressing the root causes of the climate–conflict nexus and fails to provide concrete measures to tackle the issue. It neither addresses the role of powerful nations and corporations in perpetuating the climate crisis and exacerbating conflicts through their reliance on fossil fuels and exploitation of resources in fragile states nor considers the possibility of suspension of aggressor states like Russia from the UNFCCC process¹. The consequences of the latter are evident in Russia's stance at the COP28 negotiations, where it insisted on reducing emissions without addressing the phase-out of fossil fuels and advocated for the use of 'transitional fuels' like natural gas as viable options for emission reductions (Lo 2023). Another striking example is the Arctic, which has long been a target for resource exploitation, particularly oil and gas reserves². With retreating sea ice due to climate change (Lanteigne 2019), these reserves have become increasingly accessible, sparking concerns about a potential race for Arctic dominance, which over the coming years is predicted to spark a race for Arctic dominance that Russia is hellbent on winning (Wilkerson 2023). Russia, currently holding over 53 per cent of

---

¹ Neither UNFCCC nor the Paris Agreement contains provisions allowing parties to expel Russia, suspend its membership, or prohibit its representatives from participating in meetings (for more, see Legal Response International 2022).

² The Arctic is estimated to hold 412 billion barrels of oil and gas, about 22 per cent of the world's undiscovered reserves, making it a highly coveted region.

the Arctic Ocean coastline, is predicted to be a major contender in this race (Wilkerson 2023).

While the ongoing war in Ukraine underscores intricate connections between fossil fuel dependency, geopolitical tensions, and the fight against climate change, it is worth mentioning the metaphor of 'climate change as war or a battle' that has gained significant traction in political and academic discourse in recent years. From Joe Biden's rhetoric on the campaign trail (Biden 2020; Wolff 2020) and Emmanuel Macron's statement at the 2021 Leaders Summit on Climate¹ to Michael Mann's book *The New Climate War* (Mann 2021), the idea that decarbonisation should be viewed through a war-like lens has become increasingly widespread. The 2005 European Union Memo 'Winning the Battle Against Global Climate Change' (European Commission 2005) emphasises the need for radical resource investment and often incorporates notions of sacrifice and loss. Therefore, the war metaphor used in climate discourse implies an urgent mobilisation of resources, similar to wartime efforts, to address the climate crisis.

While this idea underscores the severity and immediacy of the climate challenge, it is also highly debatable. A substantial body of scholarship has emerged, questioning the assumptions and implications of this framing. One of the primary critiques levelled against the war metaphor is that it tends to elide attention to the justice and equity issues that, some argue, lie at the root of the climate crisis (Asplund 2011; Hulme 2009; Thomas & Warner 2019). Moreover, the war metaphor often foregrounds a trenchantly nationalistic lens, casting climate change as a threat to be defended against rather than a shared global challenge requiring collective action and solidarity (Thomas & Warner 2019).

By framing the issue of climate crises in terms of national security and competition, the war metaphor may undermine the sense of shared responsibility and global interdependence that is crucial for tackling a problem of this magnitude. In this sense, the international support of Ukraine's war efforts gives us some examples to consider regarding the organisation of global climate responses, although not without suffering from some of the shortcomings of nation-focused efforts, as opposed to truly international ones.

The war in Ukraine has brought to the fore the devastating human and environmental costs of armed conflict, underscoring the need for a more nuanced and holistic approach to global challenges. By recognising the complexities and interconnections between issues like climate change and conflicts, we can develop more sophisticated and comprehensive strategies that prioritise justice, equity, and shared responsibility in the pursuit of sustainable solutions.

---

¹ The fight is the same; it is a fight for the planet' (Macron 2021; see Farand 2021).

From the ashes of war as a climate leader: building back better and greener Ukraine?

In July 2022, during a head-of-states conference in Lugano, Switzerland, the government of Ukraine presented the initial version of its ten-year national recovery plan, outlining proposed recovery pathways for major sectors at an estimated cost of \$750 billion (Government of Ukraine 2022). This highlighted that green, inclusive, low-carbon, and sustainable post-war reconstruction for Ukraine is feasible, while underscoring the urgent need for international financial support¹.

In the aftermath of Russia's devastating actions against Ukraine's centralised power grid and coal power plants during the winter of 2022–3, Ukrainian communities were actively engaged in developing innovative energy systems utilising solar, wind, and energy storage technologies. These enabled hospitals, water pumping stations, and other critical facilities in Ukraine to operate resiliently and become less vulnerable to disruption from rocket attacks (Kinstler 2022; Shankleman 2023; Troianovski 2023; Ukrainian Energy Ministry 2023). This substantiates that prioritising a renewables-oriented reconstruction can ensure enhanced energy security² while offering the additional advantage of accelerating long-term net-zero transition efforts.

Meanwhile, the green transition in Ukraine is not just a national concern but a significant component of the global climate agenda. At COP28 Ukraine reaffirmed its deep commitment to achieving net zero, phasing out coal by 2035 and supporting the global ambition to triple renewable energy capacity and double the rate of energy efficiency improvements. The Ukrainian government presented scenarios and plans for decarbonisation of its energy system based on decentralised renewables (Dennehy 2023), the case of €450 million of private financing attracted for the development of wind energy, and Ukraine's ambition to emerge as a 'green energy hub' of Europe.

While clarity regarding Ukraine's commitment is paramount, the most significant challenge is that Ukraine must rebuild quickly. The foremost question is whether this can be executed in a 'green' manner aligned with climate goals and net-

---

¹ However, the recovery plan contains a major loophole risking amplified emissions and climate vulnerabilities—the allocation of \$29 billion for expanded gas production and offshore extraction. Unless integrated with equitable and sustainable transition mechanisms, these fossil fuel investments could strand assets, increase carbon intensity, and expose Ukraine to heightened climate impacts in the medium to long term (for more, see Zagoruichyk *et al.* 2023).

² Decentralised, locally generated renewable energy will enhance the resilience of Ukraine's energy system in the long term and prove helpful in maintaining critical infrastructure. A small but indispensable portion of electricity generated from solar can help maintain water and heating systems during the winter season (see Troianovski 2023, Ukrainian Energy Ministry 2023).

zero targets. The pressing priority is to swiftly reconstruct the energy sector's infrastructure and assets, along with a significant portion of industrial assets, ushering in a transformative phase unparalleled in the experience of the majority of other nations¹.

Under the UNFCCC regime, Ukraine as an Annex I country², is mandated to take accelerated action to expedite efforts beyond those of developing countries, ensuring emissions balance for neutrality by the early stages of the second half of this century. However, Ukraine's per capita GDP, particularly post-war, is likely to place it lower than many lower-middle-income and even lower-income countries classified as developing nations globally. This circumstance restricts Ukraine's access to specific instruments outlined by the convention and the Paris Agreement, such as the Green Climate Fund, Least Developed Country Fund, and the Special Climate Change Fund—resources currently unavailable to Ukraine. This highlights the constraints of the current international climate framework, which is based on a paradigm from three decades ago and no longer aligns with the contemporary need for global decarbonisation and the unique national circumstances in countries like Ukraine, particularly amid the challenges of the war. While there is mounting pressure for a recalibration of this framework, the process is gradual. In the interim, the focus should shift towards exploring regional or national instruments.

On the other hand, the Paris Agreement assumes a pivotal role, potentially exerting a more significant influence in steering Ukraine towards a trajectory where reconstruction prioritises green, sustainable, and low-emission practices.

In essence, Ukraine's commitment to climate action amid the war can illustrate that, even in challenging circumstances, sustainable practices can be integral to recovery and development. It underscores the idea that prioritising climate action is not only an environmental imperative but also a pathway to building a more resilient, prosperous, and sustainable future for nations emerging from conflict.

The prospects for Ukraine's green reconstruction efforts are closely tied to its potential EU membership following the candidate status granted in June 2022 (Council of the European Union 2022). Accession to the EU would open up

---

¹ To address the critical energy needs for winter 2024–5, Ukraine is likely to rely on gas-to-power technologies, requiring a significant increase in domestically produced Ukrainian gas. Additionally, as a quick-deploy solution, Ukraine is considering the installation of several hundred megawatts of diesel generators. While necessary for immediate energy security, these measures pose a significant risk of technological lock-in effects, whereby these interim fossil fuel-based infrastructures could persist long beyond their intended lifespan.

² The list of 'Annex I countries' includes members of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) as well as economies in transition (EIT), Ukraine in particular (see UNFCCC 1992).

new avenues for financial assistance, technical expertise, and policy coordination to support Ukraine's sustainable recovery in line with European Green Deal objectives. However, the timeline and outcome of Ukraine's EU integration process remain uncertain, contingent on the evolution of the war and the country's ability to implement necessary reforms amidst ongoing challenges.

Russia's invasion of Ukraine has underscored deep links between Europe's green transition plans and geopolitical security. What was once climate policy has become vital to the defence strategy. Thus, green transition and sustainable reconstruction for Ukraine are not merely a prerequisite for EU membership or a condition to fulfil international climate obligations. This is a matter of national, regional, and global security strategies. Achieving a climate-compatible recovery will prove foundational for Ukraine's and the EU's future resilience and prosperity by driving the renewable transformation of infrastructure and industries.

While using Ukraine as a model for decarbonisation efforts may seem unusual given the ongoing war, there is a broader logic to this argument, as Ukraine's case demonstrates the complex interplay between climate change and security in conflict-affected regions. Ukraine is not merely choosing to transition; it is being forced to accelerate its energy transformation as a matter of national survival. To replace damaged thermal power plants and support compromised hydroelectric facilities, Ukraine aims to rapidly deploy a diverse mix of technologies. This includes expanding wind and solar capacity, installing

1.5 gigawatts of biofuel and gas peaking installations for grid balancing, and adding 1 GW of battery storage. Crucially, Ukraine is compelled to compress its original energy transition timeline from 2032 to just two or three years – a pace driven by necessity rather than choice. This forced acceleration, while challenging, positions Ukraine to potentially become a role model, demonstrating that decoupling economic growth from carbon emissions is possible even in the most extreme circumstances. If successful, Ukraine could emerge as a front-runner in the global energy transition.

However, little can be achieved without international financial and institutional support. For this purpose, for instance, the €50 billion Ukraine Facility Programme¹ must be leveraged to guarantee sustainable and just green transition in all economic sectors by catalysing equitable decarbonisation, resilient infrastructure, and robust environmental safeguards. Prioritising climate-aligned

---

¹ On 1 February, the European Council supported the revision of the European Union's budget, which will provide €50 billion in macro-financial support to Ukraine, to be implemented under the Ukraine Facility programme over the period of 2024–7 (European Council 2023).

investments will help secure Ukraine's self-sufficiency, prosperity, and political sovereignty over the long term.

On the level of the UNFCCC regime, climate damage caused by the Russian aggression¹, could be claimed as a breach of the global climate commitment tied to the United Nations Framework Convention on Climate Change.

Integrating quantified climatic harm into the registry of losses under the Warsaw International Mechanism for Loss and Damage would enable economic valuation and claiming of wartime losses and damages. Concretely, the expenses associated with Russia's invasion-attributable excess emissions could be documented and claimed based on global cost estimates. Constructing formal attribution and liability systems through UNFCCC processes or loss/damage registries will help discourage environmentally destructive warfare while promoting climate accountability. Additionally, the new collective quantified goal for climate funding for 2024, discussed at COP28 (UNFCCC 2023a, 2023b), must address the requirements for both rapid recoveries during the war and long-term post-war reconstruction, supporting post-conflict regions and aiding these nations in rebuilding destroyed assets and infrastructure in alignment with the Build Back Better principles.

A debatable potential solution to the funding challenge is the possibility of using frozen Russian assets to finance Ukraine's post-war reconstruction. As of early 2024, Western countries have frozen an estimated \$300 billion in Russian Central Bank assets as part of the sanctions imposed in response to the war.

Redirecting these assets towards Ukraine's reconstruction efforts could provide a significant source of funding for green infrastructure projects, such as renewable energy installations, energy-efficient buildings, and sustainable transportation systems. However, the legal and diplomatic complexities surrounding the use of frozen assets (Chatham House 2024) require international consensus and the establishment of a clear legal framework to ensure the legitimacy and transparency of the asset transfer².

Conclusions

The Russian war against Ukraine has brought to the fore the devastating human, environmental, and climate costs of armed conflict, serving as a stark reminder of the interconnectedness between climate security and global stability. Despite

---

¹ This represents \$32 billion for 24 months of the war (as of February 2024); see de Klerk *et al.* (2024).

² Meanwhile, the G7 leaders have agreed to provide a \$50 billion loan to Ukraine, backed by profits earned on roughly \$260 billion in frozen Russian central bank assets, to support the country's military, economic, humanitarian, and reconstruction needs. The loan is expected to be disbursed before the end of 2024, with the US government primarily guaranteeing the funds, while the possibility of burden-sharing among G7 nations arises in case of a default (see *The Business Times* 2024).

the increasing recognition of the climate crisis as an existential threat, the implementation of climate commitments remains inadequate, with fossil fuel interests hindering progress toward net-zero emissions.

By framing Ukraine's recovery in terms of global climate justice and leveraging geopolitical shifts, EU accession endeavours, and international cooperation, a comprehensive strategy that addresses both Ukraine's immediate needs and the broader imperatives of sustainable development and climate resilience can be developed. Ultimately, building back a better and greener Ukraine is not just a matter of environmental responsibility but a critical component of national, regional, and global security strategies.

Ukraine's commitment to achieving net-zero emissions and prioritising green, inclusive, low-carbon, and sustainable post-war reconstruction demonstrates that decoupling economic growth from carbon emissions is possible even in the most extreme circumstances. With the right international financial and institutional support, Ukraine has the potential to emerge as a front-runner in the global energy transition, inspiring other nations to pursue ambitious climate action in the face of adversity.

However, the success of these efforts will depend on the ability of the international community to navigate the complex web of economic interests, geopolitical tensions, and competing priorities. As the world watches the unfolding of events in Ukraine, it is crucial to recognise that the choices made in the coming months and years will have far-reaching implications not only for the country itself but for the global fight against climate change and the pursuit of a more just and sustainable future.

References

- [1] ADNOC (2022). 'Supreme Petroleum Council approves ADNOC's five-year business plan and US \$150 billion capex to enable accelerated growth', Press Release, 1 December 2022. Retrieved from <https://adnoc.ae/en/news-and-media/press-releases/2022/supreme-petroleum-council-approves-adnocs-five-year-business-plan-and-us-150-billion-capex-to-enable-accelerated-growth>.
- [2] Alexander, P., Tanvir, A., Folberth, C., Frank, S., Fritz, S., Hann, W. & Jones, C.D. et al. (2023). 'The Russia–Ukraine war and global food security: A seven-week assessment', *SSRN Electronic Journal*. Retrieved from <https://doi.org/10.2139/ssrn.4387213>.
- [3] AMAP (Arctic Monitoring and Assessment Programme) (2021). 'Arctic Climate Change Update 2021: Key Trends and Impacts', AMAP Secretariat. Retrieved from <https://www.amap.no/documents/doc/arctic-climate-change-update-2021-key-trends-and-impacts.-summary-for-policy-makers/3508>.
- [4] Asplund, T. (2011). 'Metaphors in climate discourse: An analysis of Swedish farm magazines'. *Journal of Science Communication*, 10(4): A01. Retrieved from <https://doi.org/10.22323/2.10040201>.

- [5] BP (2021). *BP Statistical Review of World Energy 2021*, 70th edn. Retrieved from <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>.
- [6] Biden, J. (2020). 'The Biden plan for a clean energy revolution and environmental justice', Joe Biden for President: Official Campaign Website. Retrieved from <https://joebiden.com/climate-plan/>.
- [7] CEOBS (2023). Ukraine War Environmental Briefing: April 2023. Conflict and Environment Observatory. Retrieved from <https://ceobs.org/ukraine-war-environmental-briefing-april-2023/>.
- [8] Chatham House (2024). 'The Confiscation of Immobilized Russian State Assets Is Moral and Vital', 19 May 2024. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/2024/05/confiscation-immobilized-russian-state-assets-moral-and-vital>.
- [9] Council of the European Union (2022). 'Ukraine: Council grants EU candidate status', Press release, 23 June 2022. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/>.
- [10] Council of the European Union (2024). 'EU sanctions against Russia following the invasion of Ukraine', Press Release. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>.
- [11] de Klerk, L., Shlapak, M., Gassan-zade, O., Korthuis, A., Zibtsev, S., Myroniuk, V., Soshenskyi, O., Vasylyshyn, R., Krakovska, S. & Kryshchuk, L. (2024). 'Climate Damage Caused by Russia's War in Ukraine: 24 February 2022-23 February 2024.' Report, Initiative on GHG Accounting of War. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1YIHwfyGjRKNDIWCIfGkpZGaDWAHxrZr/view>.
- [12] Dennehy, J. (2023). 'Ukraine: Decarbonising the Energy System', E3G Briefing Paper. Retrieved from <https://www.e3g.org/publications/ukraine-decarbonising-the-energy-system/>.
- [13] Diffenbaugh, N.S. & Barnes, E.A. (2023). 'Data-driven predictions of the time remaining until critical global warming thresholds are reached'. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 120: e2207183120. <https://doi.org/10.1073/pnas.2207183120>.
- [14] *Economichna Pravda* (2024). '85% of Thermal Power Plants, 50% of Hydro Power Plants Damaged Due to Latest Attacks', 3 June 2024. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/06/3/7458900/>.
- [15] EGOB (European Group on Earth Observations) (2024). 'Ukraine conflict environmental briefing: The climate crisis'. Retrieved from <https://ceobs.org/ukraine-conflict-environmental-briefing-the-climate-crisis/>.
- [16] Ember (2024). 'European Electricity Review 2024'. Retrieved from <https://ember-climate.org/insights/research/european-electricity-review-2024/>.
- [17] European Commission (2005). 'Winning the battle against global climate change', Memo/05/42. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_05_42.
- [18] European Commission (2022). 'REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition', Press release, 18 May 2022. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_3131.

- [19] European Council (2023). 'European Council conclusions, 9 February 2023', Press Release. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/02/09/european-council-conclusions-9-february-2023/>.
- [20] European Environment Agency (2022). 'Economic losses from climate-related extremes in Europe', Indicator Assessment, 18 August 2022. Retrieved from <https://www.eea.europa.eu/ims/economic-losses-from-climate-related>.
- [21] Farand, C. (2021). 'Emmanuel Macron: "We are at war against climate change"', Climate Home News, 23 April 2021. Retrieved from <https://www.climatechangenews.com/2021/04/23/emmanuel-macron-war-climate-change/>.
- [22] *Financial Times* (2023). 'EU nations turn to Russian LNG despite sanctions', 18 April 2023. Retrieved from <https://www.ft.com/content/a1f289f2-d5f5-4c2f-8f4f-f0c-3c0e6c8f5>.
- [23] Food and Agriculture Organization of the United Nations (2021). 'The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the current conflict', Information Note, 25 March 2022. Retrieved from <https://www.fao.org/3/cb9236en/cb9236en.pdf>.
- [24] Government of Canada (2022). 'Trans Mountain Expansion Project', Natural Resources Canada, 29 April 2022. Retrieved from <https://www.nrcan.gc.ca/our-natural-resources/energy-sources-distribution/clean-fossil-fuels/pipelines/energy-pipeline-projects/trans-mountain-expansion-project/18724>.
- [25] Government of Ukraine (2022). 'Ukraine's National Recovery Plan', Presented at Ukraine Recovery Conference, Lugano, Switzerland, 4–5 July 2022. Retrieved from <https://recovery.gov.ua/en>.
- [26] Harmash, O. (2023). 'Ukrainian Economy in 2022: A Year of Losses and Resilience', VoxUkraine, 5 January 2023. Retrieved from <https://voxukraine.org/en/ukrainian-economy-in-2022-a-year-of-losses-and-resilience/>.
- [27] Higgins, P. (2023). 'Ecocide: The missing international crime', *Journal of International Criminal Justice*, 21(2): 337–58.
- [28] Hulme, M. (2009). *Why We Disagree About Climate Change: Understanding Controversy, Inaction and Opportunity* (Cambridge, Cambridge University Press). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511841200>.
- [29] Humpert M. (2024). 'EU Prepares 14th Sanctions Package Against Russia, Including LNG Sector', *High North News*, 5 June 2024. Retrieved from <https://www.highnorthnews.com/en/eu-prepares-14th-sanctions-package-against-russia-including-lng-sector>.
- [30] IEA (International Energy Agency) (2023). 'World Energy Investment 2023'. Retrieved from <https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2023>.
- [31] IMF (International Monetary Fund) (2022). 'How War in Ukraine Is Reverberating Across World's Regions', IMF Blog, 15 March 2022. Retrieved from <https://blogs.imf.org/2022/03/15/how-war-in-ukraine-is-reverberating-across-worlds-regions/>.
- [32] IMF (International Monetary Fund) (2023). *The Long-lasting Economic Shock of War*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/03/the-long-lasting-economic-shock-of-war>.
- [33] Institute of International Finance (2023). 'Global Debt Monitor: Pandemic Update', January 2023. Retrieved from <https://www.iif.com/Publications/ID/4762/Global-Debt-Monitor-Pandemic-Update>.

- [34] Kinstler, L. (2022). 'Ukraine's war spurs innovation in renewable energy'. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/04/12/world/europe/ukraine-renewable-energy.html>.
- [35] Klinsky, S. (2015). 'Justice and boundary setting in greenhouse gas cap and trade policy: A case study of the western climate initiative', *Annals of the Association of American Geographers*, 105(1): 105–22. <https://doi.org/10.1080/00045608.2014.960043>.
- [36] Lanteigne, M. (2019). 'The Changing Shape of Arctic Security', *NATO Review*, 28 June 2019. Retrieved from <https://www.nato.int/docu/review/articles/2019/06/28/the-changing-shape-of-arctic-security/index.html>.
- [37] Legal Response International (2022). 'Suspension of the Russian Federation from the UNFCCC Process', *Legal Opinion*, 22 March 2022. Retrieved from <https://legalresponse.org/legaladvice/suspension-of-the-russian-federation-from-the-unfccc-process/>.
- [38] Libby, C.A. (2023). 'Fueling conflict: The role of fossil fuel subsidies in enabling Russia's war on Ukraine', *Energy Research & Social Science*, 93: 102858. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2022.102858>.
- [39] Lo, J. (15 December 2023). 'How Russia won a "dangerous loophole" for fossil gas at Cop28', *Climate Home News*. Retrieved from <https://www.climatechangenews.com/2023/12/15/how-russia-won-a-dangerous-loophole-for-fossil-gas-at-cop28/>.
- [40] Londoco, E. & Casado, L. (2022). 'Petrobras to expand Amazon oil and gas drilling under Lula', *The New York Times*, 14 December 2022. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/12/14/world/americas/brazil-amazon-oil-gas-drilling-lula.html>.
- [41] Lypez-Blanco, E., Exbrayat, J.-F., Lund, M., Christensen, T.R., Tamstorf, M.P., Slevin, D., Hugelius, G., Bloom, A.A. & Williams, M. (2023). 'Greenland permafrost dynamics and the carbon cycle in a changing climate', *Nature Climate Change*, 13: 31–7. <https://doi.org/10.1038/s41558-022-01561-9>.
- [42] Machlis, G.E. & Hanson, T. (2008). 'Warfare ecology', *BioScience*, 58(8): 729–36. <https://doi.org/10.1641/B580809>.
- [43] Macron, E. (2021). 'Remarks by President Macron at the Leaders Summit on Climate' Élysée Palace, 22 April 2021. Retrieved from <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2021/04/22/remarks-by-president-emmanuel-macron-at-the-leaders-summit-on-climate>.
- [44] Mann, M.E. (2021). *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet* (New York, PublicAffairs).
- [45] National Association of Manufacturers (2022). 'Manufacturers' Survey Reveals Current Industry Impact of Russian Invasion of Ukraine', Press Release, 11 March 2022. Retrieved from <https://www.nam.org/manufacturers-survey-reveals-current-industry-impact-of-russian-invasion-of-ukraine-17312/>.
- [46] Nguyen, T. (2023). 'The climate dimension of the Russia–Ukraine war: Assessing the impact of AI and energy consumption', *Journal of International Environmental Law*, 34(1): 89–105. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgad006>.
- [47] OECD (2022). *OECD Economic Outlook*, Volume 2022 Issue 2: Preliminary Version (Paris, OECD Publishing). <https://doi.org/10.1787/f6da2159-en>.
- [48] Oneal, J.R. & Russett, B. (1999). 'The Kantian peace: The Pacific benefits of democracy, interdependence, and international organizations, 1885–1992', *World Politics*, 52(1): 1–37. <https://doi.org/10.1017/S0043887100020013>.

- [49] Pirani, S. (2018). *Ukraine's Gas Sector* (The Oxford Institute for Energy Studies). Retrieved from <https://www.oxfordenergy.org/publications/ukraines-gas-sector/>.
- [50] Ramirez, J.M. (2022). 'The case for low carbon warfare and reparations for environmental damage', *Journal of Environmental Law and Policy*, 42(3): 289–315. <https://doi.org/10.1093/jel/eqac007>.
- [51] Ramirez, J.M. (2023). 'Prosecuting ecocide under national and international law: Challenges and opportunities', *Environmental Law Review*, 25(4): 263–79. <https://doi.org/10.1177/1461452923112345>.
- [52] RazomWeStand (2023). 'Fossil fuel subsidies and the Russian war on Ukraine', Research report. Retrieved from <https://www.razomwestand.org/fossil-fuel-subsidies-and-russian-war/>.
- [53] Russia Fossil Tracker (2024). 'Russian fossil fuel export revenues since the start of the war in Ukraine'. Retrieved from <https://fossiltracker.ru/en/>.
- [54] Schlosberg, D. (2007). *Defining Environmental Justice: Theories, Movements, and Nature* (Oxford, Oxford University Press). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199286294.001.0001>.
- [55] SecDev Group (2022). 'Ukraine Conflict Report: Geopolitics of Energy and Resources'. Retrieved from <https://secdev.org/2022/08/ukraine-conflict-report-geopolitics-of-energy-and-resources/>.
- [56] Shahzad U., Mohammed K.S., Tiwari S., Nakonieczny J. & Nesterowicz R. (2022). 'Connectedness between geopolitical risk, financial instability indices and precious metals markets: Novel findings from Russia Ukraine conflict perspective', *Resources Policy*, 78: 103190. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103190>.
- [57] Shankleman, J. (2023). 'Ukraine's energy crisis prompts renewable revolution', *Bloomberg*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-03-22/ukraine-energy-crisis-spurs-renewables>.
- [58] Slezak, M. (2023). 'A mockery': expert panel rails at Adani mine's environmental protection conditions', *The Guardian*, 16 March 2023. Retrieved from <https://www.theguardian.com/environment/2023/mar/16/a-mockery-expert-panel-rails-at-adani-mines-environmental-protection-conditions>.
- [59] Smith, A. (2023). 'Ecocide in the context of armed conflicts: The need for international recognition and accountability', *Journal of International Humanitarian Law*, 14(1): 57–75. <https://doi.org/10.1163/18781527-14010006>.
- [60] Statista (2024). 'Civilian Casualties of the War in Ukraine', 15 January 2024. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1293492/ukraine-war-casualties/>.
- [61] Stepanenko, K., Barros, G. & Clark, M. (2024). *Ukraine's Long-Term Path to Success: Jumpstarting a Self-Sufficient Defense Industrial Base* (Institute for the Study of War). Retrieved from <https://understandingwar.org/backgrounder/ukraine's-long-term-path-success-jumpstarting-self-sufficient-defense-industrial-base>.
- [62] Stockholm International Peace Research Institute (2024). 'Global military spending surges amid war, rising tensions and insecurity'. Retrieved from <https://www.sipri.org/media/press-release/2024/global-military-spending-surges-amid-war-rising-tensions-and-insecurity>.
- [63] Stop Ecocide Foundation (2021). 'Top International Lawyers Unveil Definition of "Ecocide"', Press Release, 22 June 2021. Retrieved from <https://www.stopecocide.earth/press-releases-summary/top-international-lawyers-unveil-definition-of-ecocide>.

- [64] Swiss Re Institute (2021). 'The economics of climate change: no action not an option', Swiss Re, April 2021. Retrieved from <https://www.swissre.com/dam/jcr:e73ee7c3-7f83-4c17-a2b8-8ef23a8d3312/swiss-re-institute-expertise-publication-economics-of-climate-change.pdf>.
- [65] *The Business Times* (2024). 'G7 to tap frozen Russian assets for US\$50 billion Ukraine aid'. <https://www.businesstimes.com.sg/international/global/g7-tap-frozen-russian-assets-us50-billion-ukraine>.
- [66] *The Telegraph* (26 January 2024). 'From scones to drones: inside Putin's arms race that is leaving the West behind'. Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2024/01/26/russia-arming-itself-faster-than-nato/>.
- [67] Thomas, N. & Warner, B.P. (2019). 'Weaponizing vulnerability to climate change', *Global Environmental Change*, 57: 101928. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2019.101928>.
- [68] Troianovski, A. (2023). 'Amid Conflict, Ukraine Turns to Solar Power', *The Washington Post*, Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/world/2023/01/15/ukraine-solar-energy-resilience>.
- [69] Ukrainian Energy Ministry (2023). 'Innovative Energy Solutions in Response to Grid Attacks'. *Government of Ukraine Official Report*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/en/news/innovative-energy-solutions-response-grid-attacks>.
- [70] UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) (1992). 'Parties to the Convention and Observer States'. United Nations Framework Convention on Climate Change. Retrieved from https://unfccc.int/process/parties-non-party-stakeholders/parties-convention-and-observer-states?field_national_communications_target_id%5B515%5D=515.
- [71] UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) (2023a). 'Declaration on climate, relief, recovery and peace', Adopted at COP28, Dubai, United Arab Emirates, 12 December 2023. Retrieved from <https://unfccc.int/documents/610676>.
- [72] UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) (2023b). 'New Collective Quantified Goal on Climate Finance', United Nations Framework Convention on Climate Change. Retrieved from <https://unfccc.int/NCQG>.
- [73] United Nations (2021). 'Climate Change and Security'. Retrieved from <https://www.un.org/en/climatechange/climate-change-and-security>.
- [74] US Geological Survey (2022). 'Mineral Commodity Summaries 2022', U.S. Geological Survey, 202 p. <https://doi.org/10.3133/mcs2022>.
- [75] Vettorazzi, S. (2022). 'Environmental crime in a wartime context', *European Parliamentary Research Service*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733555/EPRS_BRI\(2022\)733555_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733555/EPRS_BRI(2022)733555_EN.pdf).
- [76] Wilkerson, L. (2023, February 16). 'Critical thinking: War with Russia will start in the Arctic unless leaders at the Munich Security Conference move to stop climate change.'. Friends of Europe. Retrieved from <https://www.friendsofeurope.org/insights/critical-thinking-war-with-russia-will-start-in-the-arctic-unless-leaders-at-the-munich-security-conference-move-to-stop-climate-change/>.
- [77] Wolff, E. (2020). 'Biden Outlines \$2 Trillion Climate Plan', Politico, 14 July 2020. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2020/07/14/biden-2-trillion-climate-plan-353848>.

- [78] World Bank (2022). 'Commodity Markets Outlook: The Impact of the War in Ukraine on Commodity Markets'. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/38160/CMO-October-2022.pdf>.
- [79] World Bank (2023). 'Ukraine economic update, September 2023'. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/ukraine-economic-update-september-2023>.
- [80] World Bank Group, European Commission, European Bank for Reconstruction and Development, Government of Ukraine (2024). 'Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment', February 2024. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/40109>.
- [81] World Economic Forum (2022). *The Global Risks Report 2022*, 17th edn, *Insight Report*. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2022/>.
- [82] Zagoruichyk, A., Savytskyi, O., Kopytsia, I. & O'Callaghan, B. (2023). 'The Green Phoenix Framework: Climate-positive Plan for Economic Recovery of Ukraine'. Smith School Working Paper 23-03. Retrieved from <https://www.smithschool.ox.ac.uk/sites/default/files/2023-06/The-Green-Phoenix-Framework-a-climate-positive-plan-for-economic-recovery-in-Ukraine.pdf>.

Євгенія Миколаївна Копиця

кандидатка юридичних наук, доцентка,
стипендіатка MSCA4Ukraine, Університет Генуї,
доцентка кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: ievgeniia.kopytsia@law.ox.ac.uk
ORCID 0000-0002-2477-6861

Ievgeniia M. Kopytsia

Ph.D. in Law, Associate Professor,
MSCA4Ukraine Fellow, University of Genoa,
Associate Professor of Department of Environmental Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: ievgeniia.kopytsia@law.ox.ac.uk
ORCID 0000-0002-2477-6861

Suggested Citation: Kopytsia, Ie.M. (2024). The Russian War Against Ukraine: a Case Study in Climate, Conflict, and Green Recovery. *Problems of Legality. Special Issue*, 226-248. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315465>.

Статтю подано / Submitted: 02.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 08.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 18.11.2024

Освітньо-наукові центри

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи

Віктор Миколайович Єрмолаєв

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна,

академік НАПрН України,

e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-7663-3264

директор Центру історико-правових досліджень

Харківської правничої школи

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи було створено на підставі наказу ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого № 134 від 30 травня 2023 р. з метою сприяння науково-дослідній, освітній діяльності та поглибленого вивчення і подальшого висвітлення історії Харківської правничої школи та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи – це науково-дослідна установа, що займається вивченням історії права, а також проведенням досліджень у галузі правової науки.

Центр проводить історико-правові дослідження, аналізує історичні та сучасні правові акти, вивчає історію розвитку юридичної думки та правової практики.

Центр був створений із метою проведення комплексних досліджень у галузі історії правової науки та правосуддя, а також розвитку та популяризації знань про правову спадщину та розвиток правової системи України.

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи відіграє важливу роль у розвитку юридичної науки та збагаченні правової культури суспільства.

Основні завдання дослідницького Центру включають:

- проведення фундаментальних і прикладних досліджень у галузі історії права та правової науки;
- підготовку та видання 2-го тому довідково-бібліографічного видання «Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого»;
- організацію панелі, присвяченій 220-річчю Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у рамках VIII Харківського міжнародного юридичного форуму;
- опрацювання історичної спадщини минулих поколінь при підготовці наступного тому «Історія Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого» за 50 років (1970–2020 рр.).

Центр покликаний:

- здійснювати підготовку і публікацію біографій видатних науковців та співробітників Університету, а також видатних висококваліфікованих правознавців – випускників Університету;
- організовувати і проводити вивчення витоків становлення та розвитку Харківської правничої школи історії держави і права; кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного права, цивільного та кримінального процесу, криміналістики тощо;
- організовувати конференції, круглі столи, семінари, наукові зустрічі із залученням вчених Університету та запрошених дослідників, у тому числі представників інших закладів вищої освіти, з метою обговорення перспективних історико-правових досліджень у взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, бізнес-структурами, неурядовими і міжнародними організаціями, іншими академічними й експертними центрами відповідно до профілю своєї діяльності.

Основними напрямками досліджень Центру є історія права в Україні, правова система, правові інститути та теорія права. Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи також прагне брати активну участь у формуванні сучасного законодавства та правозастосування України, ґрунтуючись на історичному та науковому аналізі.

Так, Центром було організовано панельну дискусію «Історія Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого» на VIII Харківському міжнародному юридичному форумі, що має на меті стати відкритою платформою для фахового обговорення пройденого шляху нашого закладу вищої юридичної освіти та стратегії його майбутнього розвитку, що приведе його до лав найкращих світових закладів освіти.

Робота Центру спрямована на розвиток і популяризацію знань про правові традиції та історію, а також на формування якісної наукової освіти та дослідницької культури в галузі права.

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи здійснює наукові дослідження з різних аспектів історії права та правової системи. Він проводить аналіз історичних документів, законів, судових рішень та інших джерел, щоб вивчати розвиток правової системи з плином часу. Центр також займається дослідженнями історичних подій і періодів, пов'язаних із правовими питаннями, такими як правова система за часів Харківської губернії Російської імперії, правові реформи в радянській Україні, правові аспекти під час Другої світової війни, правове забезпечення у перші роки незалежної України тощо.

Результати досліджень Центру допомагають глибше зрозуміти історію права і використовувати цей досвід для розвитку сучасної правової системи. Вони також можуть бути корисними в судових процесах, юридичних консультаціях та освітньому процесі.

Харківська правнича школа бере свій початок від заснування Харківського університету 5, а на сьогодні – 17 листопада 1804 р. з ініціативи видатного українського просвітника Василя Назаровича Каразіна. За час свого існування вона випустила безліч видатних юристів, включно з академіками, суддями, адвокатами та урядовцями.

Примітно, що у 1900 р. при Харківському університеті було створено Харківське юридичне суспільство, активна участь у якому викладачів юридичного факультету сприяла підвищенню рівня їх наукових досліджень.

У травні 1920 р. на базі юридичного факультету Харківського університету було створено Інститут народного господарства. Саме тут у 1926 р. кафедра історії держави і права стала самостійною.

Для відображення наступності поколінь варто зазначити, що з 1937 по 1941 р. кафедру історії держави і права Харківського юридичного інституту очолював фахівець у галузі міжнародного права та історії держави і права зарубіжних країн доктор юридичних наук, професор, а згодом академік АН УРСР, директор Інституту держави і права АН УРСР В.М. Корецький (1890–1984).

У 1944–1971 рр. завідувачем кафедри (з 1955 по 1964 р. об'єднаної кафедри теорії та історії держави і права) був доктор юридичних наук, професор С.Л. Фукс (1900–1976).

Протягом 1971–1992 рр. керівником кафедри був доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії України (1981, 2002) А. Й. Рогожин (1923–2000).

З 1992 до 2022 р. кафедру очолював доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки В. Д. Гончаренко.

Центр історико-правових досліджень Харківської правничої школи у своїй діяльності поважає та враховує надбання вказаних вчених. Кожен зі згаданих науковців зробив значний внесок у дослідження та розвиток історичного та правового поля.

Отже, Центр історико-правових досліджень Харківської юридичної школи є важливою освітньою та науковою установою, що сприяє розвитку правової науки та практики в Україні.

Кафедра Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст»

Тетяна В'ячеславівна Комарова

докторка юридичних наук, професорка,

завідувачка кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна,

e-mail: t.v.komarova@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-7663-3264

*голова Кафедри Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС:
український контекст»*

Кафедра Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст» під головуванням професорки Тетяни Комарової була заснована Європейським Союзом у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого 1 жовтня 2023 р.

Кафедра є частиною ініціативи Європейського Союзу, спрямованої на заохочення викладання, дослідження та рефлексій у сфері вивчення європейської

інтеграції у закладах вищої освіти. Ініціатива названа на честь Жана Моне, який є одним з головних архітекторів європейської інтеграції. Ініціатива є частиною освітньої, молодіжної та спортивної програми Європейського Союзу Erasmus+, яка передбачає залучення закладів вищої освіти з країн за межами Європейського Союзу задля просування стратегічних інтересів Союзу в усьому світі шляхом зміцнення його зовнішніх стратегій, політики та дій.

Метою Кафедри «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст» є поширення та поглиблення знань студентів різних спеціальностей та широкої громадськості про цінності ЄС та правову систему ЄС з акцентом на практичному застосуванні права ЄС в українській правовій системі.

Команда кафедри складається із провідних фахівців харківської школи права Європейського Союзу: голова – професорка, докторка юридичних наук, завідувачка кафедри права ЄС Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Тетяна Комарова та члени команди: професорка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри права ЄС Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Олесь Трагнюк та доцентка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри права ЄС Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Тетяна Анакіна.

Діяльність Кафедри сконцентрована на декількох напрямках: впровадження нових лекційних курсів, проведення тренінгів та практичних шкіл, організація гостьових лекцій та конференцій.

У рамках Кафедри в бакалаврський навчальний план Університету протягом трьох років будуть впроваджені такі нові навчальні дисципліни, як «Поглиблене вивчення права ЄС», «Право ЄС як інструмент європейської інтеграції України», «Механізми захисту прав приватних осіб в ЄС: український контекст», скеровані на студентів спеціальностей «Міжнародне право» та «Право».

Важливою складовою діяльності Кафедри є проведення тренінгів щодо цінностей та права ЄС для юристів-практиків, університетських викладачів, шкільних вчителів, журналістів тощо. Тренінги дають можливість проведення дискусій щодо єдності українських та європейських цінностей, можливостей поширення цих знань серед різних кіл українського суспільства та сприяє формуванню нового рівня розуміння права ЄС.

Унікальність діяльності Кафедри також полягає у залученні до відкритих лекцій провідних європейських фахівців, займаються окремими питаннями європейської інтеграції, захисту прав людини, демократії. Серед спікерів

слід виокремити Адама Боднера (Міністр юстиції Польщі), Адама Лазовські (професор Вестмінстерського університету), Дімітрія Коченова (Голова Інституту демократії Центральноєвропейського університету), Штефана Браума (професор Люксембурзького університету) тощо. Усі лекції є відкритими для широкої аудиторії.

Центральною ідеєю діяльності Кафедри також є заснування Літньої школи права ЄС та осінньої Школи арбітражного права, які передбачають інтенсивне навчання, наповнене інтерактивними семінарами та судовим дебатами з права ЄС/міжнародного арбітражного права. Школи мають на меті залучити студентів і молодих професіоналів, які бажають розширити свої знання про ЄС, його інституції, право ЄС, європейський процес прийняття рішень і зовнішні відносини ЄС або про міжнародне арбітражне право.

Проведення щорічних конференцій є невід'ємною складовою формування сталої платформи для обміну ідеями, кращим європейським досвідом і практикою європеїзації правової системи України між членами Кафедри та іншими стейкхолдерами.

Цьогоріч Кафедра разом із кафедрою права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у День Європи 9 травня провели конференцію «Права людини та демократія», участь у якій узяли представники багатьох осередків вивчення права ЄС: як українських, так і європейських. Символічним стало і те, що 2024-й – це рік, коли Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого святкує своє 220-річчя, а кафедра права Європейського Союзу – своє 5-річчя. За результатами конференції була видана збірка праць учасників. Також Кафедра виступила співорганізатором панелі Харківського міжнародного юридичного форуму «Україна-ЄС: виклики переговорного процесу».

**Funded by
the European Union**

Сайт Кафедри Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст» із усіма матеріалами діяльності: <https://www.aseu.com.ua>.

Центр дослідження верховенства права і релігії

Дмитро Олександрович Вовк

кандидат юридичних наук, доцент,

старший науковий співробітник

кафедри прав людини та юридичної методології

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: dmtr.vovk@gmail.com

ORCID 0000-0001-7424-5156

керівник Центру дослідження верховенства права і релігії

Центр дослідження верховенства права і релігії (далі – Центр) було створено у 2019 р. як академічну інституцію, яка займається питаннями свободи релігії або переконань та державно-церковних відносин. Центр має чотири основні напрями роботи: науковий, експертний, навчальний та підвищення загальної обізнаності.

У межах наукових проєктів Центр тривалий час вивчає роль релігії у російсько-українській війні. Результатом цих досліджень стала монографія «Релігія під час російсько-українського конфлікту», надрукована у видавництві Routledge у 2019 р. Монографія стала першою спробою комплексно осмислити політичні, юридичні та соціальні аспекти цього питання. У 2025–2026 рр. за участю Центру побачать світ спеціальні номери журналів «Law, State and Religion» та «Oxford Journal of Church and State», присвячені темам права і релігії та державно-церковних відносин у контексті російської агресії.

Центр також провадить дослідження у сфері теорії і практики релігійної свободи, порівняльного конституційного права (з фокусом на право і релігію), динаміки відносин держави і релігійних організацій. Результатами цих досліджень стали публікації у провідних фахових журналах та видавництвах. Зокрема, у 2021 р. за редакцією керівника Центру Д. Вовка вийшов спеціальний номер журналу «Review of Faith and International Affairs» за темою «Свобода релігії або переконань та гендерна рівність у регіоні ОБСЄ». У 2024 р. за участю центру побачила світ монографія «Людська гідність, судова аргументація і право» (видавництво Routledge, співредактор Д. Вовк).

Центр виступив співорганізатором низки міжнародних наукових заходів – конференцій і семінарів як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, у 2022 р. за участю Центру відбулася конференція «Право і людське

процвітання» (Оксфорд, Сполучене Королівство). Через пандемію коронавірусу низку заходів було проведено онлайн: всеукраїнський вебінар «Свобода слова, популізм та соціальні мережі: кейс Трампа та його уроки для України» (2021), міжнародний онлайн-семінар «Christian Doctrines and Practices on Human Dignity and Human Rights – Focus on Constitutional and International Law» (2022). У 2025 р. заплановано семінар «Право, релігія і російсько-українська війна» на базі Університету Тарту, де Центр виступатиме співorganizатором.

Експертний напрям роботи стосується консультацій і висновків, які Центр надає на прохання численних вітчизняних і міжнародних організацій відповідно до своєї спеціалізації. Керівник Центру Д. Вовк є членом експертної ради Державної служби з етнополітики і свободи совісті та членом науково-консультативної ради Конституційного Суду України. Він також надавав консультації структурам ООН, зокрема, Спеціальному доповідачу ООН з питань свободи релігії або переконань, Раді Європи, ОБСЄ, Комісії США з питань міжнародної релігійної свободи, установам Державного департаменту США тощо. Від 2019 до 2025 р. Д. Вовк є членом Експертної Ради ОБСЄ/БДПЛ з питань свободи релігії або переконань (єдиний український експерт, запрошений до цієї ради з моменту її створення у 1990-х рр). Вовк також взяв участь у підготовці спільного висновку Венеційської комісії та БДПЛ/ОБСЄ щодо проекту закону Республіки Узбекистан «Про свободу совісті і релігійні організації» CDL-AD(2020)002 від 12.10.2020 р., а також увійшов до групи експертів, що підготували низку статей для проекту «Релігія і примусове переміщення» (спільний проєкт Університету Астона у Бірмінгемі та Центру зовнішньої політики у Лондоні).

Освітня діяльність Центру пов'язана в основному з організацією познавчальних заходів для студентів, викладачів та академічних працівників. Протягом 2019–2024 рр. Центр організував і провів на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого і Національної академії правових наук України заходи з питань кримінального права і моралі, соціальних прав у практиці Європейського суду з прав людини, міжнародно-правових аспектів російсько-української війни, проблем адміністративного процесу, ролі релігії у суспільному примиренні, свободи самовираження, історичної пам'яті та цифрових прав. Спікерами цих заходів стали науковці з Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету, Львівського національного університету імені Івана Франка та ін.

Нарешті Центр провадить активну роботу щодо підвищення загальної обізнаності з правових питань. Зокрема, Центром зроблена і викладена на

власному Youtube-каналі низка відеоматеріалів з різноманітних питань, які використовуються в освітньому процесі та позанавчальних заходах. Крім того, з 2019 р. керівник Центру Д. Вовк редагує англomовний блог «Talk About: Law and Religion» (за підтримки Міжнародного центру дослідження права і релігії Університету Брігама Янга). За цей час на блозі розміщено понад 400 публікацій з питань релігійної свободи, релігії і політики, міжрелігійних відносин і діалогу, відносин держави і релігії та релігійного права. Блог виконує дві базові функції: по-перше, ці публікації інформують широку громадськість (правників, вчених з інших галузей знань, правозахисників, дипломатів тощо) з наведеної вище тематики; по-друге, блог має на меті привернути увагу до проблемних питань у сфері свободи релігії або переконань.

Центр виборчого права

Павло Віталійович Романюк

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: p.v.romanyuk@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-0571-9490

координатор Центру виборчого права

Центр виборчого права утворено 11 липня 2023 р. при кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, координатором якого затверджено доцента кафедри Павла Романюка. За сприяння Всеукраїнської громадської організації «Громадянська мережа «ОПОРА», Міжнародної фундації виборчих систем (IFES Ukraine) та уряду Великої Британії (UK Aid) була облаштована необхідним для моделювання виборчих та референдумних процесів обладнанням навчально-практична аудиторія «Модельна виборча дільниця».

Метою діяльності Центру є науково-дослідна, експертна, аналітична, освітня та інформаційна діяльність у сфері виборчого та референдумного права.

Діяльність Центру:

– проводить академічні дослідження у сфері виборчого та референдумного права;

- організовує конференції, круглі столи, семінари, наукові зустрічі із залученням вчених Університету та запрошених дослідників і експертів, міжнародних партнерів, у тому числі у форматі онлайн;
- реалізує видавничі проекти, зокрема спільні з вченими з інших країн;
- реалізує інформаційні проекти, у тому числі спільні з експертами з інших країн;
- реалізує проекти з перекладу наукової літератури, законодавства та юридичної практики з питань, що відповідають профілю діяльності Центру;
- організовує проведення освітніх та науково-популярних заходів з питань виборчого та референдумного права для студентів Університету та запрошених гостей;
- аналізує законодавство, адміністративну і судову практику у сфері виборчого та референдумного права;
- на замовлення і з власної ініціативи проводить експертизу законопроектів у сфері виборчого та референдумного права;
- готує звіти, у тому числі у співпраці з правозахисними організаціями, з приводу дотримання виборчих та референдумних прав громадян в Україні;
- взаємодіє з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, бізнес-структурами, неурядовими і міжнародними організаціями, іншими академічними й експертними центрами відповідно до профілю діяльності Центру.

Одним із ключових напрямів діяльності Центру є дослідження викликів для демократичних процесів під час збройних конфліктів та в постконфліктний період. Уже сьогодні представники Центру залучені до розробки законодавства для проведення перших післявоєнних виборів. На його базі функціонує гурток з конституційного та виборчого права.

Експертами Центру є члени кафедри конституційного права України та інших кафедр Університету, які співпрацюють із такими провідними організаціями у сфері виборів та демократії, як Рада Європи, Міжнародна фундація виборчих систем (IFES Ukraine), Всеукраїнська громадська організація «Громадянська мережа “ОПОРА”», Центр політико-правових реформ та ін.

Зокрема, протягом 2018–2024 рр. проводили тренінги для суддів загальних та адміністративних судів, слідчих і дізнавачів органів Національної поліції України, готували висновки на запити органів державної влади (Конституційного Суду України, Верховної Ради України, Центральної виборчої комісії та ін.), є розробниками навчальної дисципліни «Вирішення виборчих спорів» (яка успішно впроваджується низкою закладів вищої освіти України), виступили рецензентами посібників для членів виборчих комісій (в тому числі під егідою Центральної виборчої комісії) та перекладу зарубіжного посібника із

розслідування виборчих справ, є співавторами звіту за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном, брали участь у підготовці навчальних курсів про протидію виборчим правопорушенням, а також готували просвітницькі матеріали у співпраці з Всеукраїнською громадською організацією «Громадянська мережа “ОПОРА”».

Центром було організовано низку тематичних заходів

5 грудня 2023 р. в Університеті було проведено круглий стіл «Забезпечення виборчих прав громадян: виклики, зумовлені війною», на якому було представлено бачення подолання зумовлених війною викликів для забезпечення виборчих прав громадян. На круглому столі було презентовано відкриття Центру виборчого права на базі навчально-практичної аудиторії «Модельна виборча дільниця» за сприяння Всеукраїнської громадської організації «Громадянська мережа “ОПОРА”», Міжнародної фундації виборчих систем (IFES Ukraine) та уряду Великої Британії (UK Aid). Серед учасників заходу були представники різних університетів, органів влади та інститутів громадянського суспільства, зокрема Центральної виборчої комісії, Національної поліції, Громадянської мережі «ОПОРА», Міжнародної фундації виборчих систем, Центру політико-правових реформ, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Львівського національного університету імені Івана Франка, а також Збройних Сил України.

4 квітня 2024 р. за підтримки Центру виборчого права відбулося спільне засідання наукових гуртків з конституційного та виборчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Львівського національного університету імені Івана Франка у змішаному форматі на базі Полтавського юридичного інституту, на якому кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Олексій Любченко презентував доповідь на тему: «Вплив воєнного стану на легітимність органів публічної влади: український контекст».

Актуальність тематики була зумовлена тим, що 31 березня мали би відбутися чергові президентські вибори. Так само восени 2023 р. не було переобрано парламент. Незважаючи на очевидні причини неможливості проведення виборів в умовах воєнного стану, ці події актуалізували питання щодо легітимності органів публічної влади.

26 червня 2024 р. Центром виборчого права спільно з кафедрою конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, кафедрою конституційного права України Національного юридичного

університету імені Ярослава Мудрого та кафедрою конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка було організовано заходи з нагоди Дня Конституції України.

Програма складалася з двох частин: панельної дискусії та модельного засідання місцевого самоврядування для студентів на прикладі настільної гри «Демократія» в сесійній залі Львівської міської ради. У рамках панельної дискусії, яка відбулась у приміщенні America House Lviv, обговорювались альтернативні рішення демократії у світі, вибори в Європі, президентські перегони в США, а також виклики для української демократії в умовах війни. На завершення учасники та учасниці отримали подарунки від організаторів, а також представники університетів отримали по настільній грі «Демократія» для її використання в навчальному процесі.

23 вересня 2024 р. у рамках VIII Харківського міжнародного юридичного форуму в Університеті в режимі відеоконференції проведено круглий стіл «Демократичні механізми гарантування конституційного ладу: виклики, зумовлені війною», під час якого було представлено бачення післявоєнного відновлення функціонування демократичних інститутів, подолання зумовлених війною викликів для належної організації та проведення післявоєнних виборів та референдумів, а також забезпечення виборчих прав громадян. Серед учасників заходу були представники різних університетів, органів влади та інститутів громадянського суспільства, зокрема Верховної Ради України, Верховного Суду, Центральної виборчої комісії, Громадянської мережі «ОПОРА», Міжнародної фундації виборчих систем, Центру політико-правових реформ, Національного Університету «Києво-Могилянська академія», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка.

Цей круглий стіл став важливим кроком у здійсненні системних заходів щодо післявоєнного відновлення функціонування демократичних інститутів, подолання зумовлених війною викликів для належної організації та проведення післявоєнних виборів та референдумів, а також забезпечення виборчих прав громадян. Ефективна робота круглого столу дала можливість представникам різних галузей та інституцій поділитися своїм досвідом та висловити конструктивні пропозиції щодо вирішення означених проблем.

Також восени 2024 р. Центром виборчого права за підтримки Громадянської мережі «ОПОРА» оголошено конкурс наукових робіт, метою якого є заохочення молодих науковців досліджувати ключові виклики для післявоєнних виборів та референдумів з урахуванням міжнародних стандартів, кращих зарубіжних практик та наслідків агресивної війни, яку веде росія проти України, та розробляти шляхи їхнього подолання.

Переможці конкурсу стануть експертами Центру виборчого права та отримають можливість більш поглиблено досліджувати проблематику виборчого та референдумного права. Крім того, за результатами співбесіди переможці зможуть пройти оплачуване стажування у Громадянській мережі «ОПОРА» (м. Київ), провідній національній організації, яка займається спостереженням за виборами та аналітичними дослідженнями у цій сфері.

Наукові доробки експертів Центру

- [1] Вирішення виборчих спорів : підручник / Ю. Г. Барабаш, О. А. Губська, К. Еллена, В. С. Кобрин, Д. С. Ковриженко, О. О. Коцюруба, Б. С. Мохончук, П. В. Романюк, М. І. Цуркан, В. І. Чорненький ; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша. Київ : АК-ГРУП, 2023. 416 с.
- [2] Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти томах. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав.наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-тім. Ярослава Мудрого. 2023. 1080 с. (Поняття «Виборча система», «Виборче право (об'єктивне)», «Мажоритарна виборча система» «Пропорційна виборча система»).
- [3] Розгляд судами справ щодо порушень правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній : навч.-практ. посіб. для суддів / Ю. Зальцберг, В. Кострицький, Б. Мохончук, П. Романюк, М. Цуркан, А. Шешеня ; за ред. М. Цуркана. Київ : ТОВ «Видавничий будинок «Аванпост-Прим», 2022. 212 с.
- [4] Огляд судової практики у справах про адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній: посібник для суддів / М. Цуркан, Ю. Зальцберг, А. Шешеня, П. Романюк, Б. Мохончук ; за ред. М. Цуркана. Київ : Друкарський двір Олега Федорова, 2021. 152 с.
- [5] Місцеві вибори 2020 : посібник для суддів / О. Губська, Д. Ковриженко, Б. Мохончук, Н. Писаренко, П. Романюк, М. Цуркан ; за ред. М. Цуркана. Київ : АК-Group, 2020. 308 с.
- [6] Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні: за результатами президентських та парламентських виборів 2019 року / Б. Мохончук, П. Романюк, М. Цуркан ; за ред. М. Цуркана. Київ : АК-Group, 2020. 147 с.
- [7] Позачергові вибори народних депутатів України 2019 : посіб. для суддів / Л. Гончар, О. Губська, Д. Ковриженко, Б. Мохончук, Н. Писаренко, П. Романюк, М. Цуркан ; за ред. М. Цуркана. Київ, 2019. 252 с.
- [8] Вибори Президента України 2019: посібник для суддів / І. Верба, О. Губська, І. Кушнір, Б. Мохончук, Н. Писаренко, П. Романюк, Л. Трофімова ; за ред. Ю. Барабаша. Київ : АК-Group», 2019. 212 с.
- [9] Mokhonchuk B., Romaniuk P. Towards a Legal Framework That Protects Freedom of Expression in Electoral Processes. *TalTech Journal of European Studies*. 2019. Vol. 9, issue 3. P. 43–62.

Центр відкритий до партнерства та участі у заходах, спрямованих на забезпечення виборчих і референдумних прав.

Центр права, етики та цифрових технологій

Юлія Сергіївна Разметаєва

*кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, Україна
дослідниця Центру мультидисциплінарних
досліджень релігії та суспільства,
Уппсальський університет
75238, вул. Тхунбергсваген, 3В, Уппсала, Швеція
e-mail: yu.s.razmetaeva@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0277-0554
керівниця Центру права, етики та цифрових технологій*

Центр права, етики та цифрових технологій є частиною Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з 15 лютого 2021 р.

Завдання та основні напрями діяльності Центру – проведення і просування досліджень, у тому числі міждисциплінарних, на перетині цих сфер. Основними напрямками, за якими здійснюються академічні дослідження Центру, є такі: 1) «Майбутнє цифрового світу»; 2) «Демократія у цифрову епоху: відкриті можливості та приховані загрози»; 3) «Правові та етичні питання штучного інтелекту»; 4) «Безпекові виклики на тлі інформаційних і гібридних війн».

Діяльність Центру забезпечують його працівниці. Керівниця Центру Ю. С. Разметаєва, доцентка кафедри прав людини та юридичної методології, проводить експертизу у сфері теорії і філософії права, а також прав людини, й працює на стику права та технологій із фокусом на цифрові технології, штучний інтелект і захист даних, також імплікації цифрової ери та фундаментальних цінностях. Провідна спеціалістка Н. Ю. Філатова-Білоус, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права, є експерткою з цивільного права, яка у своїх дослідженнях фокусується переважно на питаннях електронної комерції, інтелектуальної власності, захисту даних і регулюванні діяльності цифрових платформ. Провідна спеціалістка Г. П. Пономарьова, доцентка кафедри теорії та історії права, є експерткою з питань історичного розвитку технологій і їхнього співіснування з розвитком права. Крім того, у 2020–2021 рр. провідною спеціалісткою Центру була Наталія Іванівна Сатохіна, доцентка кафедри

прав людини та юридичної методології, яка є експерткою з питань філософії етики, феноменології та герменевтики.

Здобутки Центру. Міждисциплінарні дослідження Центру знайшли відображення у численних наукових публікаціях, у тому числі в академічних журналах, що індексуються у базах Scopus та Web of Science [Див.: 1; 2; 3; 4; 5; 6]. Ці публікації присвячені правам людини у цифрову еру, трансформаціям права під впливом технологічного розвитку суспільства, захисту даних і приватності, регулюванню та розгортанню технологій штучного інтелекту, алгоритмізації правосуддя та верховенству права, діяльності онлайн-платформ, алгоритмічній модерації контенту цифровими платформами під час війни тощо.

Центр права, етики та цифрових технологій забезпечує *експертну та аналітичну діяльність* у сферах, в яких перетинаються питання технологічного розвитку, правового регулювання та юридичної практики, а також часто постають питання етичного характеру. Спеціалістки Центру аналізують національне законодавство, міжнародно-правові акти, адміністративну і судову практику та надають експертні висновки і рекомендації. Зокрема, у 2021 р. вони доклали чимало зусиль для створення рекомендаційного Підсумкового протоколу міжнародного круглого столу Науково-дослідного центру економіко-правових рішень у сфері застосування технологій розподіленого реєстру на тему «Віртуальні активи у розвитку національної економіки», у 2023 р. вийшов робочий документ, а згодом – стаття у відкритому доступі, присвячені викликам для верховенства права в епоху штучного інтелекту [7], а у 2024 р. було підготовлено два висновки для Європейської Комісії [8; 9] щодо нового регламенту ЄС про регулювання цифрових послуг та програми цифрової Європи.

Центр організовує та сприяє *освітній діяльності* в сфері права, етики та цифрових технологій. Зокрема, разом із Міжнародною лабораторією з бізнесу та прав людини Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, у партнерстві з Харківською обласною фундацією «Громадська Альтернатива» та за підтримки Посольства Королівства Нідерландів в Україні, у 2020–2021 рр. реалізовано проєкт «Applying Human Rights to Digital Tech», який включав низку тренінгів для різних стейкхолдерів і практичний курс із здійснення та захисту прав людини щодо питань цифрових технологій.

Центр права, етики та цифрових технологій реалізує *інформаційні й просвітницькі проєкти* із залученням українських та іноземних вчених та практиків, неурядових організацій і бізнесу, міжнародних партнерів. Так, у 2020–2021 рр. здійснювався проєкт Майбутнє цифрового світу. Цей проєкт охопив дослідження та заходи, які включали серію коротких онлайн-бесід з актуальних

питань про тенденції розвитку технологій, викликів для права та етики, цифрової трансформації тощо. Проведені українською та англійською мовами, відео та деякі текстові інтерв'ю [10] знаходяться у відкритому доступі та призначені для широкого загалу, для всіх осіб, що цікавляться тематикою.

У 2020–2024 рр. Центром права, етики та цифрових технологій та за участю Центру було проведено *численні заходи*, які включали онлайн і офлайн-формати. Ці заходи зібрали експертів та зацікавлених осіб із багатьох країн для обговорення проблем, викликаних цифровізацією. Окремі події, виступи та інші результати діяльності регулярно розміщуються на YouTube-каналі Центру, в соціальних мережах та на сайті Університету.

Упродовж 2022–2025 рр. у Центрі виконується *проект Еразмус+ Жан Моне Центр Досконалості «Європейські фундаментальні цінності у цифрову еру» (EFVDE, 101085385)*, що фінансується Європейським Союзом. Цей проєкт має на меті створити рамку, засновану на європейських фундаментальних цінностях для вирішення проблем, сформованих і викликаних цифровізацією в Україні. Дослідницька частина проєкту зосереджена на всебічному аналізі європейських фундаментальних цінностей, їх модифікаціях у цифрову еру, способах їх імплементації в законодавство ЄС та способах їх імплементації в Україні. Команда проєкту має підготувати колективну монографію «Європейські фундаментальні цінності в цифрову еру» [11], серію статей, інших публікацій та організувати серію методологічних шкіл для молодих дослідників. Освітня частина передбачає діяльність, що дасть змогу ділитися результатами дослідження з різними зацікавленими сторонами – політиками, юристами-практиками, державними службовцями, бізнесом, представниками громадянського суспільства та студентами. Результати дослідження поширюються в рамках різноманітних заходів: щорічних конференцій, серії воркшопів для юристів-практиків, державних службовців, бізнесу та представників громадянського суспільства, а також для студентів. Прикладна частина проєкту базується на дослідницькій та освітній частинах, а також на порівнянні європейського та українського сприйняття фундаментальних цінностей у цифрову еру. Вона покликана створити рекомендації для стейкхолдерів проєкту, які мають на меті вдосконалювати свої практики.

Перспективи Центру. Центр права, етики та цифрових технологій має міцні зв'язки з українськими та іноземними університетами та неурядовими організаціями, а також експертну мережу, яка підтримує міждисциплінарні дослідження та публічні дискусії з питань цифровізації. Центр відкритий до партнерства у здійсненні досліджень, освітніх та інформаційних проєктів, аналітичної та експертної діяльності.

У 2025–2026 рр. планується провести низку воркшопів для молодих вчених, для студентів юридичних і технічних спеціальностей, а також для юристів-практиків. На вересень 2025 р. запланована конференція, присвячена правам людини у цифрову еру.

За результатами проекту Еразмус+ «Європейські фундаментальні цінності у цифрову еру», який виконується у Центрі, буде підготовлено навчальні та просвітницькі матеріали, що включатимуть різні аспекти переосмислення та імплементації європейських цінностей і наслідків цифровізації, а також досвід ЄС та України. Крім того, буде підготовлено рекомендації для стейкхолдерів, що включатимуть План дій з удосконалення української правової системи, законодавства, судової та ділової практики щодо різноманітних проблем, спричинених або сформованих глобальною цифровізацією.

Використані джерела

- [1] Marcinauskaitė, R., & Razmetaeva, Y. (2021). Privacy protection in the digital age: a criminal law perspective. *International Comparative Jurisprudence*, 7(2), 153-168. <https://doi.org/10.13165/j.icj.2021.12.004>
- [2] Razmetaeva, Y., & Satokhina, N. (2022). AI-Based Decisions and Disappearance of Law. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 16(2), 241-267. <https://doi.org/10.5817/MUJLT2022-2-5>
- [3] Filatova-Bilous, N. (2023). Content moderation in times of war: testing state and self-regulation, contract and human rights law in search of optimal solutions. *International Journal of Law and Information Technology*, 31(1), 46-74. <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad015>
- [4] Razmetaeva, Y., Barabash, Y., & Lukianov, D. (2022). The Concept of Human Rights in the Digital Era: Changes and Consequences for Judicial Practice. *Access to Justice in Eastern Europe*, 3(15), 41-56. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.3-a000327>
- [5] Razmetaeva, Y. (2024). Artificial Intelligence and the End of Justice. *BioLaw Journal – Rivista di BioDiritto*, 1, 345-365. <https://doi.org/10.15168/2284-4503-3001>
- [6] Filatova-Bilous, N. (2024). Data Contracts under Recent Developments of European Law: Novations and Paradoxes. *Teise*, 129, 127-142. <https://doi.org/10.15388/Teise.2023.129.8>
- [7] Shaelou, S.L., Razmetaeva, Y. (2023). Challenges to Fundamental Human Rights in the age of Artificial Intelligence Systems: shaping the digital legal order while upholding Rule of Law principles and European values. *ERA Forum*, 24, 567-587. <https://doi.org/10.1007/s12027-023-00777-2>
- [8] Digital Services Act – transparency reports (detailed rules and templates). Feedback on Commission Implementing Regulation laying down templates concerning the transparency reporting obligations of providers of intermediary services and of providers of online platforms under Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). (January 23, 2024). Dr. Yulia Razmetaeva and Prof. Stjphanie Laulhй Shaelou. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14027-Digital-Services-Act-transparency-reports-detailed-rules-and-templates-/F3451593_en.

- [9] Feedback on Commission Digital Europe programme – interim evaluation. (September 5, 2024). Dr. Yulia Razmetaeva and Prof. Stйphanie Laulhй Shaelou. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13880-Digital-Europe-programme-interim-evaluation/F3491212_en.
- [10] Let's talk about Civic Tech! Talk with Clarisse Schroeder. (September 20, 2021). Retrieved from <https://oknrw.de/en/lets-talk-about-civic-tech/>.
- [11] European Fundamental Values in the Digital Era: [monograph] / eds.: Yulia Razmetaeva, Nataliia Filatova-Bilous; European Union; Jean Monnet Centre of Excellence "European Fundamental Values in Digital Era"; Yaroslav Mudryi National Law University. Kharkiv: Pravo, 2024. 316 p. <https://doi.org/10.31359/9786178518073>.

Навчально-науковий центр підтримки проєктів і досліджень

Олена Олександрівна Уварова

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри прав людини та юридичної методології

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, Україна

e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-3199-7790

голова Навчально-наукового центру підтримки проєктів та досліджень

Навчально-науковий центр підтримки проєктів і досліджень розпочав свою роботу у 2021 р.

Метою Центру є експертна, аналітична, інформаційна та технічна підтримка проєктної та дослідницької діяльності викладачів, аспірантів і студентів Університету.

Центр покликаний:

- сприяти визначенню можливих джерел фінансування індивідуальних і спільних дослідницьких проєктів, проведенню наукових заходів та реалізації інших ініціатив;
- надавати інформацію про поточні конкурси отримання грантів та іншої допомоги проєктної й дослідницької діяльності;
- консультувати з підготовки, подання та реалізації проєктних пропозицій.

У своїй роботі Центр співпрацює з проєктними командами і допомагає в підготовці та поданні проєктних пропозицій. За час роботи Центру було,

зокрема, отримано п'ять модулів Жана Моне, кафедра Жана Моне (координує проф. Т. В. Комарова) і Центр досконалості Жана Моне (координує доц. Ю. С. Разметаєва). За інформацією Національного офісу Еразмус, загалом від України у 2023 р. було подано 578 проєктів, з них отримали фінансування – 35. Два з цих проєктів виграв Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (<https://erasmusplus.org.ua/news/ukrayinski-universytety-vygraly-35-novyh-proyektiv-zhan-mone-z-pytan-vprovadzhennya-uevropejskoji-integracziyi-v-mezhah-programy-yes-erazmus/>). Також Університет є партнером Центру досконалості Жана Моне, який з 1 січня 2025 р. буде реалізовувати Вагенінгенський Університет (Нідерланди).

У 2023 р. Університет уперше взяв участь у конкурсі проєктів Шведського інституту. Нині Університет бере участь вже в трьох проєктах, які підтримуються Шведським інститутом. Партнерами Університету в цих проєктах є Інститут Рауля Воленберга (Швеція), а також дослідники з Нідерландів, Великої Британії, Німеччини, Франції.

Один із цих проєктів почав реалізацію у березні 2024 р. Це Програма наставництва для українських дослідників щодо підготовки статей для публікації в топових світових журналах. Другий проєкт почав свою реалізацію у вересні 2024 р. Це проєкт зі шведською організацією Swedwatch і партнерами з Грузії та Молдови у співпраці з Міністерством економіки України.

Робота Центру також забезпечила участь Університету в проєкті «Горизонт Європа: Rebalancing disruptive Business of multinational corporation and global value chains within democratic and inclusive citizenship processes (2022–2025)». Проєкт реалізується у партнерстві з університетами Італії, Німеччини, Швеції, Нідерландів.

Центр також забезпечує участь Університету в різноманітних ініціативах партнерів. Так, у 2023–2024 рр. Університет у межах проєкту «Зберігаючи маяки: співпраця для розбудови мережі з бізнесу і прав людини» став співорганізатором Регіональної школи з бізнесу і прав людини разом із Польським інститутом прав людини і бізнесу та партнерами з Ісландії. Проєкт отримав відзнаку Глобального договору ООН.

За підтримки Центру Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого виступає партнером Міністерства економіки України. За сприяння Університету було підписано Меморандум про партнерство між Данським інститутом прав людини і Міністерством економіки України.

Навчально-науковий центр підтримки проєктів і досліджень – <https://nlu.edu.ua/naukovczyam/osvitno-naukovi-czentry-ta-laboratoriyi/czentr-pidtrymky-proyektiv-ta-doslidzhen/>

Центр медіації та альтернативного вирішення спорів

Тетяна Андріївна Цувіна

*докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: t.a.tsuvina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5351-1475*

керівниця Центру медіації та альтернативного вирішення спорів

Центр медіації та альтернативного вирішення спорів було створено 1 лютого 2022 р. як структурний підрозділ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Центр покликаний сприяти науково-дослідній діяльності у сфері альтернативного вирішення спорів, зокрема медіації, третейського судочинства, міжнародного комерційного арбітражу, забезпечувати експертну та аналітичну діяльність у сфері альтернативного вирішення спорів, організувати і сприяти освітній та інформаційній діяльності в цій сфері, зокрема шляхом проведення сертифікатних програм з медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів.

Центр проводить академічні дослідження у сфері альтернативного вирішення спорів, у тому числі на перетині процесуальних галузей права, порівняльного правознавства, міжнародного права, конфліктології тощо; організовує конференції, круглі столи, семінари, наукові зустрічі із залученням вчених Університету та запрошених дослідників і експертів, міжнародних партнерів, зокрема у форматі онлайн; реалізує видавничі та інформаційні проекти, у тому числі спільні з вченими та експертами з інших країн; організовує проведення освітніх та науково-популярних заходів з питань альтернативного вирішення спорів для студентів та запрошених гостей; організовує проведення сертифікатних програм з питань альтернативного вирішення спорів, зокрема медіації, для практикуючих правників; аналізує законодавство, адміністративну і судову практику у сфері альтернативного вирішення спорів; на замовлення і з власної ініціативи проводить експертизу законопроектів у сфері впровадження та функціонування окремих способів альтернативного вирішення спорів.

Протягом різних періодів існування Центру його діяльність забезпечувалась докторкою юридичних наук, завідувачкою кафедри цивільного судочинства,

арбітражу та міжнародного приватного права Тетяною Андріївною Цувіною, кандидатом юридичних наук, доцентом кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Сергієм Олександровичем Кравцовим та аспірантом кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Єгором Олеговичем Колдовим.

Серед основних досліджень Центру на особливу увагу заслуговують проєкт «Визнання та виконання угод за результатами медіації: досвід ЄС та перспективи для України» за підтримки Австрійської академії наук, проведений на базі Грацького університету ім. Карла і Франца (2023 р.) [1–3]; проєкт «Примирне врегулювання спорів в цивільному судочинстві: досвід ЄС та рішення для України» за підтримки Європейської федерації академій природничих та гуманітарних наук (ALLEA), що проводився на базі Грацького університету ім. Карла і Франца (2023 р.) [4; 5], стипендія Virtual Ukraine Institute for Advanced Study для дослідження «Інтеграція медіації в цивільне судочинство: найкращі практики ЄС та перспективи для України» (з жовтня 2024 р.). Крім того, Центр медіації та альтернативного вирішення спорів веде активну публікаційну діяльність, зокрема у виданнях, що індексуються у наукометричних базах Scopus та Web of Science [1–8].

Уже третій рік поспіль традиційно у межах Харківського міжнародного юридичного форуму Центром проводиться панельна дискусія, присвячена проблемам розвитку медіації в Україні. Цьогоріч у межах VIII Харківського міжнародного юридичного форуму під модеруванням Т. А. Цувіної було проведено дискусійну панель «Інтеграція медіації у цивільне судочинство: кращі практики ЄС та перспективи для України», присвячену національному та зарубіжному досвіду застосування процедур медіації в межах цивільного судочинства в контексті моделей присудової та судової медіації, практик запровадження обов'язкової медіації, особливостей проведення медіації в транскордонних сімейних спорах тощо.

Співробітники Центру також активно залучаються до проєктів Еразмус+, серед яких проєкт «Модернізація магістерських програм для майбутніх суддів, прокурорів, слідчих відповідно до європейських стандартів з прав людини» (CRIMHUM, 598471-EPP-1-2018-1-AT-EPPKA2-SBHE-JP), проєкт Жан Моне Центр Досконалості «Європейські фундаментальні цінності у цифрову еру» (EFVDE, 101085385), проєкт «Відкрита наука для української системи вищої освіти» (Open4UA, 101129085, ERASMUS-EDU-2023-SBHE-STRAND-3).

Співробітники Центру беруть активну участь в експертній роботі та співпрацюють з органами державної влади. Так, Т. А. Цувіна входила до складу

Робочої групи при Міністерстві юстиції України щодо підготовки проекту Закону України «Про медіацію», який був ухвалений у 2021 р., а нині є членкинею Робочої групи при Міністерстві юстиції України щодо підготовки пропозицій із ратифікації Конвенції ООН щодо міжнародних угод, досягнутих за результатами медіації. Т. А. Цувіна також є експерткою з альтернативного вирішення спорів та медіації таких міжнародних організацій, як Проєкт ЄС «Право-Justice», Програма USAID «Справедливість для всіх», Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, GIZ та ін. Вчена також є тренером із медіації, що неодноразово брала участь у підготовці медіаторів у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, де з 2019 р. запроваджена відповідна сертифікатна програма, а також співпрацювала із іншими установами в сфері навчання майбутніх медіаторів, серед яких Нотаріальна палата України та Координаційний центр з надання правничої допомоги. На базі Центру у 2023 р. у співпраці з Асоціацією випускників НЮУ імені Ярослава Мудрого було реалізовано сертифікатну програму «Медіація: базові навички» (90 годин, гібридний формат), випускники якої успішно склали іспит та отримали сертифікат медіатора.

На базі Центру функціонує студентський гурток із медіації під керівництвом Т. А. Цувіної, яка також неодноразово виступала суддею міжнародних змагань з медіації та альтернативного вирішення спорів, серед яких, зокрема, XXI INADR International Law School Mediation Tournament (11–13 березня 2023 р., м. Болонья, Італія) та INADR MRU International Mediation Tournament (21–25 листопада 2023 р., Університет ім. Миколаса Ромеріса, м. Вільнюс, Литва).

References

- [1] Tsvina T., Ferz S. The Recognition and Enforcement of Agreements Resulting from Mediation: Austrian and Ukrainian Perspectives. *Access to justice in eastern Europe*. 2021. № 1. P. 32-54.
- [2] Ferz S., Tsvina T. The Singapore Convention on Mediation: National Implementation Practices and EU Prospects. *The European Union and the Evolving Architectures of International Economic Agreements*, ed. By O. Quirico & K. Kwapisz Williams. Springer, 2023. P. 303-314.
- [3] Цувіна Т. А. Національні механізми виконання угод за результатами медіації: досвід країн ЄС та українські перспективи. *Проблеми законності*. 2022. № 158. С. 110–123.
- [4] Tsvina T, Ferz S, Tvaronavičienė A and Riener P. The Implementation of Consensual Tenet in Modern Civil Procedure: Comparative Analysis of Court-Connected Settlement Procedures Applied in Austria, Lithuania, and Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. № 1(22). Published online 20 Dec 2023. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.1-a000109>.
- [5] Tsvina T., Ferz S., Tvaronavičienė A., Riener P. The Implementation of Consensual Tenet in Modern Civil Procedure: A European Approach of Court-Related Amicable

- Dispute Resolution Procedures. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. № 1 (18). P. 198-224.
- [6] Filatova-Bilous N., Tsvina T., Karnaukh B. Digital Platforms' Practices on Content Moderation: Substantive and Procedural Issues Proposed by DSA. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 2024, 996 LNNS. P. 196-207.
- [7] Mazaraki N, Tsvina T. Creating an Effective Mediation Scheme for Business-Related Human Rights Abuses: The Case of Ukraine. *Business and Human Rights Journal*. Published online 2023. P. 1-21. <https://doi.org/10.1017/bhj.2023.34>.
- [8] Tsvina T., Vakhoniev T. Law of Ukraine 'On Mediation': Main Achievements and Further Steps of Developing Mediation in Ukraine. *Access to justice in eastern Europe*. 2022. № 1. P. 142-153.

Центр права сталого розвитку та охорони довкілля

Євгенія Миколаївна Копиця

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: ievgeniia.kopytsia@law.ox.ac.uk

ORCID 0000-0002-2477-6861

керівниця Центру права сталого розвитку та охорони довкілля

Центр права сталого розвитку та охорони довкілля під головуванням доцентки Євгенії Копиці був створений у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого у 2024 р.

Центр був відкритий та функціонує за сприяння проекту Європейського Союзу Еразмус+ UniCities. Головна мета цього проекту – розкриття трансформативного потенціалу українських університетів як каталізаторів системних змін у містах у напрямі сталого розвитку та кліматичної нейтральності через міждисциплінарні дослідження, освіту та інновації, орієнтовані на виклики суспільства та співпрацю.

Центр є міждисциплінарною та міжкафедральною установою, завданнями якого є сприяння становленню Університету як закладу вищої юридичної освіти міжнародного рівня, участь у сучасних політичних процесах та формуванні національного й міжнародного права, сприяючи реалізації цілей сталого розвитку. Візією Центру є створення міждисциплінарної мережі вче-

них, практиків, студентів, зацікавлених у формуванні інноваційних способів і шляхів забезпечення сталого розвитку та зелених трансформацій.

Метою Центру є проведення інноваційної науково-дослідної, академічної, стажувальної, видавничої та педагогічної діяльності для розв'язання теоретичних і практичних питань, пов'язаних із забезпеченням сталого, справедливого та стійкого розвитку у всіх сферах суспільного життя, а також для поширення й поглиблення знань студентів різних спеціальностей та широкої громадськості про екологічні цінності.

Команда Центру складається з представників харківської наукової школи екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого: голова – доцентка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри екологічного права Євгенія Копиця та спеціалісти: доцент, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри екологічного права Євгеній Суєтнов; доцентка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри екологічного права Олена Лозо; доцентка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри екологічного права Ельбіс Туліна; кандидатка юридичних наук, асистентка кафедри екологічного права Олена Малохліб; доктор філософії, асистент кафедри екологічного права Олексій Оніщенко та аспірант кафедри екологічного права Сергій Колесніков.

Діяльність Центру зосереджено на кількох напрямках: наукові дослідження, впровадження нових лекційних курсів, проведення тренінгів і практичних шкіл, організація гостьових лекцій, конференцій, круглих столів та інших заходів.

У межах роботи Центру до магістерського навчального плану Університету впродовж трьох років буде впроваджено такі нові навчальні дисципліни: «Кліматичне право в кризових умовах», «Правові аспекти кліматично нейтральних та “розумних” міст», «Впровадження Європейської зеленої угоди в кризових умовах», що призначені для студентів спеціальностей «Право» та «Міжнародне право».

Центральне місце в діяльності Центру посідає просування Цілей сталого розвитку ООН, які є керівними принципами для програм досліджень. Досягнення цих цілей потребує цілісного й інтегрованого підходу, що враховує складну взаємодію між екологічними, економічними та соціальними аспектами сталого розвитку.

З огляду на вирішальну роль права у визначенні траєкторії сталого розвитку та збереження довкілля, дослідження Центру охоплюють широкий спектр взаємопов'язаних тематичних сфер, зокрема: подолання й адаптацію до

наслідків зміни клімату, збереження біорізноманіття, енергетичний перехід і чисту енергію, стале природокористування та екологічну справедливість, зелену економіку тощо.

Важливим складником діяльності Центру є проведення тренінгів із питань цінностей права ЄС для юристів-практиків, університетських викладачів, шкільних учителів, журналістів тощо. У межах тренінгів організують дискусії щодо єдності українських і європейських цінностей, можливостей поширення цих знань у різних колах українського суспільства та сприяння формуванню нового рівня розуміння цілей сталого розвитку й необхідності їх впровадження.

Важливою частиною роботи Центру є зелена реконструкція та стале відновлення України, зокрема визначення правових і політичних меж, що можуть сприяти переходу до низьковуглецевої, ресурсоефективної й соціально інклюзивної моделі післявоєнного розвитку. Представники Центру активно співпрацюють із національними та міжнародними партнерами, міжнародними організаціями, науковцями й експертами, щоб розробити індивідуальні рішення, які відповідатимуть сучасним викликам і можливостям повоєнного відновлення України.

Проведення конференцій і круглих столів є невіддільним складником формування сталої платформи для обміну ідеями, успішним досвідом і практиками між членами Центру й іншими партнерами. Варто зазначити, що унікальність діяльності Центру полягає в залученні до відкритих лекцій провідних міжнародних фахівців, які досліджують окремі питання сталого розвитку та збереження довкілля.

У поточному році Центр разом із кафедрою екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого брав участь в організації та проведенні різноманітних наукових і науково-практичних заходів.

Так, 19 лютого кафедра екологічного права спільно з кафедрою конституційного права України, кафедрою права Європейського Союзу та кафедрою теорії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого провела на базі Центру круглий стіл «Розбудова стійкої екологічної держави в епоху глобальної полікризи», в якому взяли участь понад 50 науковців, аспірантів та студентів, які представляли українські та іноземні юридичні школи. Серед учасників круглого столу був Енріко Альбанезі – професор кафедри конституційного права Генуезького університету (Італія), дослідник та співкерівник проекту правової реформи IALS на базі Інституту перспективних правових досліджень Лондонського університету.

12 березня кафедра екологічного права та Центр організували воркшоп «Трансформація України: шлях до зеленого відновлення й глобального лідерства у циркулярній економіці». Ключовим спікером став доктор Філіп Лі – британський науковець і бізнесмен, генеральний директор Evolve International Group, керівник Evolve Growing Solutions Ltd, фахівець із передових систем і дизайну огорожень для тепличних культур.

1 липня за участю представників Центру відбувся семінар «Захист прав національних меншин і корінних народів в Україні на шляху наближення до стандартів ЄС». Співорганізаторами заходу стали Європейський інститут (Флоренція, Італія) та Університет Генуї (Генуя, Італія).

З 1 по 5 липня фахівці Центру були модераторами в літній школі «Shaping Urban Environments for Tomorrow!» у межах проекту UniCities. Ця тижнева школа присвячена природоорієнтованим, сталим і стійким рішенням для відновлення громад та адаптації до змін клімату, посилення співпраці муніципалітетів і університетів. Учасники й учасниці у форматі хакатону працювали над пропозиціями у сфері сталого, адаптивного та стійкого відновлення будівель, соціальних відносин, публічних просторів, екосистем, середовища, взаємодії міста й університету.

Представники Центру беруть активну участь у заходах національних і міжнародних політичних діячів. Зокрема, 14 квітня вони долучилися до II Форуму з екології та сталого розвитку, присвяченого проблемам «зеленої» трансформації України, новій кліматичній політиці, впровадженню ESG-стандартів і захисту екологічних прав та безпеки. 31 жовтня – до Форуму «Україна на кліматичній конференції COP29», де урядовці, народні депутати, представники дипломатичних установ, міжнародних організацій, бізнесу, наукових спільнот і громадських організацій природоохоронного спрямування обговорили підготовку України до однієї з головних кліматичних подій року – Конференції ООН зі зміни клімату COP29, що відбудеться в Баку (Азербайджан) з 11 по 22 листопада 2024 р.

Співробітники Центру постійно вдосконалюють свої навички та проходять міжнародні наукові й педагогічні програми з підвищення кваліфікації, зокрема за кордоном, співпрацюють з іноземними університетами. Зокрема, керівниця Центру Копиця Євгенія є запрошеною дослідницею Оксфордського університету (University of Oxford), де вона працює у складі дослідницької групи Oxford Net Zero – провідної міжнародної платформи з питань досягнення кліматичної нейтральності. Водночас вона є стипендіаткою програми MSCA4Ukraine в Університеті Генуї (Італія), що фінансується Європейським Союзом. У межах своєї наукової діяльності вона досліджує

правові механізми та політичні інструменти зеленої реконструкції України, розробляє рекомендації щодо впровадження найкращих світових практик сталого повоєнного відновлення.

Представники Центру регулярно беруть участь у міжнародних симпозіумах і конференціях, виступають запрошеними лекторами на літніх школах і спеціалізованих семінарах, діляться досвідом впровадження екологічних ініціатив. Серед важливих міжнародних подій – участь у координаційній зустрічі консорціуму проекту Еразмус+ UniCities «Розкриття трансформаційного потенціалу українських університетів до кліматично нейтральних і сталих міст», що відбулася з 12 по 16 серпня на базі Королівського технологічного інституту (КТН) у Стокгольмі (Швеція).

Центр став співорганізатором дискусійної панелі «Правова охорона довкілля в умовах війни, повоєнного відновлення та європейської інтеграції України», що відбулася 26 вересня в межах VIII Харківського міжнародного юридичного форуму. Спікерами були міжнародні й українські експерти, викладачі провідних університетів світу, визнані науковці, досвідчені юристи-практики, громадські діячі, представники органів державної влади та місцевого самоврядування.

Варто відзначити, що проєкт Центру «REsilient European GREEN Deal: Challenges of Implementation in Turbulent Times» переміг у конкурсі проєктів Жана Моне в межах програми Еразмус+ (Jean Monnet Actions in the field of Higher Education: Modules). Проєкт спрямований на поглиблення розуміння Європейської зеленої угоди та її практичного застосування студентами-правниками, представниками бізнесу, державними органами й місцевою владою в Україні.

Сертифікаційна програма «Впровадження Європейської зеленої угоди в кризових умовах» (40 навчальних годин) діятиме як річний навчальний курс для 50 учасників. Щороку відбуватимуться RE-GREEN Talks (6 епізодів по 1,5 години) для залучення цільових груп до обговорень. Для широкої аудиторії буде підготовлено 6 тематичних подкастів. Також заплановано презентацію курсу та його результатів «Європейська зелена угода: вектор впровадження для України».

Сайт Центру права сталого розвитку та охорони довкілля з усіма матеріалами діяльності: <https://www.sustainlaw.com/>.

Науковий центр німецького, австрійського та швейцарського права

Роман Сергійович Мельник

доктор юридичних наук,

професор

e-mail: r.melnik@ukr.net

*керівник Наукового центру німецького, австрійського
та швейцарського права*

Вересень 2024 р. ознаменувався створенням у складі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого нового структурного підрозділу – Наукового центру німецького, австрійського та швейцарського права. Необхідність такого кроку назріла давно з огляду на різноманітні причини, про які варто сказати окремо.

По-перше, в Університеті протягом останніх років реалізуються наукові та навчальні проекти за участі німецьких партнерських навчальних закладів. Насамперед ідеться про дводипломну магістерську програму «Німецьке та міжнародне економічне право», яка впроваджена у життя разом з Університетом прикладних наук, технологій, бізнесу і дизайну (Вісмар, Німеччина). За час її існування понад 20 студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого успішно пройшли навчання за вказаною програмою, реалізуючи право на міжнародну ступеневу академічну мобільність, та отримали ступінь магістра права Університету Вісмара.

Окрім спільної магістерської програми, співпраця з Університетом Вісмара полягала у підвищенні кваліфікації викладачами Національного університету імені Ярослава Мудрого за програмою «Правова методологія та освіта» (Legal methodology and education). За цією програмою, зокрема, підвищення кваліфікації пройшли професори В. Пашков, Н. Гуторова, В. Надьон, доценти О. Шевчик, О. Любченко, М. Троцька та ін.

З 1 липня по 25 серпня 2024 р. викладачі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого проф. Н. Гуторова, В. Пашков, В. Надьон і доц. В. Ємельяненко пройшли стажування в Університеті Вісмара за програмою Німецької служби академічних обмінів (DAAD).

По-друге, Університет розвинув також співпрацю з різноманітними німецькими фондами, перше місце серед яких (за кількістю реалізованих проєктів), безумовно, займає DAAD (Німецька служба академічних обмінів).

Співпраця Університету з DAAD триває навіть попри війну. Так, протягом тільки останніх двох років викладачі та студенти Університету узяли участь у таких навчально-наукових заходах, реалізованих, у тому числі, спільно з німецькими партнерами:

- німецькомовному студентському муткорті з державного та конституційного права Німеччини, який щорічно проходить на базі юридичного факультету Університету імені Генріха Гейна (м. Дюссельдорф);
- навчально-науковому семінарі «Захист конституційних прав за допомогою адміністративної юстиції в Німеччині, Казахстані, Україні та Узбекистані» (квітень 2024 р.);
- навчально-науковому семінарі «Верховенство права у повсякденному житті: адміністративні процедури та адміністративна юстиція в Німеччині, Казахстані, Україні» (квітень 2023 р.).

Робота в напрямі організації та проведення подібних заходів продовжується. Зокрема, поточного року подано дві заявки на виділення відповідного фінансування на 2025 р.

Реалізовано також індивідуальні наукові траєкторії. Так, студентка Університету Діана Костіна у 2023 р. пройшла тримісячне наукове стажування на базі Інституту східного права (м. Регенсбург). У поточному році в подібному науковому стажуванні бере участь студентка магістратури факультету адвокатури Університету Олеся Піддубна.

По-третє, на сьогодні різноманітні німецькі наукові фонди та установи пропонують професорсько-викладацькому складу та студентам, магістрантам і аспірантам Університету різні варіанти та форми фінансової підтримки для реалізації як інституційних, так і індивідуальних наукових проєктів. Зокрема, йдеться про:

- Німецьку службу академічних обмінів;
- Фонд імені Александра фон Гумбольдта;
- Німецьке наукове товариство;
- Фонд науки;
- Фонд Фольксвагена;
- Фонд імені Макса Вебера та ін.

Так, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого разом з Університетом Грацу (Австрія) протягом 2019–2022 років реалізували проєкт «Модернізація магістерських програм для майбутніх суддів, прокурорів, слідчих відповідно до європейських стандартів з прав людини». З моменту повномасштабного вторгнення РФ на територію України західні партнери надають вітчизняним науковцям широкі можливості для стажування, спів-

праці, отримання грантової підтримки. Проте далеко не всі співробітники нашого Університету належним чином повідомлені про наявні можливості та/або добре орієнтуються у процедурах подачі відповідних заявок.

По-четверте, ведучи мову про розвиток німецько-українських відносин, не можна не звернути увагу і на історичний бік цього питання. Як показує аналіз наукової літератури, чимала кількість юридичних концепцій та теорій прийшла до вітчизняної юридичної науки з Німеччини. Особливо це стосується адміністративного права, яке зароджувалося та первісно розвивалося на базі відповідних німецьких наукових доробок. Німецькі університети завжди були базою для проходження наукових стажувань, у тому числі й працівниками Університету в дореволюційні (дорадянські) часи.

Отже, на сьогодні Університет напрацював певну кількість цікавих та корисних проєктів та ініціатив, спрямованих на розвиток німецько-української співпраці заради покращення вітчизняної юридичної освіти та науки. Проте в цій сфері все ще зберігається великий потенціал для подальшого розвитку і Центр покликаний стати його акселератором. Так, все ще не повною мірою розкрито можливості для впровадження спільних навчальних програм; реалізації наукових проєктів; запровадження додаткових освітніх програм (Minor) з публічного та приватного права Німеччини тощо.

Таким чином, Центр об'єднує під своїм «дахом» усі наявні та майбутні освітні й наукові ініціативи для того, аби забезпечити їх злагоджену та системну роботу. Крім цього, утворення Центру як структурного підрозділу значно полегшує комунікацію з іноземними партнерами, які отримують в його особі відповідного контрагента.

Як випливає з назви Центру, його діяльність не обмежується лише вивченням права Німеччини та встановленням контактів з освітніми й науковими установами Німеччини. Значний потенціал у цьому плані належить також Австрії та Швейцарії, зокрема тих кантонів, де німецька мова є офіційною. У цих країнах, окрім юридичних факультетів, функціонують і наукові фундації (наприклад, Österreichischer Austauschdienst, Wien), а також різноманітні недержавні дослідницькі центри (наприклад, Stiftung für das Tier im Recht, Zürich), які виказують зацікавленість у реалізації спільних наукових проєктів з нашим Університетом.

Робота Центру буде утворюватися за двома основними напрямками:

– проведення силами працівників Центру самостійних наукових досліджень та різноманітних освітніх заходів, спрямованих на дослідження права Німеччини, Австрії та Швейцарії. Безумовно, у цьому напрямку Центр співпрацює з кафедрами та іншими структурними підрозділами Університету;

– надання інформаційно-консультативної допомоги науково-педагогічним працівникам та студентам Університету в пошуку партнерів з німецьких, австрійських та швейцарських університетів та у реалізації спільних заходів.

Центр дослідження правових проблем перехідного правосуддя

Оксана Василівна Сенаторова

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, Україна

e-mail: o.v.senatorova@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-0448-7242

керівниця Центру дослідження правових проблем перехідного правосуддя

Центр дослідження правових проблем перехідного правосуддя було створено в межах Меморандуму про партнерство і співробітництво між Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого та Громадською організацією «Центр міжнародного гуманітарного права і перехідного правосуддя», укладеного 17 лютого 2020 р. Центр діє як структурний підрозділ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до Положення, затвердженого наказом ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого № 166 від 20 травня 2021 р.

Візія Центру – створення міждисциплінарної мережі вчених, практиків та студентів, зацікавлених у розв’язанні питань перехідного правосуддя у суспільствах, що відновлюються після збройних конфліктів та репресій, яка робитиме істотний внесок в удосконалення національного законодавства і державної політики постраждалих держав з метою відновлення миру, подолання безкарності та інклюзії постраждалих осіб до процесів перехідного правосуддя.

Місія Центру – проведення інноваційної академічної, дослідницької, клінічної, стажувальної та видавничої діяльності з метою захисту прав людей, постраждалих внаслідок збройного конфлікту, примирення розколотих громад, відновлення довіри до справедливості та верховенства права, запро-

вадження інституційних реформ, що запобігатимуть повторенню конфліктів і міжнародних злочинів.

Діяльність Центру спрямована на те, щоб зробити суттєвий та передовий внесок у розв'язання теоретичних і практичних питань у сфері перехідного правосуддя, включаючи такі теми, як відновлення прав постраждалих від збройного конфлікту, переслідування за міжнародні злочини в рамках національної і міжнародної юрисдикцій, запровадження інституційної реформи з метою запобігання повторенню конфлікту, створення і діяльність комісій зі встановлення правди, процеси амністії і люстрації та інші питання, що виникають в ході відновлення миру в пост-конфліктний період.

Основними напрямками, за якими здійснюються академічні дослідження Центру, є:

- перехідне правосуддя;
- права людини, їх захист у міжнародній і національній юрисдикціях;
- міжнародне гуманітарне право;
- міжнародне кримінальне право.

Центр у своїй діяльності:

- проводить академічні дослідження і сприяє розробці та реалізації сучасних освітніх, науково-дослідницьких програм щодо імплементації міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права і засад перехідного правосуддя;
- проводить експертизу законопроектів і готує пропозиції органам державної влади і місцевого самоврядування задля удосконалення законодавства та державної політики в частині імплементації міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права і засад перехідного правосуддя;
- бере участь у громадських обговореннях проєктів нормативно-правових актів, які становлять інтерес для громад, постраждалих внаслідок конфліктів;
- взаємодіє з бізнес-структурами, неурядовими і міжнародними урядовими організаціями, іншими академічними та експертними центрами відповідно до профілю діяльності Центру;
- організовує та проводить публічні заходи (конференції, круглі столи, семінари, щорічні школи, конкурси, сертифікатні програми, відкриті лекції та інші наукові і навчальні зустрічі) із залученням провідних світових експертів у сферах міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права і засад перехідного правосуддя;
- реалізує видавничі проєкти та переклади наукової літератури, законодавства і юридичної практики, з питань, що відповідають профілю діяльності Центру;

- організовує та проводить заходи із підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти України та державних службовців органів судової і виконавчої влади України;
- реалізує інформаційні проєкти, у тому числі спільні з засобами масової інформації, залучаючи експертів з інших країн та викладачів і студентів Університету;
- готує звіти, у тому числі у співробітництві з правозахисними організаціями, з приводу дотримання прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні, залучаючи студентів Університету.

Співробітники та експерти Центру залучені до розробки національного законодавства з питань реалізації в Україні засад перехідного правосуддя, реінтеграції тимчасово окупованих територій, притягнення винних осіб до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності, відновлення прав потерпілих від збройного конфлікту на території України та розповсюдження знань про норми міжнародного гуманітарного і міжнародного кримінального права, про механізми захисту і відновлення прав людини під час збройних конфліктів та у постконфліктний період.

Центр відкритий до партнерства та участі у заходах, направлених на забезпечення прав людини і верховенства права.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Спеціальний випуск

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якишиної*

Підп. до друку 18.11.2024 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,57. Обл.-вид. арк. 17,3.
Тираж 50 прим. Зам. № 24-11/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 704-92-99, 704-89-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.